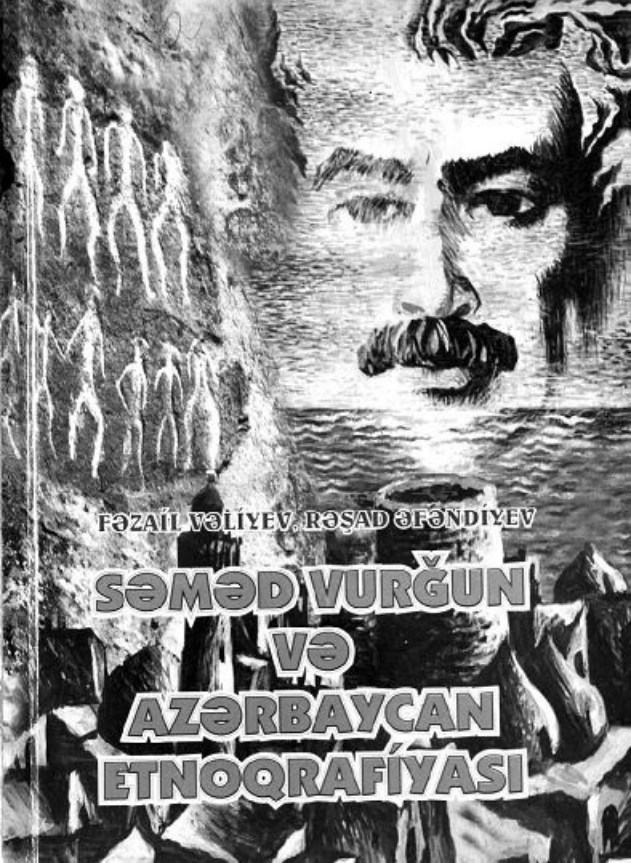

FƏZAIL VƏLİYEV, RƏŞAD ƏFƏNDİYEV

SƏMƏD VURĞUN
VƏ
AZƏRBAYCAN
ETNOQRAFİYASI

FƏZAIL VƏLİYEV, RƏŞAD ƏFƏNDİYEV

SƏMƏD VURĞUN VƏ AZƏRBAYCAN ETNOQRAFİYASI

BAKİ - 2006

«ÇINAR-ÇAP»

Redaktor
Aybəniz Vurğunqızı

Rəyçilər:
Məhərrəm Qasımlı
filologiya elmləri doktoru

Məhəmməd Allahmanlı
tarix elmləri namizədi

Nəşrin sponsoru
Şöhrət Musa oğlu Vəkilov

S44 FƏZAIL VƏLİYEV, RƏŞAD ƏFƏNDİYEV - **SƏMƏD VURĞUN**
VƏ AZƏRBAYCAN ETNOQRAFİYASI Bakı, «ÇINAR-
ÇAP» nəşriyyatı, 203 s.

Monoqrafiyada Azərbaycan poeziyasının bayraqdarı, xalq şairi Səməd Vurğunun ədəbi-bədii irsi ilk dəfə olaraq geniş tarixi-etnoqrafik tədqiqata cəlb olunmuş, xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyəti, ailə məişəti kimi etnoqrafik problemləri böyük şairin yaradıcılığından alınan materiallar əsasında hərtərəfli şərh olunmuşdur.

Burada S.Vurğunun yaşadığı dövrün və yetişdiyi sosial-siyasi-mədəni mühitin geniş xarakteristikası verilmiş, onun çoxçalarlı, xalqla bağlı, «xalq bulağından su içən» poeziyasında etnoqrafik məsələlərin qoyuluşu, onların mənə və məzmunu, həlli qaydaları öz əksini tapmışdır. Faktlarla sübut olunmuşdur ki, S.Vurğun təkcə şair, ictimai xadim, ədəbiyyatşünas-alim, böyük vətənsəvər deyil, həm də öz xalqının adət-ənənələrini, məişətini, psixologiyasını, maddi və mənəvi dünyasını, ailə münasibətlərini dərindən bilən mahir etnoqrafdır.

S 4702060200 qrifli nəşr
122

© «ÇINAR-ÇAP», 2006

Böyük Azərbaycan şairi

SƏMƏD VURĞUNUN

**anadan olmasının
100 illiyinə həsr olunur**

Böyük Azərbaycan şairi

ŞEYX VƏLİYEV
VƏ AZƏRBAYCAN ETONOQRAFİYASI
ÇAP» 1990

100 illiyə bəstə olunur

*Qoşqarla yanaşı duran adın var,
Bizim el tanıyır uca dağ səni.
Yanır yolumuzda sənət çırağın,
Bilirik şeirə bir mayak səni.*

Aşıq Şəmsir

GİRİŞ

Böyük tarixi keçmişə malik olan Azərbaycan xalqının klassik və mədəni irsinin tarixi-etnoqrafik baxımdan araşdırılması Azərbaycan etnoqrafiyası elminin qarşısında duran ən ümdə problemlərdən biridir. Bu problemin öyrənilməsində xalqımızın inkişaf tarixini, onun maddi və mənəvi mədəniyyətini, ailə məişətini, adət və ənənələrini özündə əks etdirən klassiklərin əsərləri, onların ictimai fəaliyyəti mühüm rol oynayır və qiymətli etnoqrafik mənbə sayılır.

Bəşəriyyətin bədii təfəkkür tarixində elə dahilər yetişmişdir ki, onlar mənsub olduqları xalqın şan-şöhrətini artırmış, öz istedad və dühasını hamıya təsdiq etdirmiş, öz millətlərinin yaradıcılıq qüdrətini dünyaya bəyan etmişlər. Bu cür dahilər son dərəcə milli və orijinal sənətkarlar olmaqla bərabər, milli çərçivəyə və müəyyən dövr çərçivəsinə sığa bilməmişlər. Onlar milli zəmində inkişaf edərək milli mənlilikləri ilə bütün qabaqcıl bəşəriyyətin ən yaxşı düşüncə və arzularını, maddi və mənəvi mədəniyyətlərini, ailə məişətini, adət-ənənələrini, həyat mübarizəsini ölməz əsərlərində tərənnüm etmişlər. Ona görə də belə dahilər dünyanın bütün xalqları içərisində böyük hörmət və məhəbbət qazanmışlar. Homer və Dante, Firdovsi və Nizami, Rüstəli və Nəvai, Hafız və Füzuli, Şekspir və Höte, Tolstoy, Puşkin və Qorki bu cür dahilərdəndir. Belə dahilərdən biri də hələ sağlığında ikən poeziyamızın klassikinə çevrilən, əlli illik ömrünün otuz ilindən çoxunu şeirə, sənətə həsr edən, ictimai fəa-

liyyətində xalqımızın mədəniyyətini daim zənginləşdirən xalq şairi Səməd Vurğundur.

S.Vurğun irsinin tədqiqatçısı, xalq şairi B.Vahabzadə haqlı olaraq yazır ki, kəndlərimizdə hələ də yaşayan adətlər, oyunlar, bayram şənlikləri S.Vurğunun yaradıcılığında o qədər gözəl təsvir olunmuşdur ki, bu parçalar xalqımızın mənəvi tarixini yazmaq istəyən bir alim üçün etnoqrafik məlumat ola bilər. Bütün bunlar Səməd Vurğunun Azərbaycan xalqını, onun adət-ənənələrini, məişətini, psixologiyasını, dilini, koloritini, maddi və mənəvi aləmini dərinlən bildiyini göstərir.¹ Folklorşünas-alim P.Əfəndiyev bu məsələyə bir qədər də aydınlıq gətirərək qeyd edir ki, xalqımızın adət - ənənələrinə, məişətinə, milli xüsusiyyətlərinə bütün incəliklərinə qədər bələd olan S.Vurğunun yaradıcılığında etnoqrafiya məsələləri ayrıca tədqiqat mövzusu-dur. Şairdən görkəmli bir etnoqraf kimi də söhbət açmaq olar.²

S.Vurğunun əsərlərində toplanmış zəngin etnoqrafik məlumatlar xalqımızın real həyat tərzini, məişət və mədəniyyətini tarixi-etnoqrafik baxımdan daha dolğun əks etdirərək, XX əsrin birinci yarısında mövcud olan bu məişət və mədəniyyətin öyrənilməsi üçün dəyərli mənbə rolunu oynayır. Şairin ədəbi-bədii irsini etnoqrafik tədqiqata cəlb etməkdə məqsədimiz məhz bu maddi və mənəvi dəyərləri üzə çıxartmaq, onların elmi təhlilini və şərhini verməkdən ibarətdir.

S.Vurğunun yaşadığı dövr Azərbaycanda kapitalist münasibətləri ilə sosialist (hazırda keçmiş) münasibətlərinin çox ciddi rəqabətə girdiyi bir dövrə təsadüf edir. Buna görə də onun əsərlərində toplanmış etnoqrafik materiallar Azərbaycan xalqının keçmişi ilə müasir həyatı arasında körpü rolunu oynayır. Şairin əsərlərində maddi və mənəvi mədəniyyətimizin ənənəvi ele-

mentləri ilə yanaşı, bu günümüzdə də rastlaşdığımız müasir maddi və mənəvi mədəniyyət elementləri geniş şərh edilmiş, müasirliyin keçmişə münasibəti tərənnüm olunmuşdur. Məişət və mədəniyyətimizin dinamik inkişafında baş verən təkamül və keyfiyyət dəyişikliklərini öyrənmək üçün S.Vurğunun əsərlərində toplanan etnoqrafik məlumatların təhlil olunması çox böyük elmi və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Şairin ədəbi-bədii irsinə müraciət etməyimizin bir zəruriliyi də buradan irəli gəlmişdir.

İstər keçmiş Sovetlər İttifaqının tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatında,¹ istərsə də Azərbaycan etnoqrafiyasında² mədəniyyət və elm xadimlərinin ədəbi-bədii və elmi irsinə etnoqrafik mənbə kimi müraciət edilərək, onların mənsub olduqları xalqların sırf etnoqrafik məsələlərini öyrənməyə cəhdlər edilmişdir. Bu baxımdan S.Vurğunun ədəbi-bədii irsinə etnoqrafik mənbə kimi müraciət etməyimiz təsadüfi hadisə kimi deyil, tamamilə aktual və normal hal kimi qəbul edilməlidir.

Anadan olmasının 100 illik yubileyini bütün tərəqqipərvər bəşəriyyətin bu il qeyd etməyə hazırlaşdığı S.Vurğunun zəngin ədəbi-bədii və elmi irsinə etnoqrafik mənbə kimi müraciət edilməsinin bir zəruriliyi də ondan irəli gəlmişdir ki, bu vaxta qədər şairin çoxçalarlı, xalqla, onun həyatı ilə bağlı, «xalq bula-

¹ В.К.Бондарчик, И.Г.Чигринов. Николай Яковлевич Никифоровский. Минск, Изд. АН.БССР, 1960; В.К.Бондарчик. Евдоким Романович Роману. Минск, 1961; В.К.Гарданов, Г.Х.Мамбетов. Хан-Гирей и его «Записки о Черкесии» — КЭС, т. VII, М., Наука, 1980, с. 3-31; Н.Н.Степанов. М.В.Ломоносов и русская этнография. — Советская этнография. 1961, № 5, с. 107-123 и др.

² Э.Ю.Джавадова. Быт и культура азербайджанского народа в трудах Гасанбека Зардаби. — Автореф. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. Минск, 1986; Yənə də onun: Sətilərdə döyünən ürək. Bakı. Azərnaşr, 1988; Ш.Т.Бунятова. Этнографические мотивы в произведениях Низами. Автореф. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук, Баку, 1991; Yənə də onun: Nizami və etnoqrafiya. Bakı «Elm», 1992.

¹ B.Vahabzadə. Səməd Vurğun. Bakı, «Gənclik», 1984, s.105.

² P.Əfəndiyev. Səməd Vurğun və xalq yaradıcılığı. Bakı, «Yazıçı», 1992, s.117

ğundan su içən» yaradıcılığı hələ də etnoqrafik tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir.

S.Vurğunun yaradıcılığı, əsasən, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq tərəfindən tədqiq edilmiş, ona bir sıra qiymətli əsərlər həsr edilmişdir. XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq bu zəngin poetik dünya Mehdi Hüseyn, Mir Cəlal, H.Hüseynov, C.Quliyev, M.A.Dadaşzadə, M.C.Cəfərov, V.Arzumanov, C.Abdullayev, V.Vəliyev, B.Bağirov, Q.Bayramov, M.Vəkilov, R.Vəkilov, B.Vahabzadə, P.Əfəndiyev, A.Zeynallı, Q.Xəlilov, F.Vəlixanova və b. tərəfindən öyrənilmiş və tədqiq edilmiş, bu böyük poetik aləmin müxtəlif sahələrinə aid bir çox elmi araşdırma əsərləri və kitabları yazılmışdır.¹ Bu əsərlərin S.Vurğunun ədəbi-bədii irsinin öyrənilməsində müəyyən əhəmiyyəti vardır.

Monoqrafiya, məqalə, dissertasiya, yaxud ədəbiyyat tarixi öçerklərində S.Vurğun yaradıcılığının ayrılıqda bu və ya digər problemlərinə toxunulmuş, bu zəngin irs müxtəlif ədəbi prizmalardan işıqlandırılmış, lakin şairin ədəbi-bədii yaradıcılığını küll halında tədqiq etmək üçün onun etnoqrafik baxışlarına, demək olar ki, toxunulmamışdır.

¹M.Hüseyn. Ədəbi qeydlər. «Ədəbiyyat» qəzeti, 9 iyun 1941; yenə də onun: Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Bakı, «Azərneşr», 1958; M.Cəlal. Xalq şairi Səməd Vurğun. Bakı, «Azərneşr», 1966; H.Hüseynov. Vətənpərvər şair Səməd Vurğun. Bakı, 1942; C.Quliyev. Səməd Vurğun yaradıcılığında estetik məsələləri. Bakı, «Azərneşr», 1976; M.A.Dadaşzadə. Səməd Vurğunun dramaturgiyası. Bakı, 1964; M.C.Cəfərov. Səməd Vurğun. Bakı, «Azərneşr», 1966; V.Arzumanov. Ədəbiyyətə qovuşan sənət. Bakı, «Gənclik», 1976; C.Abdullayev. Səməd Vurğun poetikası. Bakı, «Gənclik», 1976; V.Vəliyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1970; B.Bağirov. Dostluq və qardaşlıq nəğmələri. Bakı, 1976; Q.Bayramov. Vurğun poeziyası. Bakı, 1976; R.Vəkilov. S.Vurğunun ədəbi-tənqidi görüşləri. Bakı, «Yazıçı», 1982; B.Vahabzadə. Səməd Vurğun. Bakı, «Gənclik» 1984; P.Əfəndiyev. Səməd Vurğun və xalq yaradıcılığı. Bakı, «Yazıçı», 1992; A.Zeynallı. Səməd Vurğun sənəti. Bakı, «Elm», 1989; Q.Xəlilov. «Vaqif» pyesi və tarixi dram janrı. Bakı, 1964; F.Vəlixanova. S.Vurğun poeziyasının rus dilinə tərcüməsi. Bakı, 1968 və s.

Səməd Vurğun yaradıcılığına həsr edilmiş bəzi əsərlərdə isə bilavasitə etnoqrafiya elminin tədqiqat obyektinə daxil olan bir sıra məsələlər – xalqın mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissələrindən olan xalq yaradıcılığı, aşıq sənəti, musiqi, folklor və s. öyrənilmişdir. Bu əsərlər sırasında C.Abdullayevin və P.Əfəndiyevin əsərləri daha təqdirəlayiq yer tutur. S.Vurğun yaradıcılığını tarixi-etnoqrafik baxımdan tədqiq etmək üçün onun zəngin irsinə həsr olunmuş bu əsərlər qiymətli materiallar verir, müqayisə və ümumiləşdirmələr aparmaq üçün əvəzsiz mənbələr sayılır.

Səməd Vurğun yaradıcılığına sırf etnoqrafik baxımdan tarixçi-etnoqraf Q.C.Cavadov, S.Məhərrəmov və A.Bayramov müraciət etmişlər.¹

Təqdim olunan bu əsər XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın tarixi etnoqrafiyasının öyrənilməsi üçün poetik qaynaqlara ilk müraciət cəhdi olub, S.Vurğun yaradıcılığının tarixi-etnoqrafik baxımdan araşdırılması sahəsindəki boşluğa doldurmağa xidmət edir.

Ümid edirik ki, diqqətli elmi ictimaiyyətin və geniş oxucu auditoriyasının mühakiməsinə verdiyimiz bu əsər S.Vurğun irsini sevnələr və dəyərləndirənlər tərəfindən lazımınca qiymətləndiriləcək. Bütün irad, təklif və qeydlər üçün isə əvvəlcədən təşəkkürümüzü bildiririk.

1. Q.C.Cavadov. S.Vurğun poemalarında Azərbaycan etnoqrafiyasının bəzi məsələlərinə dair. – «Azərbaycan» jurnalı 1971, № 8 s.198-206; S.Məhərrəmov. A.Bayramov. Səməd Vurğun poeziyasında etnoqrafik motivlər. – Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu Saleh Mustafa oğlu Qaziyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş Elmi sessiyanın materialları. Bakı, «Elm» 1994. s.159-161.

SƏMƏD VURĞUN VƏ ONUN YAŞADIĞI DÖVR

Hər bir xalq öz maddi və mənəvi mədəniyyət tarixinin gözəl səhifələri ilə, bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə bəxş etdiyi incilər, hədiyyələr, yetirdiyi böyük şəxsiyyətlər və dühalarla qanuni olaraq fəxr edir. Azərbaycan xalqı bəşəriyyətə, ədəbiyyatda Şərq İntibahının yaradıcısı, Şərqdə romantik poeziyanın banisi, böyük filosof və alim, bədii təfəkkürün dühası Nizami Gəncəvini, dünyəvi kədər və ilahi məhəbbət şairi Füzulini, gözəllik və yüksək estetik zövqlər şairi M.P.Vaqifi, özünün çoxəsrlik mədəniyyətini, şeirini, sənətini, fəlsəfi fikrini, yüksək bəşəri əməllərini, maddi və mənəvi aləmini dünyaya tanıtdıran M.Gəncəvi, Ə.Xaqani, İ.Nəsimi, X.B.Natəvan, M.Ş.Vazeh, H.Cavid, M.Ə.Sabir və digər sənətkar şairləri bəxş etmişdir. Onlardan biri də Azərbaycan ədəbiyyatının yüksəlişində misilsiz xitmətləri olan, Azərbaycan və keçmiş sovet poeziyasının bayraqdarı, böyük arzular şairi, «poeziyamızın nəhəng planeti olan» (N.Hikmət) xalq şairi Səməd Vurğundur.

S.Vurğunun zəngin ədəbi-bədii irsinin tarixi-etnoqrafik qaynaqlarını müəyyənləşdirmək üçün onun şəxsi həyatına, yaşayıb yaratdığı dövrün ümumi mənzərəsinə nəzər salmağı vacib hesab edirik.

Böyük şairin yaxın dostlarından biri, rus şairi Nikolay Tixonov xatirələrində yazırdı ki, Azərbaycanda, şairlər ölkəsində, xalqın Nizami, Xaqani, Vaqif kimi şairlərə hörmət etdiyi bir məmləkətdə yüksək xalq şairi ad-sanı qazanmaq üçün ürekləri ələ almaq o qədər də asan deyildir.¹ Bu çətin və şərəfli vəzifəni

bacarıqla yerinə yetirən S.Vurğun püxtələşdirən ədəbi-bədii mühit, dövrün mədəni, sosial-siyasi durumu və habelə onun xalq yaradıcılığına yaxından bağlılığı olmuşdur.

S.Vurğunun zəngin elmi və bədii yaradıcılığı yaşadığı dövrün sosial-iqtisadi həyatı, nümayəndəsi olduğu xalqın məişət və mədəniyyəti, adət-ənənəsi, ailə münasibətləri ilə sıx surətdə bağlı olduğundan, Azərbaycan xalqının mədəni-məişət tarixinin müxtəlif sahələrinin araşdırılması üçün əvəzsiz mənbədir. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan xalqının məişət və mədəniyyətini, onun adət-ənənələrini, inam və etiqadlarını, dərini-qəmini, sevincini, maddi və mənəvi mədəniyyət sahəsində qazandığı nailiyyətləri bütün incəliklərinə qədər romantik bir pafosla tərənnüm edən ikinci bir sənətkar yoxdur – qənaətinə gəlsək, zənnimizcə, səhv etmərik.

Şairin yaradıcılığında etnoqrafik problemlərin qoyuluşu və həlli məsələlərini tədqiq və təhlil etmək üçün xalq şairi B.Vahabzadənin tövsiyyə etdiyi təhlil metodunu əldə əsas tutmağa çalışmışıq. O, yazır: «Əlbəttə, belə bir şairin (Səməd Vurğunun – F.V., R.Ə.) mürəkkəb, çoxcəhətli yaradıcılığını, bu yaradıcılığın ən mühüm xüsusiyyətlərini təhlil etmək üçün bugünkü həyatın bütün rənglərini, ictimai-siyasi hadisələri, iki qütbə parçalanan dünyanın mənzərəsini, beynəlxalq hadisələri, müasir insanın narahat təbiətini, mürəkkəb psixologiyasını öyrənmək hələ azdır. Şairin özü kimi düşünmək, özü kimi duymaq, onun özü kimi dünya hadisələri ilə qaynayıb-qarışmaq, xalqların taleyi ilə yaşamaq, onların dərdi ilə alışmaq, yanmaq lazımdır»¹. Şairin yaradıcılığına məhz bu cür yanaşma metodu ilə qoyulan problemə uğurla həll etmək olar.

S.Vurğunun zəngin ədəbi-bədii irsində xalq məişətinin geniş əksi, maddi və mənəvi dünyamızın sonsuz çalarları, ailə-

¹ N.Tixonov. Xatirələrimizdən səhifələr – yollar, rizlər. (1947-ci il) – Mən ellər oğluyam. Bakı, «Gənclik», 1984, s. 50.

¹ B.Vahabzadə. Səməd Vurğun. Bakı, «Gənclik», 1984, s.4.

məişət problemlərinin qoyuluşu və müsbət həllinin köklərini böyük şairin xalq həyatı ilə bilavasitə bağlılığında axtarmaq lazımdır. B.Vahabzadə haqlı olaraq yazır ki, «Vurğun sənətinin kökü xalqın bağrında, Azərbaycan torpağındadır. Buna görə də onun misralarında yarpız ətri, bülbül cəh-cəhi, Azərbaycan çörəyinin dadı-duzu var. Bu sənət torpaqdan cucərdiyi üçün onda sözlərin axarı təbii, hisslər səmimi, fikirlər ürəyəyatımlıdır. Demək Vurğun sənətinin gücünü, qüdrətini, nüvəsini mənsub olduğu xalqın həyatına, məişətinə, folkloruna, bir sözlə, kökünə bağlılığında aramalıyıq. Xalqı tanımadan, sevmədən, xalqın üreyinə yol tapmaq, onun sevgisini qazanmaq mümkün deyil. S.Vurğun haqqında «O, xalqını tanıyır və sevirdi» demək çox azdır. Ona görə ki, o, özü xalqın bir parçası, Vətən torpağının bir üzvü idi.

O, musiqi folklorumuzun böyük bilicisi və səsi olan Üzeyir Hacıbəyovun söz sənətindəki əkiz qardaşı idi. Səs və söz sənətimizin bu əkiz qardaşlarının sənətindəki qüdrət, maya və cövhər xalq həyatının və folklorunun dərinliklərindən gəldiyi üçün onlar hər ikisi kökləri qədər ucala bildilər... Vurğun sənəti xalq torpağından boy atdı, əsrin ən qabaqcıl ideyalarından bəhrələndi və bu iki amilə görə də zamanəsinin böyük sənətkarı oldu»¹.

S.Vurğunun yaradıcılığından, onun yaşadığı dövrün xüsusiyyətlərindən bəhs edən M.C.Cəfərov isə yazırdı: «Böyük sənətkarlar, hər şeydən əvvəl, öz zamanələrinə görə dərk etdikləri həyat həqiqətləri və təbliğ etdikləri böyük fikirlərlə şöhrətlənirlər. Səməd Vurğunu da həqiqi xalq şairi səviyyəsinə qaldıran onun dərinədən dərk etdiyi müasir, mütərəqqi bəşəri ideyalar ol-

muşdur. Onun şeiri həmişə bu cəhanşümul ideyalardan qüvvət almışdır»¹.

Göründüyü kimi, S.Vurğun yaşadığı dövrə, yeni qurulan cəmiyyətə, onun ideyalarına dərinədən bağlı olmuş, onları fəxrlə tərənnüm etmişdir. Bu quruluşun – bolşeviklərin təbliğ etdikləri «cənnətin» xüsusiyyətləri S.Vurğunu inandırmış, istər-istəməz yaşadığı dövrün ideyalarını qəbul etmiş, hakim rejimin siyasətinə uyğun olaraq yaradıcılıq yolunu müəyyən etmişdir. S.Vurğunun yaşadığı dövr olduqca keşməkeşli olmuşdur. Bu illər Azərbaycan tarixində Böyük Oktyabr Sosialist inqilabının «qələbəsi», ilk müstəqil demokratik dövlətimiz olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rus imperiyasının işğalçı XI ordusu tərəfindən süquta yetirilməsi, Azərbaycanda aprel «inqilabının qələbəsi», xarici hərbi müdaxilə və daxili əksinqilaba qarşı vətəndaş müharibəsi, daha sonra «dinc quruculuq illəri» – sənayeləşdirmə və kollektivləşdirmə hərəkatı, otuzuncu illərin ağır repressiya hadisələri, faşist Almaniyasına qarşı II Dünya müharibəsi, müharibədən sonrakı dinc quruculuq illəri, sosializmin tam və qəti «qələbəsi» və s. kimi «əlamətdar hadisələrlə» səciyyələnir.²

Son dövrlərin hadisələri göstərir ki, Azərbaycanın XX əsrdə keçdiyi «böyük inkişaf yolu» zahirən parlaq olmuş, əslində, xalqımız rus imperiyasının əsarətinə düşmüş, S.Vurğunun tərənnüm etdiyi ideyalar və «sosialist həqiqətləri» isə puça çıxmışdır. S.Vurğun bu həqiqəti dərk etmək iqtidarında olsa da, öz fikirlərini açıq şəkildə deməkdən çəkinmişdir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki dövrün xüsusiyyətlərinə görə «başını imperator əsasının çəkdiyi dairədən kənara qoyanların aqibəti repressiya, sürgün və faciəli ölümə qurtarırdı» (A.Gertsen). S.Vurğun da

¹ M.C.Cəfərov. Səməd Vurğun (həyat və yaradıcılığı) Bakı, «Azərneşr», 1966, s. 4-5.

² Azərbaycan tarixi. 3 cildə, III cild, Bakı, «Elm», 1973.

¹ B.Vahabzadə. Səməd Vurğun. Bakı, «Gənclik», 1984, s. 7-8.

bu faciələrdən yaxa qurtarmaq, xalqının taleyini yazmaq üçün istər-istəməz yaşadığı dövrün ideyalarını tərənnüm etməyə məcbur olmuşdur. S.Vurğun özü dəfələrlə qeyd etmişdir ki, hər bir sənətkar anadan sənətkar kimi doğulmur, onu yaşadığı mühit, boya-başa çatdığı dövr tərbiyələndirir, yaradıcılığını istiqamətləndirir. Şairin «Vaqif» dramından bir parçaya diqqət yetirək:

İnsan! O müqəddəs bir kainatdır,

O saf qəlbi pozan yalnız həyatdır.

Bu misraların sətiraltı mənasını açıqda məlum olur ki, S.Vurğunun Vaqifin dili ilə dediyi bu sözlər onun özünə də aid olmuş, bununla düşdüyü mühitin, dövrün şairin yaradıcılığını özgə bir səmtə yönəltdiyini oxucuya çatdırmaq istəmişdir. Və yaxud, «İnsan» pyesində əsərin leytmotivi, aparıcı xətti kimi təqdim olunan «Qalib gələcəkmi cahanda kamal?» sualının sətiraltı mənasını araşdırsaq, görürük ki, şair heç də öz dövrünü tam qəbul etməmiş, gizli şəkildə olsa da, xalqının gələcəkdə imperiya əsarətindən qurtaracağını, istiqbalının üzə güləcəyini filosof Şahbazın dili ilə anlatmağa çalışmışdır:

Dağlın başımdan qara şübhələr,

İdraka sığmayır bu düşüncələr!

Sən ey başladığım dumanlı əsər,

Söylə nələr deyir bizə istiqbal?

Qalib gələcəkmi cahanda kamal? ¹

Xatırladaq ki, bizim qarşımızda duran vəzifə heç də S.Vurğunun yaşadığı keçməkeşli dövrün siyasi mənzərəsini bü-

tün təfərrüatı ilə təhlil və tədqiq etmək deyildir. Dövrün xüsusiyyətlərini verməklə biz, Azərbaycan xalqının məişətinin və mədəniyyətinin XIX əsr ilə XX əsrdəki durumunu müqayisə etməyə, son dövrlərin hadisələri ilə əlaqədar olaraq özünün puçluğunu bir daha təsdiq etməsinə baxmayaraq, sosializm cəmiyyətinin tarixin irəliyə doğru gedişində və xalqın maddi və mənəvi dünyasının kamilləşməsində müsbət mərhələ olduğunu göstərməyə çalışmışıq. Sosializm dövründə cəmiyyətdə, bəzi tədqiqatçıların təsdiq etdiyinə görə, heç də durğunluq olmamış, keçən əsrlə müqayisədə Azərbaycan xalqının məişət və mədəniyyətində böyük sıçrayışlar, ciddi keyfiyyət dəyişiklikləri əmələ gəlmişdir. Bunları danmaq, bütünlüklə inkar etmək, müasir cəmiyyətdə baş verən hadisələrin qeyri-təbii axarına düşüb keçmişin üzərindən bilmərrə qələm çəkmək, bizcə, sözün yumşaq deyilişində əlləməlik olardı. Sosializm quruluşu mövcud olmuş, bəzi mütərəqqi ideyaları ilə fərqlənmiş, cəmiyyətdə global dəyişikliklərə güclü təkan vermiş, mədəniyyət və mənəviyyat aləmində sıçrayışlarla səciyyələnmiş, XX əsrin ikinci yarısından kommunist-totalitar bir sistem şəklinə düşmüş və nəhayət, azad, demokratik cəmiyyət qurmaq istəyən mütərəqqi qüvvələr tərəfindən dağıdılmışdır. S.Vurğun da yaşadığı dövrün vətəndaşı olaraq ürəkdən inandığı istiqbalın eşqinə, ümumbəşəri ideyaların təntənəsi naminə qələm çalmışdır. S.Vurğunun yaradıcılığında öz əksini tapan yeni cəmiyyətin əmələ gətirdiyi keyfiyyət dəyişikliklərini aşkara çıxartmaq üçün onun həyat və yaradıcılığının formalaşdığı mühiti tədqiq etmək zəruridir.

Səməd Yusif oğlu Vəkilov (Səməd Vurğun) 1906-cı il mart ayının 21-də keçmiş Qazax qəzasının Qıraq Salahlı kəndində anadan olmuş, nağıllı-bayatlı, saz-söz məclisli, saysız-hesabsız əyləncəli uşaqlıq illərini burada keçirmişdir. S.Vurğunun mənsub olduğu nəsil özünəməxsus maraqlı həyat yolu keçmişdir. Bu nəslin içərisində XVII əsrin əvvəllərində yaşamış, şüca-

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 7 cildə. 4-cü cild, Bakı, «Elm», 1988, s. 466.

ət və mərdliyi ilə camaatın hörmət və məhəbbətini qazanmış Kosa Mirzəli, həmyerlilərinin alicənab bir insan kimi tanıdıqları, siyasi fəaliyyəti ilə XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai həyatında görkəmli rol oynayan vəkil Əli ağa, «Kühənsal» təxəllüsü ilə şerlər yazan Mehdixan ağa, habelə şair Şəmsibəy Vəkilov Şəhla kimi maraqlı şəxsiyyətlər olmuşdur.¹ S. Vurğunun həyata göz açdığı ocaqda dövrünün mütərəqqi baxışlı, elmə, maarifə, ədəbiyyata xüsusi meyl göstərən, onun qədrini bilən belə şəxsiyyətlərin olması, heç şübhəsiz, onun hansı ictimai mühitdə yetişməsinə aydın göstərir. Vaxtilə Qazax qəzasının Salahlı kəndində müəllim işləyən rus mənşəli B. Veniaminov yazırdı ki, salahlılar tapmacaların, atalar sözləri və xüsusilə də cəngavərlər haqqında olan nağılların çox böyük həvəskarları idilər. Uzun qış gecələrində onlar Pənah ağa Vəkilovun evinə toplaşar, öz işləri barədə söhbətləşər, çox zaman da gənclərə keçmiş haqqında xatirələr və nağıllar danışardılar.² S. Vurğunun doğulduğu nəsil bax beləcə sazlı-sözlü, nağıllı-tapmacalı, bir sözlə, əsl xalq yaradıcılığı məktəbi olmuşdur. Şairin atası Yusif ağa Hacıməmmədəğa oğlu və anası Məhbubə xanım Mehdixan qızı Vəkilovlar nəslinə mənsub idilər. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsinə qədər bu nəslə «Kosalı» demişlər; çünki bu nəslin ulu babası XVII əsrin əvvəllərində I Şah Abbas Səfəvi dövründə İran-türk müharibələri zamanı Şərqi Gürcüstan sərhədlərində gedən vuruşmalarda şücaət göstərdiyinə görə Şah Abbasın fərmanı ilə yeddi para kəndə «ağa» təyin edilən Kosa Mirzəli olmuşdur. XIX əsrin otuzuncu illərindən başlayaraq qə-

dim «Kosalı» фамилиясы Vəkilov фамилиясы ilə əvəz olunmuşdur.¹

S. Vurğunun uşaqlıq illəri tam fərəhsiz keçmişdir. Atası Yusif ağa sonradan müflisləşmiş, Səməd altı yaşında ikən anası Məhbubə xanım vəfat etmiş, ona nənəsi Ayişə qarı baxmışdır. Qardaşı Mehdixan Vəkilovun yazdığına görə «yoxsul həyat, torpaq dam, ana həsrəti və atasının sazda çaldığı yanıqlı el havaları, aşiq mahnıları son dərəcə həssas qəlbli balaca Səmədin mənəvi varlığında dərin iz buraxmışdır... O, el aşıqlarının sazlarına, nəğmələrinə, söylədikləri nağıl və əfsanələrə məftun idi; balaca vaxtından musiqini, nəğməni dərhal duyub qavrayırdı. S. Vurğun kiçik yaşlarından başlamış xalq ədəbiyyatına, Vəqif və Vidadi şeirinə vurğun idi».²

Bu illərdə böyük şairin ilk düşüncələri, xəyal dünyası formalaşmağa başlayırdı. «Xəyal dünyası... Bu elə bir dünyadır ki, onun bünövrəsi xalqın yaratdığı əfsanələrdə, nağıllarda, atalar sözlərində, bayatılarda, ağılardadır. Xalq yaradıcılığı çeşməsindən su içməyən, bu çeşmənin suyundan maya tutmayan ürəkdə nə qanad olar, nə də qanadlanmaq həvəsi... Dünyanın bütün sənətkarları, filosofları və alimlərinin qəlbindəki yaradıcılıq eşqi bu çeşmənin bəhrəsidir – desək, yanılmarıq. Çünki yaratmaq üçün düşünmək, düşünmək üçün qanadlanıb uçmaq lazımdır. Bu uçuşun qanadları isə xalq yaradıcılığından gəlir. Uşaqlıqda bu dünyaya baş vurmayan, Simurq quşunun qanadları üzərində uçmayan, divlərin hərbə-zərbindən tükləri ürpənməyən, sevgilisinə can atan aşıqın böyük məhəbbətindən həyəcanlanmayan, dara düşən məşuqənin yanıqlı nəğmələrindən qəlbi titrəməyən, Xeyirlə Şərin əbədi mübarizəsindən təlaşa düşməyən, bayatıların, laylaların, ağıların həzinliyi ürəyində naxışlan-

¹ B. Vahabzadə. Səməd Vurğun. Bakı, «Gənclik», 1984, s. 9.

² Б. Вениаминов. Селение Салахлы и татарские сказки, записанные в нем. - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (bundan sonra: СМОМПК), вып. 3, отд. 2, Тифлис, 1883, с. 107.

¹ M. Vəkilov. Səməd Vurğunun tərcümeyi-halı. – Səməd Vurğun. Əsərləri, 6 cildə, I cild, Bakı, 1960, s. 33 - 34.

² Yəni orada, s. 34.

mayan uşaq böyüyəndən sonra hansı eşqlə xalqını sevir, hansı duyğu ilə xalqının qəlbinə yol tapan söz deyə bilər? S.Vurğun bu mühitdə dünyaya göz açdı, qəlbi bu çeşmədən maya tutdu. Buna görə də o, ilk nəğmələrdən xalqın qəlbinə yol tapa bildi. Çünki o, xalqdan aldığını öz arzu və duyğularına çevirib xalqın öz dili, öz nəfəsi, öz nəğməsi ilə xalqa qaytardı». Bu sətirlərin müəllifi B.Vahabzadə nə qədər də haqlıdır!

S.Vurğun 1918-ci ilə qədər Salahlı kəndində yaşamış və oradakı 5 sinifli rus-tatar (Azərbaycan – F.V., R.Ə.) məktəbində (Земская школа) oxumuşdur. 1874-cü ildə təşkil olunmuş bu məktəb o zamanlar bütün Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasında ən qabaqcıl məktəb hesab olunurdu. 1918-ci ildə Səmədgilin ailəsi Salahlıdan Qazağa köçür. Məşhur maarifçi-pedaqog Firudinbəy Köçərli 1918-ci ilin sentyabrında keçmiş Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsini Qazağa köçürmüş və Qazax Müəllimlər Seminariyasını təşkil etmişdir. Yusifağanın ailəsinin Qazağa köçməsinin əsas səbəbi də öz oğulları Mehdi-xan və Səmədin təhsillərini bu seminariyada davam etdirmələri ilə əlaqədər idi. Həmin məktəbə qəbul edilən «çarxılı-patavalı çoxlu kasıb balalarının» sırasında Yusifağanın uşaqları Səməd və Mehdi-xan da var idi.

Qazax Müəllimlər Seminariyası leyli (pansiyon) məktəbi idi. Burada təhsil alan şagirdlər dövlət hesabına yaşayırdılar. Məktəbdə çox gözəl daxili qanun-qayda və möhkəm pedaqoji intizam vardı. O illərdə seminariyada Firudinbəy Köçərli-dən başqa Əhmədağa Mustafayev, Əli Hüseynov (xalq yazıçısı Mehdi Hüseynin atası), Yusif Qasimov, Alay Şıxlinski, Mirzə Vəlizadə, Yusif Əfəndiyev, Süleyman ağa Qayıbov, İbrahim Qayıbov və Məhiş Hüseynov kimi mahir pedaqoqlar dərs deyir-

dilər.¹ Seminariyada oxuduğu illərdə S.Vurğun klassik Azərbaycan, rus və dünya ədəbiyyatını mütaliə edər, Vaqif, Zakir, Sabir ilə yanaşı, Puşkini, Lermontovu, türk şair və ədiblərindən Tofik Fikrəti, Məhəmməd Əmini, Rza Tofigi, Namiq Kamalı və başqalarını həvəslə oxuyardı. Vaqif, Puşkin və T.Fikrət şairə çox böyük təsir etdiyindən sonralar da onları dönə-dönə xatırlamış və onların adına əsərlər yazmışdır («Şairin ölümü», «Vaqif», «Fikrətin rəsmi qarşısında», «Böyük şairin şərəfinə» və s.). Bütün bunların nəticəsidir ki, S.Vurğun öz yaradıcılığında Vaqif şeirindən qida almış, Puşkini özünün müəllimi adlandırmışdır.

Müəllimlər Seminariyasında oxuyarkən şeir yazmağa başlayan gənc Səməd o zamanlar seminariyada buraxılan «Tələbə əfkarı» adlı divar qəzetində şeirləri ilə çıxış etmişdir. Lakin təəssüf ki, bu şeirləri əldə etmək mümkün olmamışdır. Seminariyada təhsil illərində gənc Səməd Dürrə Mustafayeva adlı bir qıza vurulmuş, lakin ilk sevdası uğursuz olmuş, varlı ailədən olan bu qız şairin ülvə məhəbbətinə biganə qalmışdır. Təbiətən sadə və təmiz olan, yüksək psixoloji temperaməntə malik Səməd bu məhəbbətdən sarsılmış, özünə «Vurğun» təxəllüsü götürmüş, saf məhəbbətdən yaranan izzətləri tərənnüm etmişdir.

1924-cü ildə Səməd Qazax Müəllimlər Seminariyasını bitirib həmin ilin may ayında Qazağın II Şıxlı kənd məktəbinə müəllim təyin olunmuşdur. O, burada Sabir ilə şeirlər yazan «Şikəstə» təxəllüslü Şərif Əfəndizadə ilə dostlaşmış, nakam məhəbbətindən şikayət dolu «Şikəstəyə məktub» şeirini yazmışdır. Səməd bir il II Şıxlıda müəllimlik etdikdən sonra Köçərgər kənd məktəbinə müdir təyin edilmişdir. O, bu məktəbdə 1925-ci ilin sentyabrından 1926-cı ilin fevral ayına kimi

¹ B.Vahabzadə. Səməd Vurğun. Bakı, «Gənclik», 1984, s. 7-8.

¹ M.Vəkilov. Ömür dedikləri bir karvan yolu. Bakı, 1986, s. 44.

çalışmış, lakin 1926-cı ildə müəllimlərin yanvar konfransı keçirilən zaman rayonun rəhbər işçiləri tərəfindən əsassız tənqid olunduğu üçün Qazax RİK sədrini və raykom katibini kəskin tənqid etmiş, bundan sonra orada qala bilməyərək Qubaya getmişdir. S.Vurğun 1926-1927-ci illərdə Qubada müəllimlik etmişdir. İstər Qazaxda, istərsə də Qubada müəllimlik etdiyi illərdə şair tez-tez Gəncə şəhərinə gəlir və bibisi qızı Xanqızı Vəkilovanın evində qalırdı. Səməd Gəncəyə ilk dəfə 1925-ci ildə gəlmiş və o mühitə yaxından bağlanmışdı. Gəncə onun ikinci vətəni olmuşdu. Səməd 1928-ci ilin sentyabrından 1929-cu ilin iyun ayına kimi Gəncə məktəblərində (orta məktəblərdə və partiya məktəbində) müəllimlik etmişdir.¹ Müəllimlik S.Vurğunun xalqla, zəhmətkeş insanlarla, onların məişəti ilə əlaqəsini daha da möhkəmləndirmiş, xalq həyatını daha dərinədən dərk etməyə kömək etmişdir.

S.Vurğunun ədəbi-bədii irsinin tədqiqatçıları onun yaradıcılığının 1924-1928-ci illər dövrünü axtarışlar dövrü adlandırırlar. 1924-1928-ci illərdə şairin yazdığı şeirlərdə, əsasən, iki istiqamət özünü göstərirdi: Bunlardan birincisi ictimai-siyasi həyatla bağlı, günün tələblərindən doğulan mövzularda yazılan, ikincisi isə əsas etibarilə subyektiv hisslərin, şəxsi kədər və tərəddüdlərin nəticəsi kimi yaranan şeirlər idi. Bu şeirlərin hamısı, xüsusən, ikinci qol əsasən lirik, hissi-emosional tərzdə yazılmışdı və S.Vurğunun bu dövr yaradıcılığında nisbətən üstünlük təşkil edirdi.² Bu dövrdə S.Vurğun bəzən «saf» məhəbbət səhralarında dolaşır, bəzən haqsızlığa qarşı üsyan edən, göylərdən yerə xitab edən, səmələrdən üz döndərərək yerə enən, «torpaqlara can verməyim ondan da gözəldir» – deyən qanadlı fikir sahibi; bəzən də «silinsin əskilmiş xatiratım»,

«sazım gəldi-gedər çalmayacaqdır» – deyib hayqıran həqiqi sənət yolçusu idi. O, həmişə cürətlə irəliləyərək «yazacaq Hamlet-i coşqun qələmim», «Vurğunun düşgün adı Rüstəmi-Zal olsun gərək» – deyir, öz gələcəyinə möhkəm inanır, sənət bahadırı kimi yaşayır və yaradırdı.¹

İyirminci illərdə yazdığı şeirlər təsdiq edir ki, S.Vurğun öz fəaliyyətində yeni həyatın iştirakçısı olsa da, Oktyabr ilə başlayan yeni həyatı tərənnüm edən şeirlər yazsa da, hər halda, daxili yaradıcılıq aləmində mürəkkəb proses gedirdi. Bu illərdə S.Vurğun hələ həyatda öz yerini, öz mövqeyini axtarırdı. Biz bunu şairin qardaşı M.Vəkilova Qubadan yazdığı 15 yanvar 1927-ci il tarixli məktubunda da aydın görürük: «Bugünkü öskürüklü həyatımın əsas nöqtələrini aramaq istəyirəm. O axtarış yoluna düşməyim isə həyatımı təzələmək istədiyimi göstərməzmi? Düzdür, düzdür, mən indiyə qədər bir çox şübhələr içində boğulmuşam və hər şeyə göz yaşı tökmüşəm. Bir misal daha:

*Cahanda hər mələk, hər incə dilək,
Xəyal bəşərinin macərasıdır.
Əsərkən dağlara, daşlara külək,
Sanaram həyatın qəm havasıdır.*

Bir baxınız! Həyata nə qədər cəsarətinə və kor bir həqiqət! Qəlbində bu kimi heçlikləri yaşadan bir gənc həyat insanı ola bilərmi? İşdə müalicə bu nöqtədən başlanmalıdır. Yenə həyat vasitəsilə olacaqdır və təbib isə özüm olmalıyam (sağlam və qüvvətli bir iradə)».² S.Vurğunun bu cür etirafları çoxdur. Hələ gənc olan, yaranmaqda olan yeni ictimai quruluşun, yeni həyat

¹ M.Vəkilov. Ömür dedikləri bir karvan yolu. Bakı, 1986, s. 41.

² Q.Bayramov. Vurğun poeziyası. Bakı, 1976, s. 6.

¹ M.Vəkilov. Ömür dedikləri bir karvan yolu. Bakı, 1986, s. 40.

² S.Vurğun. Əsərləri. 6 cild. VI cild. Bakı, 1972, s. 414.

tərzinin mənə və mahiyyətini kifayət qədər dərk etməyən S.Vurğun istər öz şəxsi həyatında, istərsə də ictimai həyatda baş verən hadisələrə öz bildiyi kimi mənə verir, bəzi hallarda bu hadisələrdən bədbin nəticələr çıxarırdı. Bu illərdə yeni cəmiyyət tərəfindən irəli sürülən bir çox məsələlər – yeni iqtisadi siyasət, kənddə kooperativləşdirmə və kollektivləşdirmə, ölkənin sənayeləşdirilməsi, ilk beşillik planın qəbul edilməsi kimi mühüm tədbirlərin əsas mahiyyəti hələlik cavan şair üçün kifayət qədər aydın deyildi. Şeirlərindəki bədbinlik, sızıltı, giley-güzar da həmin bu keşməkeşliklər içərisində çırpınmağın, həm də ilk məhəbbətin, onun uğursuzluğundan irəli gələn sarsıntının təsiri ilə izah olunurdu.

İstər Qazax Müəllimlər Seminariyasında təhsil aldığı vaxtlar, istərsə də müəllimlik etdiyi zamanlar «Səməd Vurğunun ürəyi artıq nəhəng bir dağın köksü altında yeyin-yeyin çırpınan, kəsə bir yol tapıb qaranlıqdan işığa çıxmağa, qaynaya-qaynaya axıb tökülməyə can atan bir çeşməni andırırdı. Bu çeşmə gur idi, şəffaf idi, dənizə, ümmana tərəf meyl götürmüşdü, lakin hələ ümman deyildi, getdikcə gurlaşdı. Ona yeni qollar qoşulur, təzə çeşmələrin suları qovuşurdu, güclənirdi. Bu çeşməyə Sarı Aşıq kimi ustadların bayatıları, Koroğluların cəngiləri, laylaların, dastanların həzinliyi, atalar sözlərinin, məsəllərinin müdrikliyi süzülürdü. Bu çeşmənin qoynu Nizami xəzinəsinin sirlərilə, Füzuli qəzəllərinin, Vaqif qoşmalarının incilərilə dolurdu. Puşkin ehtirası, Tolstoy narahatlığı, Tofiq Fikrət çılgınlığı bu çeşməni gecəli-gündüzlü çalxalayır, coşdururdu. Çeşmə gec-tez dənizə çatmalı, ümmana qovuşmalıydı».¹ Belə bir ümman, dəniz şairin həyatında Gəncə ədəbi-ictimai mühiti oldu. Şairin həyatının Gəncə dövrü haqqında danışan qardaşı M.Vəkilov yazırdı ki, «Bu dövrün ictimai-siyasi hadisələri, sosializm

quruluşu, sinfi mübarizənin kəskinləşməsi, ideoloji cəbhədə, xüsusən, ədəbiyyat və sənət sahəsində gedən mübarizə və mübahisələr S.Vurğunun düşüncə və mülahizələrində bir sıçrayış, bir saflaşma yaratmağa başlamışdı. Sənaye və mədəniyyət mərkəzinə çevrilməyə başlayan o zamankı Gəncənin mühiti cavan şairin yaradıcılığının düzgün istiqamətdə inkişafına xeyli kömək etdi. O zamanlar Gəncədə «Qızıl Gəncə» adlı bir jurnal nəşr olunurdu. S.Vurğun öz şeirlərini «Qızıl Gəncə» jurnalında çap etdirməyə və Mir Cəlal, Seyfulla Şamilov, Həmid Araslı, Əhməd Cəmil və başqa gənc yazıçılarla birlikdə, yeni ədəbi mühitdə, proletar yazıçıları cəmiyyətində yüksəlməyə başladı».¹

Lakin tezliklə Gəncə ədəbi mühiti gənc şairin sonsuz poeziya ilhamının qanadlanması üçün darlıq eləməyə başladı. Bu illərdə S.Vurğun tez-tez respublikanın paytaxtı Bakı şəhərinə gəlməyə, burada keçirilən ədəbi mübahisələr və müzakirələrdə iştirak etməyə başladı. O, artıq ədəbiyyat aləmində tanınır, Bakıda nəşr edilən bir çox qəzet və jurnallarda onun şeirləri dərc edilirdi. Lakin S.Vurğunun poeziyası üçün daha geniş üfüqlərin olması zərurəti ortaya çıxırdı. Poeziya meydanına yenidən atılmış cavan şairi Moskva ədəbi mühiti cəlb edirdi. Beləliklə, S.Vurğun 1929-cu ildə Moskvaya gedir və imtahan verərək İkinci Moskva Universitetinin ədəbiyyat fakültəsinə qəbul olunur. Şairin həyatının bu dövrü haqqında M.Hüseyn yazırdı: «Səməd Vurğun, xüsusən, Moskvada ali təhsil almağa başladıqdan sonra, öz yaradıcılıq məramnaməsini müəyyən etmək yolunda daha dərinlən düşünür və həyat hadisələrinə münasibətində kəskin bir dönüş yaratmağa başlayırdı. Kəndə və kənd təbiətinə birtərəfli aludəlik, ümitsizlik və bədbinlik motivləri artıq onun bədii təfəkküründə istiqamətverici bir mövqe tutmurdu. Bilavasitə

¹ A.Zeynalli. Səməd Vurğun sənəti. Bakı, «Elm», 1990, s. 10.

¹ M.Vəkilov. Ömür dedikləri bir karvan yolu. Bakı, 1986, s. 40.

V.Mayakovskinin təsiri ilə yaratdığı sərbəst şeirlərlə, müəllif ümumi deklarasiyadan konkret həyat və mübarizə mövzularına keçərək, özünün ədəbi-siyasi cəbhəsini müəyyənləşdirirdi».¹

İyirminci illərin axırlarında Bakı, sonra da Moskva mühiti S.Vurğunun müasir ictimai-siyasi hadisələri duyumunda, dövrün məramını, mübarizə ruhunu qavrayışında mühüm rol oynadı, şairin lirik «mən»i də getdikcə daha çox müasir zamanın axarına düşdü. Əlbəttə, S.Vurğun bu yeni mühitlə, ictimai-siyasi varlıqla qovuşmaq, onunla həmahəng istiqamətdə irəliləyə bilmək üçün müəyyən bir hazırlıq məktəbi keçmişdi. Hələ seminariyada oxuduğu illərdə komsomol sıralarında bərkimişdi, Gəncə ədəbi mühiti, xüsusilə, «Gənc qızıl qələmlər» cəmiyyəti ona çox şey öyrətmişdi, Qazaxda, Şekidə və Qubada əldə etdiyi müəllimlik təcrübəsi də onun həyat yolunun müasirliyə tərəf istiqamətlənməsində müəyyən rol oynamışdı. Bu dövrdə S.Vurğunun imzası da tanınırdı. 1928-ci ildə onu Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinin I qurultayına nümayəndə kimi dəvət etmişdilər.²

S.Vurğun Moskvada çox qalmadı. 1931-ci ilin yayında Azərbaycana qayıdaraq Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun ədəbiyyat ixtisası üzrə aspiranturasına daxil oldu və bir müddət orada təhsilini davam etdirdi. Lakin yazmaq-yaratmaq həvəsi, poeziyaya, şeirə olan sonsuz maraq onu təhsildən yarımçıq ayırdı. Şair bütün ömrünü bədii yaradıcılığa həsr etdi. 1930-cu ildə «Azərnəşr» S.Vurğunun «Şairin andı» adlı ilk şeirlər kitabını, 1932-ci ildə isə «Fənar» adlı şeirlər kitabını nəşr etdi. Artıq poeziya aləmində S.Vurğun öz dəst-xətti, öz imzası, səsi ilə seçilirdi. Şairin ömrünün 1931-1934-cü illər döv-

ründən bəhs edən qardaşı M.Vəkilov yazırdı ki, 1931-1934-cü illər arasında Azərbaycanda gedən ədəbi münaqişələrdə fəal iştirak edən S.Vurğun hamının diqqətini cəlb etməyə və məhəbbətini qazanmağa başladı. Onu nəinki özünün gənc qələm yoldaşları, mübarizə dostları, hətta Azərbaycan ədəbiyyatının köhnə nəslindən olan qocaman sənətkarlar – Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Seyid Hüseyn, Tağı Şahbazi (Sümürğ), B.A.Talıblı, M.S.Ordubadı, C.Cabbarlı, A.Şaiq, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov və başqaları da dərindən sevir, parlaq istedadına yüksək qiymət verirdilər.¹

1931-1934-cü illərdə inqilabi Bakı mühiti təlatümlü bir ümmana bənzəyirdi. Sürətli dəyişmə prosesi, mədəni inqilabın əks-sədası hər şeydə özünü göstərir, köhnəlik uçulub tökülür, yenilik qalxıb ucalırdı. Bu dövrdə artıq S.Vurğun kənd müəllimliyi dövrünün dar orbitindən çıxmışdı. İndi o, yaşadığı dövrün mürəkkəb və ziddiyyətli mənzərəsini bütün çılpalığı ilə görməyə, sosial-tarixi hadisələrə müdaxilə edərək hər birinin mahiyyətini dərindən qavramağa can atırdı, dövrün, zamanın ön müasir adamına çevrilməyə çalışırdı. S.Vurğun 1931-1934-cü illərdə ədəbiyyatda burjuva millətçiliyi və kosmopolitizm meyhlərinə qarşı cürətlə mübarizə aparanlardan biri olmuşdur. O, öz dövrünün sosial-siyasi və mədəni dünyagörüşünü dərindən mənimsədiyinə və əsl sosializm realizmi metodunu yaradıcılığında əsas tutaraq ədəbi mühitdə qabaqcıl bir şair kimi tanındığına görə 1934-cü ildə Azərbaycan Sovet Yazıçıları İttifaqının məsul katibi seçilmişdir. Həmin ildə də şair nümayəndə kimi SSRİ Yazıçılarının I qurultayında iştirak etmiş və orada SSRİ Yazıçıları İttifaqının İdarə Heyətinə üzv seçilmişdi. Qurultayda böyük proletar yazıçısı Maksim Qorki ilə tanış olan S.Vurğun bu bö-

¹ M.Hüseyn. Səməd Vurğun. bax: Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, I cild, s. 8.

² A.Zeynalli. Səməd Vurğun sənəti. Bakı, «Elm», 1990, s. 20.

¹ M.Vəkilov. S.Vurğunun tərcümeyi-halı. Bax: S.Vurğun. Əsərləri, 6 cildə, I cild, 43.

yük söz dühasının yaradıcılığına, bədii təfəkkürünə heyran qalmışdır. Sonralar yazdığı «Qorki yaşayır» (26 iyun 1951-ci il), «Qorki haqqında» (Kommunist qəzeti, 18 iyul 1941-ci il, №143), «Böyük insan» (Ədəbiyyat qəzeti, 30 mart 1938-ci il, №15) və b. məqalələrində S.Vurğun M.Qorkini «həyatın oğlu», «həqiqi sənətkar», «məslək adamı» kimi tərənnüm etmişdir.

1934-cü ildə S.Vurğun ailə həyatı qurmuş, böyük sənətkar Abdulla Şaiqin baldızı Xavər Mirzəbəyova ilə evlənmişdir.

1931-1934-cü illərdə S.Vurğunun yazdığı şeirlərin əsas istiqaməti yeni cəmiyyət quruculuğunun tərənnümünə, beynəlxalq imperializmin ifşasına, qadın azadlığına və komsomol həyatının təsvirinə həsr olunmuşdur. Bu şeirlərdə həmçinin xalqımızın məişət və mədəniyyətinin, ailə həyatının, adət və ənənələrinin tərənnümünə də geniş yer verilmişdir.

1935-ci ildə S.Vurğunun daha bir kitabı – «Şeirlər» kitabı nəşr olunmuş, özü isə ZSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə üzv seçilmişdir. 1936-cı il S.Vurğunun yaradıcılıq həyatında daha uğurlu olmuşdur. Həmin ildə Azərbaycan SSR-in yaradılmasının 15 illik yubileyi keçirilmiş, bu münasibətlə Moskvada Azərbaycan nümayəndələrinin partiya və hökumət rəhbərləri tərəfindən təntənəli qəbulu olmuşdur. Nümayəndə heyətinin tərkibində olan S.Vurğun həmin günlərdə Lenin ordeni ilə təltif olunmuşdur. Bu mükafat o dövr üçün şairin yaradıcılığına verilən ən yüksək qiymət idi.

S.Vurğun yaradıcılığının 1934-1941-ci illər dövrünü tədqiqatçılar yetkinləşmə və ən məhsuldar dövr kimi qiymətləndirirlər. Q.Bayramov yazır ki, S.Vurğun şeiri 30-cu illərdə vahid poetik yatağa düşüb, öz axarını, üslubunu müəyyənləşdirdi. Artıq axtarırlar, tərəddüdlər, «inandırmalar» dövrü arxada qalmışdı, qarşıda isə dəyişməz estetik-bədii idealın, bitkin, kamil poetik xarakterin formalaşması yolu dururdu. Əvvəlki illərdən

fərqli olaraq S.Vurğun həyatın əsas bir cəhəti daha çox cəlb edirdi – yeni quruculuq, kollektiv əmək sevinci və bunun insan psixologiyasına, şəxsiyyətinə təsiri. Məsələnin bu cür qoyuluşu, poetik problemin bu baxımdan həlli poeziyanı həyata yaxınlaşdırdı, faktın rəşional cəhətlərini ön plana keçirdi, şeirin publisistik ruhunu qüvvətləndirdi, onun samballı problematikasını yaratdı.¹

Otuzuncu illərdə sürətlə dəyişməkdə olan həyatla bərabər, S.Vurğunun yaradıcılığı da daim inkişaf edir, ümumittifaq şöhrəti qazanırdı. 1932-1941-ci illərdə S.Vurğun «Könül dəftəri»(1934), «Şeirlər»(1935), «Azad ilham»(1939) adlı kitablarını nəşr etdirir, «Komsomol poeması»nın əsas hissəsini, «Macərə»(1933), «Muradxan»(1933), «Xumar»(1933), «Lökbatan»(1933), «Kənd səhəri»(1933), «Ölüm kürsüsü»(1934), «Acı xatirələr»(1935), «Qız qayası»(1935), «Bulaq əfsanəsi»(1935), «Aslan qayası»(1935), «Dar ağacı»(1935), «Ölən məhəbbət»(1935), «Talistan»(1935), «26-lar»(1936), «Üsyan»(1936), «Bəsti»(1937), «Yazla qışın dəyişməsi»(1937), «Aydın əfsanəsi»(1941) kimi lirik və epik poemalarını, «Vaqif»(1938), «Xanlar»(1940) və «Fərhad və Şirin»(1941) pyeslərini yazır. Bu illərdə şair həmçinin bədii tərcümə ilə də məşğul olmuş, Ş.Rustavelinin «Pələng dərisi geymiş pəhləvan»(1936) poemasının bir hissəsini, A.S.Puşkinin «Yevgeni Onegin» mənzum romanını (1937), M.Qorkinin «Qız və ölüm» əsərini (1938), N.Gəncəvinin «Leyli və Məcnun» poemasını (1940) dilimizə çevirmişdir.

S.Vurğunun yaradıcılığının 1932-1941-ci illər dövrünə B.Vahabzadə də yüksək qiymət vermişdir: «1932-1941-ci illər arasında S.Vurğunun yaradıcılığı həm ideya, həm də sənətkarlıq baxımından yetkinləşir və demək olar ki, zirvə nöqtəsinə

¹ Q.Bayramov. Vurğun poeziyası. Bakı, 1976. s.20

çatır. S.Vurğun həm həcmcə, həm formaca, həm də məfkurəcə ən böyük və ən gözəl əsərlərini yaradıcılığının bu dövründə yazmışdır. Bir sözlə, bu dövr S.Vurğun yaradıcılığının ən məhsuldar dövrüdür. Yalnız bunu demək kifayətdir ki, təkcə 1935-ci ildə 7 poema və 100-ə qədər şeir yazmışdır. Şairin bu dövr yaradıcılığı, hər şeydən əvvəl, ideya və məzmun cəhətdən yetkindir. O, bu dövrdə bir tərəfdən vətəndaş müharibəsi və müasir inkişaf yoluna düşmüş kəndin və şəhərin yeni yüksəlişini («Komsomol poeması», «Lökbatan», «Kənd səhəri», «Bəsti», «Talistan» və s.), beynəlxalq kommunist hərəkatı («Rot-Front», «Ölüm kürsüsü» və s.) kimi zamanla səsleşən əsərlərini yazır, digər tərəfdən tarixdən və folklordan götürdüyü mövzuları belə, zamanın tələbləri səviyyəsində işləyir («Qız qayası», «Bulaq əfsanəsi», «Dar ağacı», «Vaqif», «Fərhad və Şirin» və s.)... Artıq şairin bu dövr yaradıcılığında mücərrəd insan, mücərrəd vətənsəvrlik, mücərrəd humanizm, mücərrəd beynəlmiləçilik yoxdur. Artıq, şair üçün hər şey öz ictimai mənasına görə qiymət kəsb edir. S.Vurğunun bu dövr yaradıcılığında nəzərimizi cəlb edən ən böyük motiv vətənsəvrlikdir.»¹

Böyük şairin bu dövr yaradıcılığına daxil olan bədii söz nümunələrində xalqımızın keçirdiyi gün-güzəran, məişət tərz, maddi və mənavi mədəniyyətimiz, ailə məişətinin bir çox sahələri də özünün poetik dillə bədii təsvirini tapmışdır. Bu əsərlərdə həmişə xalqımızın həyat tərz, uzun əsrlərin həyat təcrübəsi kimi qazandığı empirik biliklər sistemi, əski inam və etiqatları, adət və ənənələri əsas yer tutmuşdur. S.Vurğun yaradıcılığının bu cəhətlərini nəzərə alan xalq yazıçısı M.Hüseyn çox haqlı olaraq yazırdı ki, Azərbaycan S.Vurğun poeziyasının baş mövzudur.

¹ B. Vahabzadə. Səməd Vurğun. Bakı, «Gənclik», 1984, s.56-57.

S.Vurğunun gərgin yaradıcılıq zəhməti hələ sağlığında-ikən çox yüksək qiymətləndirilmişdir. Şairin «Vaqif», «Fərhad və Şirin» əsərləri Dövlət mükafatına layiq görülmüş, özü isə 1939-cu il yanvar ayının 31-də «Şərəf nişanı» ordeni ilə təltif olunmuşdur.

S.Vurğun yaradıcılığının II Dünya müharibəsi dövrü (1941-1945-ci illər) də öz rəngarəngliyi və xüsusilə də yeni vüsət və kəskinliyi ilə diqqətimizi cəlb edir. Müharibənin ilk günlərindən qələmini süngüyə çevirən şair:

Bilsin ana torpaq, eşitsin Vətən,

Müsəlləh əsgərim mən də bu gündən! –

deyərək şeirləri, ictimai fəaliyyəti ilə vətənin müdafiəsinə qalxdı. Xalqımızın qəhrəman əcdadlarının vətənsəvrliyini, onların inqilabi cərpışmalarda mətinliyini, misilsiz rəşadət ənənələrini əsla unutmayan, ondan ruhlanan, ilhamlanan şairin qururu Kainata sığmadı. Vətənimizin başının üstünü dəhşətli təhlükə alan günlərdə, alman-faşist işğalçılarına qarşı II Dünya müharibəsi illərində S.Vurğun vətənin keşiyində dayanan milyonların qəlbini inam və zəfərlərlə döyündürən şeirlər yazdı, odlı misrələrlə onları haqq və ədalətin təntənəsinə ruhlandırırdı. Şairin «Vətənin keşiyində», «Ananın öyüdü», «Şəfqət bacısı», «Qızıl şahinlər», «Qoca qəhrəmanın çıxışı», «İgid xalqın əsgərinə», «Qəhrəmanın hünəri», «İgid şahin», «Azərbaycan balası», «Bayraqdar», «Sovqat», «Gözüydünlü», «Mənə belə söylədilər», «Adsız qəhrəman», «Yanğın», «Həyat fəlsəfəsi», «Partizan Babəş üçün», «Ukrayna partizanları», «Qəhrəmanın ölümü», «Zəfər bayramı» və s. şeirlərində, həmçinin bir-birinin ardınca yazdığı publisistik məqalələrində, çıxış və məruzələrində («Faşizmin dəhşətləri», «Faşist bəndələri Leninin şəhərini görə bilməyəcəklər», «Bizim andımız», «Azərbaycan yazıçıları müharibə

günlərində», «Bir səhər», «Müharibə və poeziya», «Müharibə dövründə Azərbaycan yazıçılarının fəaliyyəti haqqında», «Ta-qanroq qəhrəmanlarına eşq olsun!», «Sülh uğrunda, təcavüz əleyhinə», «Xeyir Şərə qələbə çaldı» və s.) faşizmin mahiyyəti, Hitlerin məqsəd və qayəsi xalqa izah edilir, faşizm taununa qarşı xalqlar səfərbər olmağa çağırılırdı. Müharibə illərində şairin səsi fabrik və zavodlardan, kolxoz tarlalarından, cəbhələrdən, müxtəlif tədbir və müşavirələrdən, yığıncaqlardan gəlirdi. S.Vurğun müharibənin ağır günlərində Krım cəbhəsində, Moz-dokda və Moskvada olmuş, 1942-ci il yanvarın 30-da Moskva radiosu ilə cəbhədəki əsgərlərə müraciət etmişdi. O, vətəndaş bir şair kimi çıxış etmiş, faşizmin dəhşətlərindən danışmış, xal-qı, əsgərləri ağır imtahana mərdliklə dözməyə, amansız düşmə-nə qarşı inadlı mübarizəyə çağırırmışdı. Faşist orduları Qafqaza yaxınlaşdığı zaman 1942-ci ildə Zaqafqaziya xalqlarının Tbilisi-də keçirilən antifaşist mitinqində S.Vurğun Azərbaycan xalqı-nın adından and içərək deyirdi: «Biz bu gün öz doğma anamız olan Vətənimizin qarşısında and içirik ki, onun azad və şən şə-hərləri, tarlaları üzərində həmişə işıqlı səhər günəşi və cənub gecəsinin kəhkəşanları parlayacaqdır. Yurdumuzda həmişə ba-har olacaqdır. Biz bu gün öz qəhrəman babalarımızın xatirəsinə and içirik ki, onların müqəddəs məqbərələrini qoruyacaq və bədnam olmasına yol verməyəcəyik!

Biz duz-çörəyə and içirik ki, öz xalqımızın şərəfini və azad əməyini qorumaq uğrunda son nəfəsimizə qədər vuruşacağıq!

Bizi doğan və bəsləyən anaların halal südünə and içirik ki, uşaqlarımızı, vüqarlı Qafqazın qadın və qızlarının təmiz namu-sunu faşist zabitləri və soldatlarından köksümüzə qoruyaca-ğıq!»¹

S.Vurğunun II Dünya müharibəsi dövrü şeirlərində xalqı-mızın qəhrəmanlıq, döyüşkənlik əhval-ruhiyyəsi ilə yanaşı, qə-dimlərdən bəri yaddaşlarda qorunub saxlanan, nəsildən-nəsilə keçən bir çox adət-ənənələri də tərənnüm olunmuşdur ki, onlar tarixi-etnoqrafik baxımdan çox böyük maraq kəsb edir. Böyük şair «Sovqat» şeirində cəbhədə döyüşən nişanlısına sovqat gön-dərən el qızından söhbət açır, onun ürək döyüntülərini, nişanlı-sını gələcək döyüşlərə ruhlandırmasını qələmə alır:

*Bir corab, bir əlcək, bir isti köynək,
Bir də ki, yun başlıq göndərirəm, al!
Səni qılnc kimi kəsməsin külək,
Sən də nərə çəkib qılncımı çal!*

Nə qədər poetik bir lövhə! Azərbaycan xalqına xas olan xe-yirxahlıq, darda qalanın qeydinə qalmaq, ona mənəvi dayaq ol-maq! Şair xalqımızın bu nəcib keyfiyyətlərini digər şeirlərində də tərənnüm etmişdir.

Müharibə dövründə qızıl əsgər qəzetlərində fəal iştirakına görə S.Vurğuna Zaqafqaziya Cəbhəsi Hərbi Şurasının Fəxri Fərmanı və döyüş medalları verilmişdi.² Şairin Vətən mühari-bəsi dövründəki fəaliyyəti həmçinin «Qırmızı Əmək Bayrağı» ordeni ilə təltif edilmiş, ona 1945-ci ildə «Əməkdar incəsənət xadimi» adı verilmişdir.

Müharibədən sonrakı illərdə də S.Vurğun bədii yaradıcılıq və nəzəriyyə sahəsində daha ilhamla çalışaraq Azərbaycan poe-ziyası tarixində mühüm yer tutan «Muğan», «Aygün», «Köhnə dostlar», «Zəncinin arzuları», «Zamanın bayraqdarı» kimi məş-hur poemalarını, həmçinin bir çox şeir və məqalələrini yazmış-

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, II cild. s. 101.

² M.Cəfər. Səməd Vurğun (həyat və yaradıcılığı), Bakı, 1966. s. 11.

dir. Şair bu illərdə Avropaya – Polşaya, Almaniyaya və İngiltərəyə rəsmi səfərləri zamanı aldığı təəssüratların nəticəsi kimi bir çox dərin məzmunlu şeirlər yazaraq onları «Avropa xatirələri» adı ilə kitabça şəklində nəşr etdirmişdir.

S.Vurğunun ədəbiyyat nəzəriyyəsi məsələlərinə dair məruzə və çıxışları istər müharibə zamanı, istərsə də müharibədən sonrakı dövrdə diqqətimizi daha çox cəlb edir. İttifaqlar Evinin Böyük salonunda Azərbaycan şeir və musiqi gecəsində (29 sentyabr 1940-cı il) «Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında» söylədiyi, 1944-cü ilin fevralında SSRİ Yazıçılar İttifaqının IX plenumunda «Müharibə dövrü və Azərbaycan ədəbiyyatı» haqqındakı, 1944-cü ilin martında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin V sessiyasındakı çıxışı, 1945-ci ilin iyununda «Azərbaycan ədəbiyyatının gələcək vəzifələri», 1947-ci il iyunun 6-da Nizami Gəncəvinin 800 illiyi yubileyində «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı və Nizami» adlı məruzə, 1954-cü ildə Sovet yazıçılarının II Ümumittifaq qurultayında «Sovet poeziyası haqqında» geniş məruzə, 1955-ci ildə «Respublikada ictimai elmlərin inkişafı və vəzifələri» haqqında çıxışı və b. məruzə və çıxışları S.Vurğunun dərin bir nəzəriyyəçi və ədəbiyyat alimi kimi də tanıtdı. Bütün bu xidmətlərinə görə 1945-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası yaradıldıqda S.Vurğun Elmlər Akademiyamızın ilk həqiqi üzvlərindən biri seçilmişdir. Bundan başqa o, bədii nəzəriyyə və yaradıcılıq sahəsində dərin bilinə və peşəkarlığına görə ilk dəfə Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Mədəni Əlaqə Cəmiyyətinin sədri seçilmiş, ilk Azərbaycan şairi kimi dövlət xadimləri səviyyəsində xaricə səfərlər etmiş, SSRİ Sülhü Müdafiə Şurasının üzvü olmuş, ilk Azərbaycan şairi kimi «Azərbaycan xalq şairi» fəxri adına layiq görülmüşdür.¹

Müharibədən sonra S.Vurğun bir çox məsul vəzifələrdə çalışmışdır. O, 1945-ci ilin iyulundan 1948-ci ilin sentyabrınadək Azərbaycan SSR Yazıçılar İttifaqının sədri, 1953-cü ildən ömrünün sonuna kimi Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası prezidentinin ictimai elmlər üzrə müavini işləmişdir. Bu illərdə şair bir neçə çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinə və SSRİ Ali Sovetinə deputat seçilmiş, Azərbaycan kommunistlərinin XVII, XVIII, XIX, XX, XXI qurultaylarında iştirak etmişdir. S.Vurğun 1956-cı il may ayının 27-də vəfat etmişdir.

Göründüyü kimi, S.Vurğun öz xarakteri, sosial-iqtisadi məhiyyəti, həmçinin siyasi hadisələri ilə seçilən bir dövrdə yaşayıb yaratmış, öz dövrünün poeziya kəhkəşanında ən parlaq ulduz kimi işıq saçmışdır. Hər şeydən əvvəl, bu dövr Azərbaycan da Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə səciyyələnir ki, son vaxtlar iflasa uğrasa da, Azərbaycan xalqının tarixində, taleyində, ictimai-siyasi həyatında yeni quruluş kimi mütərəqqi rol oynamışdır.

XX əsrin birinci yarısı, xüsusilə, 1920-ci ildən sonrakı dövr Azərbaycan xalqının həyatında mədəni inqilabın qələbəsi, savadsızlığın ləğv edilməsi, başqa xalqların elm və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmaq və qarşılıqlı təmasda Azərbaycan elmi və mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi dövrü kimi də səciyyələnir. Bu dövrdə Azərbaycan xalqı özünün hərtərəfli inkişafının yeni mərhələsinə daxil olmuşdur. Belə bir tarixi dövrdə yaşayıb yaradan S.Vurğun mənsub olduğu xalqın bədii düşüncə tarixində xüsusi mövqe tutan bir sənətkar olmuş, onun poeziyasında Azərbaycan həyatı və tarixinin tamamilə yeni dövrü, xalq yaradıcılığı və istedadının yeni, gözəl xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri əks olunmuşdur. Onun bədii təfəkkürünün işığında tərənnüm olunan Azərbaycan ağ günlər uğrunda mübarizə apararaq böyük gələcəyə doğru irəliləyən, öz taleyini dünyanın qabaqcıl xalqlarının taleyi və mübarizəsi ilə bağlayan, mədəni-siyasi inkişafın

¹ Q.Bayramov. Vurğun poeziyası. Bakı, 1976, səh. 71-72.

müasir yolunda mühüm nailiyyətlər qazanmağa can atan Azərbaycanlıdır. Əlli illik ömrünün otuz ilindən çoxunu şeirə, sənətə həsr edən böyük şairin yaradıcılığı vətəndaşlıq pafosu ilə dolu lirik, epik, satirik şeirlər, poemalar, xalq yaradıcılığı ruhunda qələmə alınmış dram əsərləri ilə yanaşı, həm də sənət, ədəbiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid ağıllı, cəsarətli tənqidi-publisistik, nəsihatəmiz məqalələrlə də zəngin olmuş, sözün həqiqi mənasında humanist, xalqların dostluğu və qardaşlığı poeziyası olmuşdur. Bu poeziya «keçmiş irsə xas olan bütün müsbət ənənələri tənqidi surətdə mənimsəmiş və zamanın tələblərinə cavab verən novator poeziya olmuşdur.»¹

Şairin dünyagörüşünün formalaşması mürəkkəb bir dövrə – kapitalizmdən sosializmə keçid dövrünə, «kim-kimi?» məsələsinin həll edildiyi bir dövrə təsadüf etmişdir. Bu mübarizə Azərbaycanda da kəskinləşmişdir. Öz qələmi, poeziyası ilə bu mübarizənin daim ön cəbhəsində olan S.Vurğun arzuladığı ideal cəmiyyəti sosializmin simasında görmüş, bütün yaradıcılığı boyu onu tərənnüm etmişdir.

S.Vurğunun dəfələrlə qələmə alınmış zəngin ədəbi-bədii və elmi irsi, maddi və mənəvi mədəniyyətimiz, ailə məişətimiz haqqındakı fikirləri öz zənginliyi, əhatəliyi, fikir dərinliyi və cazibədarlığı ilə bu gün də aktuallığını itirməmişdir. Bu baxımdan şairin irsinin araşdırılması xalqımızın keçmişinin öyrənilməsi işinə bir xidmət olardı. Keçmiş mədəni irsimizi öyrənmədən isə xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyətini, onun inkişaf tarixini düzgün qiymətləndirmək mümkün deyildir. Həmçinin xalqımızın keçmiş irsindən yaradıcı surətdə istifadə etmədən, onları hərtərəfli öyrənmədən, sözün əsl mənasında inkişaf edib irəli getmək, demokratik, mütərəqqi mədəniyyətimizin

müasir istiqamətdə yüksəlişini başa düşmək olmaz. Bu barədə şair özü belə yazır: «Müasir ədəbiyyat xalq idrakından, xalq mənafeyindən danışdığı zaman, onun mənəvi keçmişinə böyük hörmət və məhəbbətlə yanaşmalı, tariximizin həyat və mübarizə səhifələrini ilham və ürəklə vərəqləməlidir... lakin biz tarixin uzaqlarına getdiyimiz zaman belə, yenə öz əsrimizin övladı olduğumuzu unutmamalıyıq. İnkişaf yalnız qabağa, irəliyə getməkdir.»¹

Ömrünün müəyyən hissəsini kənddə yaşaması, şəhərdə yaşadığı vaxtlarda da tez-tez ova çıxmaq bəhanəsilə kəndlərə üz çevirməsi böyük şairə xalqla, doğma kəndliləri ilə, əhalinin yaşayışı, dolanacağı, həyat tərzini, bir sözlə, məişət və mədəniyyəti ilə daha yaxından tanış olmaq, bu məsələlərə daha dərinləndirməli göstərmək imkanı vermişdir. Buna görə də S.Vurğun bütün yaradıcılığında doğma folklorumuzdan faydalanmış, ağıllı və müdrik babalarımızın zərb-məsəlləri, nağılları, dastanları, qayğıkeş və tədbirli nənələrimizin bayatıları, laylaları, mahnıları, bir sözlə, el-obamızın əsrlər boyu yaratdığı bu sahilsiz bədii təfəkkür ümmanı onun hisslərini, duyğularını daha da coşdurmuş, müasir fikir və düşüncələrinə qanad vermişdir.² Həyatı və yaradıcılığı ilə xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyəti sahəsində mühüm mərhələ təşkil edən S.Vurğunun ədəbi-bədii yaradıcılığının etnoqrafik cəhətdən araşdırılmasının vacibliyi, XX əsrin birinci yarısında xalqımızın etnoqrafiyasının öyrənilməsi üçün bir mənbə rolu oynamasının əsas dəyəri də bundadır.

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, s. 345-346.

² A.Zeynalli. Səməd Vurğun sənəti. Bakı, «Elm», 1990, s.114.

¹ C.Quluyev. Səməd Vurğunun yaradıcılığında estetika məsələləri. Bakı, «Azərneşr», 1966, s. 2.

II FƏSİL

MADDİ MƏDƏNİYYƏT

Azərbaycan etnoqrafiya elminin ən mühüm tərkib hissələrindən biri maddi mədəniyyətdir. Maddi mədəniyyət dedikdə, xalqın həyat və məişətində əhəmiyyətli yer tutan, onun həyat şəraitini təmin edən yaşayış məskənləri və evlər, geyimlər və bəzəklər, yeməklər və içkilər, nəqliyyat vasitələri, ev məişəti əşyaları və istehsal alətləri kimi maddi ünsürlər nəzərdə tutulur.

Xalqın həyatının maddi istehsaldan hədsiz dərəcədə asılı olduğunu nəzərə alsaq, maddi mədəniyyət elementlərinin öyrənilməsinin zəruriliyini aydın dərk etmiş olarıq. Hər bir xalqın maddi mədəniyyəti onun özünəməxsus lokal-spesifik xüsusiyyətlərini, fərdi əlamətlərini əks etdirir. Ona görə də təbii-coğrafi şərait, dövrün sosial-siyasi xarakteri və etnik xüsusiyyətlərinin təsiri altında yaranan maddi mədəniyyət elementləri bu və ya digər xalqın sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni, ideoloji tarixini və hətta etnogenizinin bəzi məsələlərini öyrənmək üçün qiymətli materiallar verir.

Yaradıcılığı XX əsrin birinci yarısını əhatə edən Səməd Vurğunun əsərlərində bu dövrün maddi mədəniyyət elementləri haqqında aydın təsəvvür əldə etmək üçün zəngin etnoqrafik məlumatlar toplanmışdır. Dövrün məhdud xronologiyasından çox zaman kənara çıxan bu məlumatlar xalqımızın çoxəsrlik tarixi gedişində meydana gəlib inkişaf edən, ənənələr və empirik biliklər hesabına zənginləşən maddi mədəniyyət sahələrindən soraq verir. Xalqın həyatına, onun məişətinə və mənəviyyatına dərindən bələd olan S.Vurğunun əsərlərində maddi mədəniyyətimizin mühüm sahələrindən biri olan yaşayış məskənləri və evlər yetərinə tərənnüm olunmuşdur.

YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ VƏ EVLƏR

Azərbaycan xalqı bəşər cəmiyyəti tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərində bir sıra yaşayış məskəni tiplərinə malik olmuşdur ki, bunların da xeyli hissəsi təbii-coğrafi şəraitin müxtəlifliyi, təsərrüfat məşğuliyyətinin xarakteri və ümumiyyətlə, ictimai-iqtisadi inkişafın ziqzaqlı sürətilə əlaqədar olaraq XX əsrə qədər gəlib çatmışdır. Yaşayış məskənlərinin tip və formalarının meydana gəlməsində mövcud ictimai quruluşun, məhsuldar qüvvələrin inkişafının, həmçinin təbii-coğrafi şəraitin və təsərrüfat fəaliyyəti yönümünün həlledici rolu olmuşdur. Yaşayış məskəni yeri seçərkən tarixən yaranmış empirik qaydalara və ənənələrə əməl edən qəbilə başçıları yerin relyef quruluşundan asılı olaraq bir çox iqtisadi və strateji mülahizələrə ciddi fikir vermişlər. S.Vurğunun yaşadığı dövrə qədər gəlib çatan məskən tiplərinin əksəriyyətində onların təbii su mənbələrinə yaxın yerləşməsi, düşmən hücumlarından müdafiəsinin təmin olunması, təbii fəlakətlərdən yaşayış evlərinin mühafizəsi, əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq və ticarətin inkişafı üçün zəruri şərtlərin olması kimi iqtisadi-strateji mülahizələrə üstünlük verildiyi aydın nəzərə çarpır.

Məlum olduğu kimi, xalq yaşayış məskənləri daimi və müvəqqəti olmaqla iki qrupa bölünmüşdür. Daimi yaşayış məskənlərinə kənd, şəhər, qəsəbə və s., müvəqqəti yaşayış məskənlərinə isə oba, binə, şenlik, düşərgə, yurd, qışlaq, yaylaq və s. aid edilir. S.Vurğun yaradıcılığında yaşayış məskənlərinin hər iki qrupu haqqında məlumatlara rast gəlirik.

Tədqiqatçılar Azərbaycan ərazisində ən qədim insan məskəni izlərinin hələ paleolit dövründən mövcud olduğunu və ma-

ğara tipli yaşayış məskəni kimi formalaşdığını qeyd edirlər.¹ Azərbaycanın dağlıq ərazisi özünün təbii-iqlim şəraitinə, hidroqrafiya, orqrafiya və geomorfoloji xüsusiyyətlərinə, həmçinin flora və faunasına görə zəngin olduğundan, buranın ən qədim sakinləri də məhz buradakı mağaralarda məskunlaşmışlar. S.Vurğun «Vaqif» dramında yaşayış məskəni kimi mağaranın adını çəkmiş, Eldarın dəstəsinə satqın kimi soxulmuş İlyasın təfənnin alınaraq mağaraya salınmasından bəhs etmişdir:

*Di get, yerin olsun o boş mağara,
Tüfəng yaraşmayır namussuzlara!..²*

S.Vurğunun poetik dünyasında özünün ən geniş əksini tapmış yaşayış məskənlərindən biri də kənddir. Məlumdur ki, kənd – oturaq əhaliyə məxsus yaşayış məskəni olub, daimi yaşayış evləri, həyətyanı sahələri, təsərrüfat tikililəri, inzibati, ictimai-mədəni və dini mərkəzləri, ümumi otaqları, əkin sahəsi, içməli suları, ayrıca qəbirstanlıqı olan və əhalisinin etnik tərkibinin ümumiliyi ilə xarakterizə olunan tarixən meydana gəlmiş birlikdir.³ S.Vurğunun əsərlərində Azərbaycan kəndlərinin bu xarakterik xüsusiyyətləri, onların əsrin əvvəllərində və ortalarında vəziyyəti tərənnüm olunmuşdur. Şairin «Muğan» poemasında təsvir etdiyi Salmanlı kəndi belə kəndlərdən biridir:

¹ С.Н.Замятнин. Разветки по каменному веку в Азербайджане осенью 1953 г. - Труды Института Истории АН Азерб. ССР. 1958, т. XIII, с. 5-19; М.М.Гусейнов. Авейдагские палеолитические пещерные стоянки. - Автореф. дисс. канд. ист. наук. Тбилиси, 1960; его же: Древний палеолит Азербайджана. Баку, 1985; И.М.Джарфарзаде. Древнейший период истории Азербайджана (по археологическим данным). - в кн: Очерки по древней истории Азербайджана. Баку, 1956, с. 11-12; его же: Следы древней истории Азербайджана на территории Азербайджана. - Сборник статей по истории Азербайджана. вып. 1, Баку, 1949, с. 19.

² S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, IV cild, Bakı, 1963, s. 74.

³ Ф.И.Велиев. Материальная культура западной зоны Азербайджана в XIX - начале XX вв. Баку, 1996. с. 14.

*Kürün qırağında, Muğan düzündə,
Zəmisə, tarlası suyun gözündə,
Salmanlı adlanan bir kəndciyəz var,
Onun dörd yanında yaşıl tarlalar.*

*Seyrək ağaclar, qamışlıqlar da
Yamyaşıl görünür lap son baharda
Üz-üzə durmuşdur suvaqlı damlar,
Hay verib, hay alır gümrah adamlar.¹*

S.Vurğun «Talistan» poemasında Talistan kəndinin simasında Azərbaycan kəndlərinin XX əsrin birinci yarısındakı vəziyyətinin poetik mənzərəsini yaratmış, kəndin coğrafi mövqeyi, tarixi və maddi mədəniyyət abidələri, əhalisinin keçirdiyi ağılı-qaralı günlər, onların qonaqsevərliyi, kəndin müasir vəziyyəti və sabahı haqqında mülahizələrini şeirin qüdrətilə təqdim etmişdir. Şairin Azərbaycan kəndlərinin gələcəyi haqqındakı mülahizələri «Daşsalahlı yoldaşlara» adlı şeirində də poetik əksini tapmışdır.

S.Vurğunun yaradıcılığında Azərbaycan yaşayış məskənlərinin tiplərini araşdırarkən «köy» adlanan yaşayış məskəninə də təsadüf etdik. O, «Komsomol poeması»nda yazırdı:

*Kürün sahilində var əski bir köy,
Üstündə hər zaman çılpaq olur göy.
Salahlı kəndidir bu kəndin adı,
Hər yerdə sahilə söykənir ardı.²*

Maraqlıdır ki, «köy» adlanan yaşayış məskəni tipini vaxtilə Azərbaycanın qərb rayonlarının yaşayış məntəqələrinin tiplə-

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, Bakı, 1961, s. 385-386.

² S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, Bakı, 1961. s. 12.

rini araşdıran etnoqraf İ.A.Hacıyev də qeydə almışdır.¹ Eyniadlı yaşayış məskəni növünün Türkiyədə də mövcud olduğunu göstərən V.P.Kurilyev yazır ki, kəndlər Türkiyədə «köy» adlanır və tədqiqatçıların əksəriyyəti onları əhalisinin sayı 5000-ə qədər olan qəsəbə hesab edirlər.² Bu faktın özü türkdilli xalqların arasında hələ qədimlərdən mədəni əlaqələrin mövcud olduğunu sübut edir.

S.Vurğun Azərbaycan kəndlərinin gələcəyini tərənnüm edərkən yüksək pafoslu romantikadan istifadə etmiş, şəhərlə kənd arasında fərqlərin yaxın gələcəkdə tamamilə aradan qaldırılmasını arzulamışdır. Gələcəyin kəndlərinin siması şairin «Raport», «Daşsalahlı yoldaşlara», «Talistan», «Muğan», «Aygün», «Kənd səhəri», «Muradxan» və b. əsərlərində ətraflı tərənnüm olunmuşdur. Şairin bu əsərlərində Azərbaycan kəndlərinin XX əsrin birinci yarısında vəziyyəti, kənd məişəti, kənd əhalisinin təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqaməti, kəndlərin simasının tanınmaz dərəcədə dəyişməsi və s. etnoqrafik məsələlər özünün geniş əksini tapmışdır.

Daimi yaşayış məskənlərinin bir tipini də qəsəbələr təşkil edir. Bu yaşayış məntəqəsi tipi şairin yaşadığı dövrdə meydana çıxaraq inkişaf etməyə başlamışdı. Qəsəbələr vahid memarlıqlayihə prinsipi əsasında salınır, onun memarlıq-plan quruluşuna daxil olan baş küçə inzibati, mədəni-məişət, ticarət və yaşayış binalarını özündə birləşdirir. Baş küçə boyunca eninə yerləşdirilmiş qəsəbə küçələrində evlər küçənin hər iki tərəfi boyunca ardıcıl düzülür. Qəsəbələr geniş xiyabanları, işıqlı küçələri, mədəniyyət və istirahət parkları, müasir memarlıq üslubunda tikil-

miş yaraşığı binaları ilə diqqəti cəlb edir. Şairin əsərlərində biz tez-tez qəsəbə, kiçik şəhər (yəni şəhər tipli qəsəbə) ifadələrinə rast gəlirik. Məsələn:

*Arazdan arx gəldi, su gəldi Milə,
Bir ilə salındı kiçik bir şəhər.
Yer qazdı, daş yondu insan əlilə
Dayandı üz-üzə aynabənd evlər.*

(«Kiçik şəhər»)

*Uzanmış şəhərin polad əlləri,
Qatarlar, avtolar gəlir Muğana.
Kəndlər, qəsəbələr tutmuş çölləri,
Sükunət ölumdür... Düşmənməm ona!*

(«Muğan»)

*Gördükə indidən Mil səhrasını
Çiçəyi sayrısan bir çəmən kimi –
Sevin ki, sevinmək haqqındır sənin!
Mən evli hər kəndin, hər qəsəbənin
Axşam işıqları alışır birdən,
Nəsillər söz açır Mingəçevirdən...*

(«Zamanın bayrağı»)

Şair öz oçerklərində də Azərbaycan qəsəbələrinin yaranmasını, inkişaf edərək şəhərlərə çevrilməsini ürəkdolusu iftixarla qələmə almışdır. Onun 1952-ci ildə yazdığı «Muğanın yeni dövrü» oçerkində «Kiçik şəhərin böyük sabahı» adlanan bir başlıq vardır. Şair burada Astraxanbazar (indiki Cəlilabad) qəsəbəsinin ən cavan qəsəbə olduğunu və 1952-ci ilin 28 fevralında şəhər adı aldığını qeyd edir. Şair bu kiçik şəhərin (şəhər tipli qəsəbənin) simasında bütün Azərbaycan qəsəbələrinə xas olan xüsusiyyətləri təsvir etmişdir. Oçerkdən misal gətirəcəyimiz

¹ İ.A.Hacıyev. Azərbaycan SSR-in qərb rayonlarında yaşayış məntəqələri haqqında. – Azərb. SSR EA Tarix İnstitutu aspirantlarının I Elmi konfransının materialları. Bakı, 1965, s. 64-65.

² В.П.Курьев. Хозяйство и материальная культура турецкого крестьянства (новейшее время). М., «Наука», 1976, с. 90.

aşağıdakı parça Azərbaycanın şəhər tipli qəsəbələrinin XX əsrin ortalarında olan mənzərəsini çox düzgün əks etdirir: «Bizi Astraxanbazar şəhərinə aparən yolun hər iki tərəfində köhnə və yeni əkilmiş ağaclar cərgələnmişdir. Evlərin eyvanları və pəncərələri bir-biri ilə üz-üzə dayanıb salamlaşır. Şəhərin uzunluğu 3 km-dən artıqdır. Bu şəhərə daxil olduğumuz zaman yeni, səliqə ilə salınmış şəhər parkı üzə gəlir. Bu park, demək olar ki, şəhərin bütün mərkəz hissəsini tutmuşdur. Bu park bugünkü şəhərə görə böyük nəzərə cərpir. Görünür ki, onu yaradan başlar və əllər öz doğma şəhərlərinin sabahını da düşünmüşdür... Onlar düşünmüşlər ki, Astraxanbazar şəhərinin əhalisi bu gün yeddi-səkkiz min isə də, sabah çox-çox artacaq... Yeni şəhərimizdə – Azərbaycanın balaca Ukraynasının mərkəzi Astraxanbazarda gedən tikinti və quruculuq işləri çox heyvətamizdir. Son üç-dörd il müddətində bu yeni şəhərdə qırxdan çox mədəni, ictimai bina tikilmişdir. Məsələn, müəllimlər evi, işıqlı və yaraşqlı partiya kabinəsi, bir neçə böyük otaqlardan ibarət müalicə evi, yay kino-teatrı, maliyyə evi, kənd təsərrüfatı idarəsi, rayon partiya komitəsinin yeni binası, aptek, mədəniyyət evi, iki artel, dörd gözəndən ibarət kəndli evi, 5 otaqlı körpələr evi, 10 palatalı xəstəxana və qeyriləri...»¹

Bundan sonra şair öçərində Astraxanbazarın inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş perspektiv planlardan söhbət açır: «Bu ildən (1952-ci ildən – *F.V., R.Ə.*) başlayaraq, şəhərin bütün daş yolları qırıla-asfaltla döşənəcək, seyrək evlərin arasında yeni evlər, bağlar-bağçalar salınacaq, onu isti və soyuq səhra küləklərindən qorumaq üçün ətrafında yeni meşələr, bağ-bağatlar salınacaqdır. Bu gün Astraxanbazar rayonunun 15 kəndində hamam varsa, yaxın gələcəkdə bütün kəndlərində hamam olacaqdır. Bu gün rayonun yalnız 10 kəndində elektrik işığı varsa, sabah, lap

yaxın bir gələcəkdə rayonun bütün 38 kəndi elektrik işığına qorq olacaqdır.»¹

S.Vurğunun yaradıcılığı boyu yaşayış məskənlərinin ən böyük vahidi olan şəhərlər, onların mənzərəsi, yaşayış binaları, əhalisinin məşğuliyyəti, şəhərdaxili məişət, burada əhalinin sayca çoxluğu və s. haqqında da ətraflı məlumatlar almaq mümkündür. Şairin öz əsərlərində tez-tez adlarını çəkdiyi Bakı, Gəncə, Mingəçevir, Astraxanbazar (Cəlilabad) və s. şəhərlər Azərbaycanın ən iri yaşayış məskənləridir.

Şairin yaradıcılığında Azərbaycanın müvəqqəti yaşayış məskənləri haqqında da müəyyən etnoqrafik məlumatlar əldə etmək mümkündür. Düzdür, S.Vurğunun əsərlərində yalnız bu məskənlərin adları çəkilir, lakin elə bu faktın özü də şairin yaşadığı dövrdə əhalinin müvəqqəti yaşayış məskənlərinin tiplərini öyrənməkdə qiymətlidir. Burada oba, şənlək, binə, yurd, düşərgə, qışlaq, yaylaq və s. kimi müvəqqəti yaşayış məskənləri qeyd olunur ki, bunlar da bəhs olunan dövrdə köçmə maldar elatların ən əsas yaşayış məskənlərinin tipləri olmuşdur. Biz burada müvəqqəti yaşayış məskənlərinin hər biri haqqında müfəssəl məlumat verməyə ehtiyac duymuruq. Çünki etnoqrafik ədəbiyyatda bu problemlərə ətraflı toxunulmuş, bu yaşayış məskənlərinin quruluşu, xarakterik xüsusiyyətləri, funksiyaları, bir-birindən fərqi, hətta adların etimologiyası və semantikasi haqqında dəyərli fikirlər söylənilmişdir.² Ona görə də fikrimizi, şairin poetik dünyasında bu yaşayış məskənlərinin necə əks olunduğunu misallarla göstərməklə tamamlamağı məqsəduyğun hesab edirik:

¹ S.Vurğun. Əsərləri, 6 cildə, VI cild, Bakı, 1972, s. 246-247.

² Bu haqda ətraflı olaraq bax: K.T.Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев. Баку, 1964, с. 44-48; H.A.Нөвилев. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 1991, s. 117-119; Ф.И.Велиев. Материальная культура западной зоны Азербайджана в XIX – начале XX вв. Баку, 1996, с. 20-24; A.N.Mustafayev. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, 1977, s. 22.

Ah! Yazıq babalar, dözüb min dərde,
Bir vətən eşqilə Mildə, Muğanda
Min bir oba qurub, qışlaq saldınız...

(«Muğan»)

Bu ilanlar, bu çayanlar mələşən çöllər,
Daxmalarda ömür sürən obalar, ellər.
Daş saraylar yaradacaq öz hünərilə.

(«Muğan»)

Şirvanda sayrışır bağlar-bağatlar
Şenliklər yanında kişnəşir atlar...

(«Məhəbbət ilhama çağırır mənə»)

Yaxşı yadımdadır, cənuba sarı
Uçub qaqqılдаşan durna qatarı,
Sıxlaşan, daralan qara buludlar,
Ocaqlı, tüstülü şenlikli yurdlar...

(«Həsərb»)

Binələri çadır-çadır,
Çox gəzmişəm özüm dağlar.

(«Dağlar»)

Təbiət bürünür ağ rübəndinə,
Dağların əhvalı pozulur yenə,
Yurdlar, düşərgələr ocaqsız qalır,
Köpüklü çayların hirsı azalır.

(«Kənd səhəri»)

və s.

Gətirdiyimiz misallardan aydın olur ki, adları çəkilən müvəqqəti yaşayış məskənlərinin hamısı bəhs olunan dövrdə

Azərbaycan xalqının yaşayış məskənləri fondunu təşkil etmiş, bu və ya digər dərəcədə əhalinin istifadəsində olmuşdur.

S.Vurğunun yaradıcılığında Azərbaycan xalq yaşayış evləri fondunu təşkil edən bir çox ev tipləri haqqında da məlumatlar əldə etmək mümkündür. Məlum olduğu kimi, ev, insanların irq və yaşadıqları ərazinin təbii-coğrafi xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, əsas yaşayış vasitələrindən olub, onların təbii-zəruri istirahətini, təsərrüfat, məişət və həyatı tələblərini təmin edən mühüm maddi mədəniyyət abidəsidir.¹ Xalq yaşayış evi tiplərinin yaranmasında ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, əhalinin təsərrüfat məşğuliyyəti, inşaat materialı, tikinti texnikası, ictimai həyat, ailə məişəti, mövcud ictimai quruluş və onunla bağlı olan həyat tərzı mühüm rol oynamış, yaşayış evlərinin daimi və müvəqqəti olmaqla iki qrupunun formalaşmasında həlledici amil olmuşdur. Şairin poeziyasında və oçerklərində xalqımızın daimi yaşayış evlərindən daxma, dam (qaradam), qamış koma (çovustan və ya qarğı durma), ağac evlər, aynabəndli ev, eyvanlı ev, ağ daşlı ev, var evləri – saray, imarət; müvəqqəti yaşayış evlərindən isə dəyə, çadır və komanın (alaçıq) adları çəkilir, onların haqqında, qısa da olsa, məlumat verilir.

S.Vurğunun əsərlərində tez-tez adı çəkilən dam (qaradam) tipli yaşayış evinin Azərbaycan ərazisində çox qədim tarixi vardır.² Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarında «öylük», «öydəmi», «şəşə öylük» adlanan bu cür qaradamlar Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı xalqları arasında və tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatda müx-

¹ M.N.Nəsirli. Yaşayış evinin mənşəyinə dair. – Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. (bundan sonrakı səhifələrdə: AEM), III bur. Bakı, 1977, s. 90.

² M.Усейнов, Л.Бретаницкий, А.Саламзadə. История архитектуры Азербайджана. М., 1963, с. 10-16; М.И.Ильина. Древнейшие типы жилищ Закавказья. М., 1946, с. 20; И.И.Пантюхов. О пещерных и позднейших жилищах на Кавказе. Тифлис, 1896, с. 80-83; А.К.Алекперов. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960, с.79; Ə.V.Salamzadə, Ə.Ə.Sadıqzadə. XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda yaşayış binaları. Bakı, 1961, s. 14.

təlif adlarla məlum idi.¹ Əsasən, torpağın içərisində tikilən qaradamları şair belə tərənnüm edirdi:

*Yeraltı damlarda ana bətnindən
İşığa düşmədik, zülmətə düşdük...
Hələ dil açmamış oxucumla mən
Min nalə eşitdik yerin qəlbindən,
Beşikdə qovrulduq... Qundaqda bişdik...
İşığa düşmədik, zülmətə düşdük...*²

və yaxud:

*Əzəl başdan bu bağdayam,
Bülbül kimi budaqdayam;
Atam öldü torpaq damda,
Özümsə dörd otaqdayam...*³

Adından məlum olduğu kimi, qaradamlar torpaqda qazılan kalafanın içərisində 4 ədəd yoğun dirəklər basdırılmaqla tikilirdi. Dirəklərin haçasına geydirilmək şərtilə bir-birinə paralel iki kərən (tir) qoyulur, bu tirlərin üzərində onlara perpendikulyar olan və planda kvadrat əmələ gətirən digər iki kərən yerləşdirilirdi. Möhkəm ağac dirəklər üzərində yoğun tirlərdən düzəldilən dam örtüyü getdikcə daralan yaruslarla qalxaraq çoxmərtəbəli gümbəz əmələ gətirirdi. Bu iş prosesi gümbəzin ortasında istənilən ölçüdə dəlik (baca) alınana qədər davam etdirilirdi. Sonra gümbəzin bayır tərəfi sıx döşənmiş pərdi ilə örtülərək avar döşənir və üstü, qaradamanın içərisindən çıxarılan, «kövər» adlanan torpaqla basdırılırdı. Buraya giriş yolu maili şəkildə olmaqla, 10-12 pillədən ibarət düzəldilirdi. Şairin haqqında danışdığı be-

lə damlar (qaradamlar) XIX əsrdə də əhalinin əsas yaşayış evi tipi olmuş və bu haqda müasirləri ətraflı məlumat vermişlər.¹ XX əsrin ortalarına qədər yaşayış evi fondunda qalan qaradamlar əhalinin maddi həyat şəraitinin yaxşılaşması, yeni ev tiplərinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq aradan çıxmış və təsərrüfat tikilisinə çevrilmişdir.

S.Vurğun yaradıcılığında adı çəkilən digər bir daimi yaşayış evi tipi daxmadır. Əsərlərində verdiyi təsvirlərdən aydın olur ki, şairin «daxma» adı ilə bizə təqdim etdiyi ev tipi, əslində, «qazma» ev tipidir. «Komsomol poeması»nda Qızıyətər qarının yaşadığı evi təsvir edən şair yazırdı:

*Yerliyi üç metrə dərin qazılmış
Bir daxma, görməmiş nə bahar, nə qış...
Nəmli divarları məzar kimi dar,
Duyan ürəkləri sıxıb ağladar.
Kərəni, pərdisi hörümçək toru,
Deyirlər kasıbın bilinməz goru
Hisli buxarısı kömürdən qara,
Qaranlıq qapısı küsüb dağlara...
Burda ömr eləyir Qızıyətər qarı,
Əvvəlki qüvvədən düşüb qolları.
Çoxdandır kırıyib əyri cəhrəsi,
Atılıb bir yana odun dəhrəsi,*

¹ А.М.Мехмиев. Деревянное зодчество Азербайджана. Баку, 1987, с. 6.

² S.Vurğun. Əsərləri, 6 cildə, III cild, s. 527.

³ Ycnə orada, I cild. s. 356.

¹ Д.Зубарев. Казахская дистанция. – ОРВЗК, часть II, СПб., 1836, с. 231; Н.Ф.Дубровин. История войны и владычества русских на Кавказе. т. I, кн. II, СПб., 1871, с. 354; Б.Вениаминов. Селение Салахлу и татарские сказки, записанные в нем. – СМОМПК, вып. 3, отд. 2, Тифлис, 1883, с. 104; Г.Герзи. Путешествия в южные провинции России прилежащие к Каспийскому и Черному морям. «Отечественные записки», 1839, №4, т. III, отд. 5 (Домоводство, сельское хозяйство и промышленность вообще), с. 5-17; И.П.Шеблякин. Два жилища типа карадам в сел. Караханлы Таузского района 1933 г. (репродук. с зарисовки) НАИИ АН Азерб. Республики. инв. №5608.

*Nə od var, nə ocaq, nə urvalıq un,
Büzüsbü bir künədə yamaqlı xurcun.¹*

Gətirdiyimiz misaldan aydın olur ki, daxma (qazma) tipli evlər torpaqda tikilməklə, dam örtüyü ağac dirəklər üzərində qurulur, əsas ağırlıq evin orta dirəyinin üzərinə düşürdü. Qazmanın divarlarını kalafanın dik çapılmış kənarları təşkil edirdi. Bu divarlardan birində buxarı çapılır və orada ocaq qalanırdı. Şair daxma (qazma) ev tipi haqqında «Bakının dastanı» poemasında da çırağın dili ilə söhbət açmışdır:

*De, yadından çıxmamış ki, otuz bahar bundan qabaq,
Dirəkləri his bağlamış, altı torpaq, üstü torpaq,
Yağış daman, külək döyən bir daxmada mən yanardım,
Atan fikrə qərq olanda mən alışıb odlanardım...
...Yadımdamı? Asılmışdım evin orta dirəyindən,
Şölə çəkib alışırdım o zülmətlər içində mən.²*

S.Vurğunun yaradıcılığında məlum olur ki, XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan xalq yaşayış evi fonunda qamış komalar və ya etnoqrafik ədəbiyyatda qəbul olunduğu kimi, çovustanlar da əsas yer tutmuşdur. Etnoqrafik materiallardan aydındır ki, çovustan tipli evlər, əsasən, «tapan» və «qom» üsulu ilə tikilir, hər iki tərəfdən suvanırdı. Çovustanın damını tikmək üçün yan və orta dirəklərin üzərinə tir düzür, üstünü əvvəlcə qarğı ilə döşəyir, sonra isə avar töküb, üstünə «şiləsər» adlanan gil mala (suvaq) çəkirdilər. ³ Şair qamış komalardan öteri danışır, əhali-

nin maddi-rifah halının yaxşılaşması ilə əlaqədar olaraq əsrin ortalarında bu tip evlərin aradan çıxmasını göstərirdi:

*Axır dəniz kimi yaşıl zəmilər,
Gül güllü çağıdır, sünbül sünbülü.
O bir vaxt gördüyüm beli bükülü,
Yerliyi darısqal, içi bürkülü
O qamış komalar bəs indi hanı?¹*

Şair burada bədii-obrazlı bənzətmənin köməyi ilə yaratdığı: «O bir vaxt gördüyüm beli bükülü» – misrasında çovustanların «balıqbeli» dam örtüyünə malik olduğunu göstərmək istəmişdir.

S.Vurğunun yaradıcılığında son dövrlərin məhsulu olan bir çox ev tipləri (aynəbənd evlər, eyvanlı evlər, ağ evlər, saraylar, imarətlər və s.) çox yüksək pafosla tərənnüm olunmuş, qurucu insanın ağ günlər uğrunda mübarizəsində onun rahat mənzilə, həyət-bacalı evə malik olması əsas şərt kimi qiymətləndirilmişdir. Şair yaşadığı dövrün xüsusiyyətləri ilə həmahəng əhalinin maddi-rifah halının yaxşılaşdığını qeyd etmiş, yeni tipli evlərin meydana gəlməsində yeni quruluşun da müsbət rolu olduğunu döən-döən göstərmişdir. Bu baxımdan şairin «Muğanın yeni dövrünü» oçerkində Muğan kəndlərindən birinin sakini İsmayıl Şahbazovun evi haqqında yazdıqları daha diqqətəlayiqdir: «Bütün kənddə ən çox diqqəti cəlb edən bir ev qarşısında-yam. O, mərtəbəyarımdır. Evin üstündəki yaqut kimi qızaran kərəmitlərdə günəşin şəfəqləri sayrışır. Otaqların geniş pəncərələri evi üç tərəfdən qucaqlamış yaşıl eyvanlara açılır. Evin həyəti çox da böyük deyildir. Burada eyvanlara kölgə salan çinarlar da, müxtəlif meyvə ağacları da, güllər və çiçəklər də bu kiçik həyətdə, bu kiçik evə bütün il boyu bir bahar gözəlliyi, bir

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild. s. 23.

² Yəni orada, s. 338-339.

³ A. N. Mustafayev. Şirvan maddi mədəniyyəti. Bakı, 1977, s. 33; Я.А.Рустамов. О поселении и крестьянском жилище азербайджанцев Карабахской зоны. – АЭС, вып. II, Баку, 1966, с. 121-122.

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 421.

bahar tərəvəti verir. Həyət və ev çiy kərpicdən hörülmüş, səliqə ilə suvadılmış bir hasar içinə alınmışdır...»¹

Bununla bərabər, Azərbaycan kəndlərində hələ də qalmaqda olan «ot və saman çardaqlı, qapısını sirkənlər və qanqallar basmış, divarlarının suvağı uçub tökülmüş, həyətində kölgəlik bir ağac əkilməmiş evlər» haqqında danışan şair dərin tələş hissləri keçirmiş, onların tezliklə aradan çıxmasını arzu etmişdir. Oçerkin başlanğıcında Muğana müraciət edən şair yazırdı ki, «mən ömrümün bir çox səhərini sənin qoynunda açmışam, bir çox axşamını isə gah sənin qamışdan tikilmiş, sarı palçıqla suvanmış komalarında (çovustan – F.V., R.Ə.), gah da ağ daşlı, taxta döşəməli yeni evlərində, kəndlərində, qəsəbələrində, şəhərlərində gecələmişəm. Sənin havası darısqal, qapısı dar, yarım adam boyunda olan qamış komalarına belimi əyib girdiyim zaman «Yazıq babalar!» – deyər çox düşünmüşəm...

Sənin hündür qapılı, geniş pəncərəli, yaşıl eyvanlı yeni evlərini seyr etdiyim zaman gözlərimdə yeni bir tarix – yeni bir dastanın ilk səhifələri canlanır, vüqarım yerə-göyə sığmur, səadətım dənizlər kimi aşır daşır.»²

Aynabənd evlərin eyvanı sərin,

Yuyunur qoynunda al şəfəqlərin.

Hər batan axşamın, doğan səhərin

Hüsnü salamlayır min pəncərəni,

Səadət ilhama çağırır məni. –³

deyən şair Azərbaycanın yeni tipli yaşayış evlərini ürəkdən tərənnüm etmişdir.

S.Vurğunun poetik dünyasında daimi yaşayış evləri ilə yanaşı, müvəqqəti yaşayış evlərindən dəyə, alaçıq və çadırın da adları çəkilmiş, onlar haqqında ümumi məlumat verilmişdir.

Məsələn, «Bizim dağların» şeirində şair dəyənin adını çəkmiş və onun keçədən tikildiyini göstərmişdir:

Şeh düşər otların üstə gecədən,

Doymaq olmaz burda xoruz-beçədən,

Dəyəsi qurular qalın keçədən,

Dərdlərin dərmanı bizim dağların.¹

Şair bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın köçmə maldar elatları arasında geniş yayılmış müvəqqəti ev tiplərindən biri olan çadır haqqında da danışmışdır. Çadır tipli müvəqqəti yaşayış evinin Qərb bölgəsi maldarları arasında geniş yayıldığını V.M.Quluyeva da təsdiq edirdi.² Onun tikinti konstruksiyası dəyədə olduğu kimi idi. Lakin dəyədən fərqli olaraq çubuqların üstünə keçə deyil, hazır tikilmiş çadır salınırdı. XIX əsrin sonlarında A.D.Yeritsov yazırdı ki, Qazax qəzası köçmə maldar əhalisinin əksəriyyətinin istifadə etdiyi müvəqqəti yaşayış evləri böyük alaçıqlar və Türkiyədən gətirilmiş arakəsmələri (ayrı-ayrı gözləri) olan çadırlardan ibarət idi.³ Çox güman ki, həmin çadırlar XX əsrin ortalarına kimi əhalinin istifadəsində olmuşdur. Bunu S.Vurğun poeziyasında tez-tez rast gəldiyimiz «Binələri çadır-çadır», «Çadırdan-çadıra qonaq gəzərdin», «Çadırlar qurulu yurd salınarmış», «Yaşıl donlu dağlar döşü! Ey ağ çadırlar!», «Gəlin quraq çadırları», «Bir dağın döşündə çadır qurulmuş» və həmçinin, «Komsomol poeması»nda ayrıca bir sərlövə kimi verilən «Qanlı çadır» və s. kimi misra və ifadələr də təsdiq edir.

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, I cild, Bakı, 1960, s. 32.

² В.М.Кулиева. Кибитка на эйлагах полукочевых тюрок Казахского уезда. – Изв. ООИА, Баку, 1928, №5, с. 174.

³ А.Д.Ерицов. Экономический быт государственных крестьян Казахского уезда Елисаветпольской губернии. – МИЭБГКЗК. т. II, вып 3, Тифлис, 1886. с. 134.

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, VI cild, s. 244.

² S.Vurğun. Əsərləri, 6 cildə, VI cild, s. 239.

³ Yəni orada, II cild, Bakı, 1960, s. 226.

Beləliklə, S.Vurğunun yaradıcılığında Azərbaycan xalq yaşayış məskənləri və yaşayış evlərini etnoqrafik baxımdan araşdıraraq bu qənaətə gələ bilərik ki, böyük şair öz dövrünün maddi mədəniyyətinin çox mühüm bir sahəsi olan yaşayış məskənləri və evlər haqqında ətraflı məlumatlar vermişdir. Bu məlumatla əsasən, XX əsrin birinci yarısı üçün Azərbaycan xalq yaşayış evi fondu və yaşayış məskənləri haqqında aydın təsəvvürlər əldə etmək mümkündür.

GEYİMLƏR VƏ BƏZƏKLƏR

Hər bir dövrün özünəməxsus ənənəvi geyim növləri, maddi mədəniyyətin digər elementləri kimi, xalqın həyat və məişətinin ayrı-ayrı məsələlərini araşdırmaq üçün zəngin material verir. Geyimləri öyrənməklə xalqın milli xüsusiyyətlərini, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətini, iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsini, estetik və bədii zövqünü, etnik və sinfi mənsubiyyətini və s. müəyyənləşdirə bilərik. Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, ənənəvi xalq geyim kompleksinin meydana gəlib formalaşması uzun sürən tarixi inkişaf prosesinin nəticəsi olduğundan, xalqın etnik tarixinin (etnogenezinin) və mədəniyyətinin öyrənilməsində onlar layiqli mənbə rolunu oynayır.¹

S.Vurğunun poetik dünyasında, çıxış, məqalə və nitqlərində Azərbaycan xalq geyimlərinin ayrı-ayrı növləri ilə rastlaşırıq ki, bunlar XX əsrin birinci yarısında xalqımızın istifadə etdiyi geyimlər haqqında aydın təsəvvür yaradır. Məhz bu dövrdə xalqımıza məxsus olan ənənəvi geyim növləri ilə yanaşı, müasir

tipli geyimlər də meydana çıxmışdır ki, bunlar kişi və qadın geyim kompleksində müəyyən yer tutmuşdur.

Məlumdur ki, geyim kompleksinin hazırlanmasında geyim materialları mühüm rol oynamışdır. S.Vurğunun əsərlərində pərakəndə şəkildə səpələnmiş məlumatlardan aydın olur ki, bəhs olunan dövrdə qadın və kişi geyimləri, əsasən, fabrikin istehsalı olan yun, ipək və pambıq parçalardan, gön-dəri məmulatlarından hazırlanmışdır. Şair öz əsərlərində ipək parçalardan al-qumaş, atlas, al-şal, tirmə şal, xara və s. adlarını çəkmiş, qız-gəlinlərimizin parça növləri içərisində ipək parçalara daha çox üstünlük verdiklərini xüsusi vurğulamışdır. O, «Muğan» poemasında Muğan qızı ilə rastlaşarkən onunla apardığı söhbətdə də ipəkdən tikilən paltara qızlarımızın necə üstünlük verdiklərinə işarə etmişdir. Poemada şair Muğan qızından soruşur:

*–Bəs sən heç yoxdur ipək paltarın?
Elə əynindəki bu çitdir varın?*

Muğan qızı isə cavabında:

*– Bıy, elə mən dedim, inədin sən də?
Elə geyirəm ki, yeri gələndə!
Bəs necə gedirəm toya-mağara?
Bəzən şal geyirəm, bəzən də xara!¹*

söyləyir.

Misal gətirdiyimiz bu parçadan həm də aydın olur ki, bəhs olunan dövrdə qadın geyimləri «gündəlik» və «xeyir-şər» paltarı olmaqla iki qrupa bölünmüşdür. Gündəlik geyim növlərindən fərqli olaraq «xeyir-şər» paltarları bahalı ipək parçalardan hazırlanmışdır.

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild. s.388.

¹ В.Н.Белицер, Г.С.Маслова. Против антимарксистических извращений в изучении одежды. – СЭ, 1954, №3, с. 3; Е.И.Матейко. Опыт исследования украинских исторических одежд. – в кн: МСПИАЭН 1964 года в СССР. (тезисы докладов), Баку, 1965, с. 191; О.А.Сухарева. Вопросы изучения костюма народов Средней Азии. – в кн: Костюм народов Средней Азии. М., 1969, с. 3.

Ənənəvi geyim növləri qadın geyimləri, kişi geyimləri və uşaq geyimləri olmaqla üç qrupa bölünürdü. Qadın və kişi geyimləri elementlərinin sayına, biçim üsulu və tikiş tərzinə, mənsəbiyyətinə görə bir-birindən kəskin fərqlənirdisə, uşaq geyimləri, bəzi geyim növlərini çıxmaq şərtlə, demək olar ki, böyüklərin geyimlərinin kiçik ölçüdə təkrarından ibarət idi.

Qadın geyimləri elementlərinin sayına və mühafizəkarlığına görə də kişi geyimlərindən fərqlənirdi. S.Vurğunun yaradıcılığında geyimlər, xüsusilə də qadın geyimləri haqqında məlumatlar pərakəndə və epizodik şəkildə cəmlənmişdir. Bəzən də bu məlumatlar müxtəlif bənzətmələr şəklində, obrazlı ifadələrlə verilmişdir. Burada qadın geyimlərindən don, kəlağayı, çadra, yaşmaq, rübənd, duvaq, baş yaylığı, çalma, örpək, çarşab, palto, şlyapa, əlcək, başmaq və s. adları çəkilir, lakin onların hazırlanması, biçmə üsulu, tikiş texnikası, geyim tərzini haqqında heç də ətraflı məlumatlar verilmir. Bu məlumatlardan aydın olur ki, qadın geyim kompleksinin əsas elementlərindən biri don olmuşdur. Şair «Aslan qayası» poemasında «Saray qızı Mahniyar» haqqında danışarkən onu oxuculara belə təqdim edir:

*«Bir elin yaraşığı»
Söyləyirmişlər ona
Gündə bir ipək dona
Bəzənirmiş Mahniyar.¹*

Don, geyim elementi kimi gündəlik geyimlərin də əsas tərkib hissəsi olmuşdur. Şair «Fatma xala» məqaləsində Fatma adlı bir kəndli qadının əyninə geydiyi «yırıq-sökük donun ətəkləri ilə üzünün tozunu silməsi»ndən danışır.²

Şair bədii bənzətmələrində də donun adını çəkmişdir. «Güldən biçsin öz donunu qoy Abşeron adası»¹ – deyərək şair Abşeronu gözəl bir qadına, onun paltarını isə güllü dona bənzətməmişdir.

S.Vurğunun yaradıcılığında keçən əsrlərdən miras qalmış yaşmaq, çadra, çarşab kimi qadın baş geyim elementlərinin də adları çəkilmişdir. Çarşabın Ərəbistan torpağında yaranmasına işarə edən şair yazırdı:

*O çarşaf ki, üzə qara, qəlbi qışdır,
Ərəbistan torpağında yaranmışdır.
Bizim qızlar göz yaşları tökə-tökə,
Zorla örtmüş öz başına o zülməti...
Hər könülə min qaranlıq çökə-çökə
Dustaqlıq olmuş neçə qadın məhəbbəti.²*

Bu parçadan aydın olur ki, çarşab geyim elementi kimi başa örtülmüş, rəngi qara olmaqla qadın vücudunu naməhrəm nəzərlərdən qorumağa, qadını daim dustaqlıq kimi saxlamağa xidmət etmişdir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq çarşab və çadra qadın geyimləri kompleksindən çıxmağa başlamışdır. Şair «Şərq qadınlarına» şeirində yeni dövrün başlandığını göstərmiş, uzun müddət cəmiyyətdə heç bir yeri olmayan Şərq qadınlarının oyanmasını istəmişdir:

*Uzun müddət bucaqlarda büzülən,
Həyatından məhrum olub əzilən*

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 172.

² S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, s. 6.

¹ S. Vurğun. Əsərləri 6 cildə, I cild, s. 84.

² Yəne orada, III cild, s. 323.

*Qara çadralarda səf-səf düzülən
Oyanın, qəflətin dövrünü getdi!*

S.Vurğun, yaşadığı dövrdə Azərbaycan qadınlarının əsas baş geyim növlərinin kəlağayı, örpək, baş yaylığı və çalma olduğunu döənə-döənə qeyd etmişdir:

*Odur! Odur! Kəlağayılı o qıza bax!
Bizim yurdun kəlağayıdır baş örpəyi.
Həşyələri neçə-neçə rəng çalaraq,
Şölə verir bu torpağın öz ipəyi.²*

və yaxud:

*Gecənin sarvanı o ulduz, o ay,
Anamın örtüyü sarı kəlağay
Gözümdə qalmışdır ömrüm uzununu,
Bəlkə də şairin taleyidir bu...*

(«Həsərib»)

Yaşa və zövqə uyğun olaraq qara, ağ, palıdı, sarı yerli, yellənli (haşiyəli) kəlağayılar Azərbaycanda «kolxana» və ya «korxana», «qonşuçatlardan», «saçaqlı», «Bağdatı», «Hələbi», «Həratı», «Şamaxı» və s. adlarla məşhur olub, varlı qadınların gündəlik geyim dəstində, yoxsulların isə boğçalıq paltarları içərisində əsas yer tuturdu. Adətən, təsəyin üstündən örtülən kəlağayını qıyqac edir, uclarının birini sinə üstündən sərbəst buraxıb digər ucunu isə sərbəst qalan qanadın üstündən kürəyə atırdılar.³

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 7 cildə, I cild, Bakı, 1985, s. 28.

² S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 323-324.

³ F.İ. Vəliyev. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ənənəvi qadın baş geyimləri. (qərb zonasının materialları əsasında). – ÜİLKGI – nin 70 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, «Elm», 1989, s. 58.

S.Vurğun «Muğan» poemasında qadın baş geyimi olan çalmanın da adını çəkmiş, Muğan qızını oxucusuna «başına ağ ipək çalma bağlamış» bir qız kimi təqdim etmişdir. Qeyd edək ki, çalma başa müxtəlif üsullarla bağlanırdı. L.F.Boqdanov Şərq ölkələrində bir-birindən rənginə, materialına, bağlanma tərzinə görə fərqlənən qadın və kişi çalmalarının minə yaxın növünün olduğunu qeyd edir.¹ Azərbaycanda başa çalma bağlamağın iki üsulu haqqında danışan F.İ.Vəliyev yazır ki, adətən, ipək yaylığı qıyğac edərək başa salır, sonra onun sağ qulağını sol çiynin üstündən, sol qulağını isə sağ çiynin üstündən aşırmaqla boyun arxasında çarpazlayıb qabağa gətirir və yenidən çənənin altında çalkeçir etdikdən sonra boyun arxasında düyünləyirdilər. Çalma bağlamağın digər bir üsulunda isə başa salınmış yaylığın uclarını boğazın altında çalkeçir etdikdən sonra bir ucunu sinə üstündən sərbəst buraxır, digər ucunu isə boyuna dolayıb kürəyə atırdılar. Çox vaxt çalmanın bir qanadı yaşmaq rolu oynayırdı.² Azərbaycanın bəzi rayonlarında çalma, kəlağayının üstündən bağlanan ayrı rəngli parçadan ibarət idi.³ Toyda-nişanda başa bağlanan çalmanı başda möhkəm saxlamaq üçün, bir qayda olaraq, ərli qadınlar onun üstündən qızıl qarmaq da vururdular.⁴

Bəhs olunan dövrdə geniş yayılmış qadın baş geyimlərindən biri də yaylıq idi. Azərbaycanda başa bağlanan yaylıqların çəki, ləçək, qaşbənd, qıyqac, qıymaça, çikilə, xınabənd və s. adlarla məlum olan müxtəlif növləri mövcud olmuşdur. S.Vurğun öz əsərlərində onları «güllü yaylıq» və ya «baş yaylığı» kimi təqdim edir:

¹ Л.Ф.Богданов. Персия. СПб., 1909, с. 75.

² F.İ. Vəliyev. Göstərilən əsəri, s. 58.

³ H.A. Həvilov. İnsan, məişət, mədəniyyət. Bakı, 1981, s. 49.

⁴ З.А.Кильчевская. Азербайджанский женский костюм XIX века из сел. Оджек Халданского района. – МКА, т. 2, Баку, 1951, с. 197.

Baş yaylığı al qırmızı

Səhərlərin dilbər qızı.

(«Göyərçin»)

Yenə ayaq izlərimiz qoşa qalar, gözəl nigar!

Qoynumdakı güllü yaylıq – sən verdiyin son yadigar.

(«Adsız qəhrəman»)

Muğan qızlarına qoşulub o da

Başına bir güllü yaylıq bağladı. və s.

(«Aygün»)

Adətən, gəlin köçən qızların üzünə rübənd və ya duvaq adlanan ipək tül salırdılar. Duvaq gəlin geyim kompleksinin əsas tərkib hissəsi idi. S.Vurğun əsərlərində bu geyim tipinə də toxunmuşdur. «Vaqif» dramında Əlibəyin nişanlısını gəlin gətirərəkən Vaqifin dililə dediyi:

Ay qızım, üzündən götür duvağı,

Qoy açıq görünsün ayın qabağı.

Açıq yaşamışdır bizim nənələr,

Kəfəndir, a balam, sərapərdələr.

Nədir gözəllərdə bu pərdə, bu rəng,

Can dustaq olanda gülərmə ürək? –

misraları ilə şair, duvağı ayın üzünü tutmuş buluda bənzətmiş və bununla da çox canlı poetik mənzərə yaratmışdır.

Şairin yaradıcılığında müasir geyim növlərindən palto və şlyapanın da adı çəkilir. «Komsomol poeması»nda Qızıyətər qarının geyimini təsvir edən şair yazırdı:

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, IV cild, Bakı, 1963, s. 22.

Əynində paltosu, başında şalı,

Onun da ruhunda dəyişmiş halı

O, artıq keçirir özgə bir həyat

Bəylərin malından üç inək, bir at

«Yoxsul komitəsi» vermişdir ona.¹

S.Vurğunun əsərlərində qadın ayaq geyimlərindən ancaq başmağın adına təsadüf edirik.² Bəhs olunan dövrdə qadın ayaq geyimlərinin müxtəlif növləri mövcud olsa da, şair onlar haqqında, demək olar ki, heç nə yazmamışdır.

Şairin yaradıcılığında qadın geyimlərinin etnoqrafik cəhətdən araşdırılması bir daha sübut edir ki, bəhs olunan dövrdə onlar xalqın sosial mənsubiyyətini, həyat tərzini, zövqünü əks etdirmiş, yeni-yeni geyim növləri hesabına xeyli zənginləşmişdir.

Şairin əsərlərində kişi geyim kompleksi haqqında da xeyli etnoqrafik məlumatlar toplanmışdır. Bəhs olunan dövrdə müxtəlif sosial təbəqələrə mənsub olan kişi geyimləri əsasən köynək, şalvar, arxalıq, çuxa, əba, yapıncı, əlcək, corab, yun başlıq, müxtəlif papaqlar, başmaq, çəkmə, pencək, palto, kürk, şinel, kostyum, gödəkcə, çarıq və s. -dən ibarət olmuşdur. Adları çəkilən geyim tiplərinin hər birinin S.Vurğunun yaradıcılığında müəyyən izahı verilmişdir.

Kişi geyim tipləri alt paltarı və üst paltarı olmaqla iki qrupa bölünürdü. Alt geyim tiplərinin ən əsası köynək idi. S.Vurğunun əsərlərində dəfələrlə bu geyim tipinə rast gəlirik. Şair «Muğan» poemasında özünün geydiyi köynəkdən söhbət açmışdır:

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 30.

² S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, II cild, s. 86.

*Muğandan keçirəm, göydən od yağır
Bir buxar istisi gətirir külək.
Mən addım atdıqca hey ağır-ağır,
Tərləyib islanır əynimdə köynək.¹*

Kişilər bu dövrdə köynəklə bərabər həm də şalvar geyirdilər. Köynəyin üstündən geyilən ənənəvi kişi geyim növü arxalıq idi. Şair «Bakının dastanı» poemasında Azərbaycanın müdrik bir ağsaqqalının geyimini təsvir etmiş, onun canlı obrazını yaratmışdır:

*Bu gün yenə bizim Sabir bağçasında
Oturmuşdur arxalıqlı bir ixtiyar,
O boşaldır nə varsa söz boğçasında,
Diqqət ilə qulaq asır ona dostlar.
Ağ saqqallı, nazik xətlə, qarapapaq
Bardaş qurub cütləmişdir başmaqları.
Bığlarını xınalayıb darayaraq
Oğlan kimi qarşılaysın ilk baharı.²*

Maraqlıdır ki, XX əsrin ortalarına qədər Azərbaycanın kişi geyimlərinin əsas elementlərindən olan arxalıq özünün yayılma arealına görə digər geyim tiplərindən fərqlənir. Azərbaycanın Xəzərsahili bölgəsində (Abşeronda) don adlanan³ bu geyim tipi arxalıq, beşmet və s. adlarla Şərqi Avropa, Volqaboyu, Qafqaz, Cənubi Qafqaz, Qabaq və Orta Asiya xalqları arasında da geniş yayılmışdır.⁴

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 358.

² S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 287.

³ Народы Кавказа.

Arxalığın üstündən, bir qayda olaraq, çuxa geyilirdi. S.Vurğun «Vaqif» dramında Əlibəyin, «Aslan qayası» poemasında isə qəhrəman Aslanın əyninə geydiyi çuxadan bəhs edir. Gülnarın ova çıxmış sevgilisi Əlibəyin boyunu oxşayaraq söylədiyi nəvaziş dolu tərifiyəliq ifadələr hər bir azərbaycanlı qızın öz sevgilisinə söyləmək istədiyi ifadələr kimi aforizm səviyyəsində olan sözlərdir:

*Nə gözəl də boyu var!
O baftalı çuxası
O düyməli yaxası
At belinə qalxmağı,
Göz görməyən uzağı
Onun nişan almağı
Söylənilir dillərdə
Dastan olub ellərdə.¹*

Bu parçada S.Vurğunun yazdığı «O düyməli yaxası» misrasının şərhə ehtiyacı vardır. Etnoqrafik tədqiqatlardan məlumdur ki, biçim üsuluna görə Ümumqafqaz səciyyəli olan çuxa bir-birindən yalnız müəyyən lokal xüsusiyyətlərinə və adlarına görə fərqlənirdi. Cənubi Qafqazda geniş yayılaraq qurşağa qədər düymələnən erməni² və gürcü çuxalarından fərqli olaraq (çoxa-axaloxi³), Azərbaycan çuxalarının yaxası düymələnmir və üstündən qurşaq vurulmurdu. S.Vurğunun yazdığı kimi, yaxası düyməli çuxalar Azərbaycan üçün xarakterik olmamışdır. Ancaq şairin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, çuxaların astarına ipək parçalardan bafta salınırdı.

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, IV cild, s. 43.

² Народы Кавказа. т. II. с. 513; С.Д. Лисициан. Очерки этнографии дореволюционной Армении. - КЭС. ТИА. т. XXVII. М., 1955. с. 222

³ Народы Кавказа. т. II. М., 1962. с. 302

S.Vurğunun «Aslan qayası» poemasında da çoban Aslanın öz cəsurluğu ilə geyə bildiyi ağ çuxa tərənnüm edilmişdir. Azərbaycan folklorunda ağ çuxa həmişə tale, bəxt mənasında anlaşılmışdır.¹ Mahniyarın qoyduğu şərtə əməl edən Aslan ağ çuxanı geyir, düşməyə qalib gəlir. Poemanın mövzusu xalq əfsanəsindən götürülsə də, burada adı çəkilən çuxa ənənəvi geyim elementi kimi diqqəti cəlb edir.²

S.Vurğunun əsərlərində köçmə maldar əhali arasında geyim istifadə olunan üst geyim növü yapıncının da adına tez-tez təsadüf olunur. «Komsomol poeması»nda şair Humayın qarlı-çovğunlu gecədə çöldə qalmasını, çobanların onu taparaq yapıncıya bürüməsini göstərmişdir.³ «Muğan» poemasında isə şair özü çiyini yapıncılı bir çobanın qonağı olduğunu qeyd etmişdir:

*Cıxır qarşımıza qoca bir çoban,
Çiyini yapıncılı, boyu çinartək.
Azacıq çal düşmüş qaşlar altından
Qırğı baxışları gülümsəyərək*

Şairin əsərlərində bu geyim növü bənzətmə kimi də işlədilmişdir. Məsələn:

*Çöldə yapıncılı adamlar kimi,
Göründü ağaclar ay işığında.*

(«Aygün»)

və yaxud:

Gecə yapıncısını geyib dayandı həmə. və s.

(«Komsomol poeması»)

¹ B.Vahabzadə. Səməd Vurğun. Bakı, «Gənclik», 1984, s. 130; A.Zeynallı. Səməd Vurğun sənəti. Bakı, «Elm», 1989, s. 126.

² S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 175-177.

³ Ycnə orada, s. 82.

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, yapıncı həllaclar tərəfindən salınmış keçədən biçilib tikilirdi. Yapıncının ətəyi, yaxa kəsiyi və calaqları sürtülüb yeyilməsin deyə, oraya dəridən, tuncdan, bəzən də meşindən köbə qoyulurdu. XX əsrin əvvəllərində S.Vurğunun anadan olduğu Qazax qəzası ərazisində yapıncı istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr fəaliyyət göstərirdi.¹ Bu geyim növü bütün Qafqaz xalqları üçün xarakterik olmuşdur.²

S.Vurğunun poeziyasında müasir geyim növlərindən palto, pencək, gödəkcə, kostyum, qalstuk, şinel, həmçinin bunların bəzilərinin tikildiyi kaverkot, şevyot adlı parça növlərindən də bəhs edilmişdir. Şair çəkmə, başmaq, botinka, çarıq və s. kimi ayaq geyimləri haqqında da məlumatlar vermişdir. Baş geyimlərindən isə başlıq, papaq, börk, kepka və s. haqqında danışan şair qoyun dərisindən tikilmiş papaqların motal papaq, buxara papaq, qara papaq, çalpapaq olmaqla çoxlu növlərinin mövcudluğundan söhbət açmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kişi geyimlərinin bəhs olunan dövrdəki ən yaxşı nümunələrinə şairin ev-muzeyində saxlanılan və onun özünə məxsus olan geyimlər (palto, papaq, kostyum, köynək və s.) və o dövrdə çəkilmiş şəkillər əyani misaldır.

Hər bir xalqın maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində bəzəklərin də xüsusi rolu vardır. Bəzəklərin əksəriyyəti özünün tarixi kökləri ilə çox qədimlərə bağlı olub,³ hədiyyəetmə, cəhizvermə və bağışlama yolu ilə nəsillərdən-nəsillərə keçmiş, XX əsrə qədər gəlib çataraq xalqın etnik tərkibi, sinfi mənusu-

¹ А.С.Пиралов. Кратких очерк кустарных промыслов Кавказа. Тифлис, 1900. с. 21.

² Народы Кавказа. т. I, М., 1960, с. 169, 207, 286, 322, 362, 429, 448, 533; т. II, с. 124, 305.

³ Azərbaycan etnoqrafiyası. I cild, Bakı, 1988, s. 371-383; Р.Эфендиев. Ювелирное искусство Азербайджана. Баку, 1964; S.D.Əsədova. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda zərgərlik incəsənəti. Bakı, 1978.

biyyəti, istehsal həyatı, bədii zövqü və s. haqqında qiymətli materiallar verir.

Bəzəklər həm kişi, həm də qadın geyimləri üçün xarakterikdir. Lakin kişi geyimləri bəzək elementlərinin azlığına (kəmər, xəncər, tütün qabı, zəncirli saat, xəncər qını, üzük və s.) və əməli əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə qadın geyimlərindən əsaslı surətdə fərqlənir. S.Vurğunun əsərlərində də rast gəldiyimiz bəzək elementləri ancaq qadın geyimlərini tamamlayan zینət əşyaları kimi diqqətimizi cəlb edir. Şair bəzək elementlərinə həm güclü bənzətmələr yaradarkən müraciət etmiş, həm də birbaşa qadın zینətləri haqqında danışmışdır. Məlumdur ki, qadın zینətləri, əsasən, qiymətli metallardan (qızıl, gümüş) və daş-qaşdan (yaqut, füzə, əqiq, zümrüd, mərcan) hazırlanmaqla, gəzdirilmə tərzinə görə baş, qulaq, boğaz, sinə, bel, qol və barmaq, həmçinin libasa bənd edilən bəzəklər olmaqla müxtəlif qruplara bölünür.¹ S.Vurğunun əsərlərində bu zینət əşyalarının bəzilərinin adı çəkilmiş, onlar haqqında müfəssəl olmasa da, müəyyən məlumatlar verilmişdir.

Bəhs olunan dövrə qadınlar bellərinə kəmər bağlayırdılar. S.Vurğunun yaradıcılığında belə kəmərlər, onların hazırlandığı materiallar haqqında məlumata rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

O qız yaldan tək aşanda,
Saç kəməre dolaşanda...

(«Dağlar»)

Yenə hilal şəklindəki qızıl kəmər
Dolanacaq gərdəninə bu dənizin.

(«Bakının dastanı»)

¹ F.İ.Vəliyev. XIX -XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın qərb zonasının qadın bəzəkləri. – Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1991-ci il çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının məruzələrinin tezisləri. Bakı, BDU nəşri, 1992, s. 35.

Qızıl sırğa, gümüş kəmər, neçə daş-qaş,
Düzülərmiş gözəllərin gərdəsinə. və s.

(«Bakının dastanı»)

Qadın bəzəklərinin ən geniş yayılmış növlərindən biri də bilərzikdir. Bəhs olunan dövrə şair özü qadınların bilərzik bağladılarının şahidi olmuş, tərənnüm etdiyi Azərbaycan gözəlinin qolundakı bilərziyə işarə ilə yazmışdır:

Bilərziyi ağ altundan,
Yerə düşdü göy atından
Ala gözlər qaş altından
Süzüb axdı gülə-gülə.¹

Qol bəzəkləri haqqında danışan şair qızların qollarına bağladıkları bilərziklərin bir növü olan qolbağı da xatırlamışdır:

Hanı at sürdüyüm boranda, qarda?
Gəzdim aşiq kimi minbir diyarda;
Gülüb oynadığım toyda, mağarda,
Qızların qolbağı yadıma düşdü.²

Mehr-məhəbbət rəmzi, etibar, vəfa, sədaqət simvolu, əhd-peyman nişanəsi kimi meydana çıxmış üzüklərin qaşlı və qaşsız olmaqla iki növü geniş yayılmışdır. Füzə, yaqut, zümrüd, ləl, büllur, əqiq, kəhrəba qaşlı üzüklər, xüsusilə, cəvahirsazlığın meydana gəlməsindən sonra məişətə daha kütləvi şəkildə daxil olmuşdur. Xatircəmlik, nişan (bəlgə) üzüyü sayılan xətm (halqa-üzük) təkkəbinli ailə münasibətlərinin meydana gəlməsi ilə dəbə düşmüşdür. Keçmişdə deyikli oğlan və qız arasında gələ-

¹ S.Vurğun. Əsərləri, 6 cildə, II cild. s. 126.

² Yəne orada, I cild, s. 238.

cək kəbin münasibətləri əvvəlcədən beh kimi qız evinə qoyulmuş xəttə vasitəsilə rəsmiləşdirilirdi.¹ Qadınlar arasında «barmaqçalıq» adlanan nişan üzüklerini bəzən «əyrəmcə» adı ilə kişilərin də barmaqlarında görmək olardı. S.Vurğun əsərlərində daha çox qadın üzükləri haqqında məlumat vermişdir. Doğrudan da, kişi üzükləri, əsasən, varlı əhali zümrələrinin istifadəsində olduğundan, kütləvi şəkildə yayılmamışdır.

*Daş-qaşa da, zinətə də uydu bir zaman,
Əmirxanın səxavətli əli var, – dedi;
Dönə-dönə qulağına onun Əmirxan:
Üzük qaşla, arvad ərlə tanınar, – dedi.*

(«Aygün»)

Şair «Muğan» poemasında Dəli Kürün daşaraq sahillərə meydan oxuduğu bir zaman öz dalğaları qoynuna aldığı qız haqqında söhbət açmış, barmağında nişan üzüyü olan bu qızın faciəsini qələmə almışdır:

*O bəzən qışqırır haray çəkərək,
Sahilə çatmayır fəqət səs-küyü.
Axır... Bir nəzənin, bir gözəl mələk;
Axır barmağında nişan üzüyü...²*

Nişan üzüyü haqqında danışarkən qeyd etməliyik ki, şair özü də dəfələrlə nişan (bəlgə) mərasimlərində iştirak etmiş, vəfalı Azərbaycan qızlarını şəxsən özü nişanlamışdır. Mirzə Müştəq yazır ki, 1946-cı ilin iyununda S.Vurğun onun nişanında şəxsən iştirak etmiş, yazıçı Tağı Şahbazi Sümürğün bacısı qızı

Şəfiqənin (Mirzə Müştəqın nişanlısı) barmağına nişan üzüyünü məhz böyük şair özü taxmışdır.¹

S.Vurğunun əsərlərində bəzək-zinət əşyalarının hazırlanmasında istifadə olunan simu-zər, briliyant, mina, inci, sədəf, dürr, qızıl, zər, yaqut, zümrüd, almaz, gövhər və s. zərgərlik materiallarının adları çəkilmiş, onlar həm poetik bənzətmələrdə, həm də birbaşa mənasında poeziyaya gətirilmişdir. Məsələn:

*Səndən əvvəlkiyə uymuş zinətə,
Yaşamış dünyada simu-zər üçün...*

(«Bəzək və zinət»)

*Desələr ki, göydə günəş kömür kimi qaradır,
Desələr ki, briliyant da hicran çəkir, sarılır...*

(«Xeyirə-şərə yaramaz»)

Gərdənin minadır, boyun tamaşa...

(«Ala gözlər»)

*Boy sürəhi, qamət çinar,
Dişlər inci, ağız püstə...*

(«Vətən sevgisi»)

Öz sədəf ağzından yüz min dürr saçır.

(«Ürək»)

*Əlvan-əlvan o çeşidlər, o naxışlar,
Zümrüd kimi, yaqut kimi şölə saçır.*

(«Bakının dastanı»)

¹ Azərbaycan etnoqrafiyası. I cild, s. 376.

² S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 389.

¹ Mirzə Müştəq. Nişan üzüyü. – Qalacaqdır dünyada. Bakı, 1973, s. 255-258.

*Almazdan, incidən, ulduzdan parlaq
Neçə min od yanır, neçə min çıraq...
(«Zamanın bayraqdarı»)*

Beləliklə, S.Vurğunun əsərlərində bəzək əşyaları, onların poetik bənzətmələrdə məharətlə istifadə olunması, rəmzi mənə daşımaları, müxtəlif rəng çalarları, zinət şeylərinin qadın və kişi bəzəklərinə bölünməsi haqqında xeyli məlumatlar toplandığının şahidi olduq. Sosial təbəqələr arasında olan bərabərsizliyi daha dolğun əks etdirən bu bəzəklərin öyrənilməsi ilə biz təkcə etnoqrafik məlumatlar almırıq, həm də bəhs olunan dövrdə sosial-iqtisadi vəziyyət, dövrün xüsusiyyətləri, zərgərlik incəsənətinin inkişafı və durumu, xalqın həyat və məişət tərzini haqqında da düzgün nəticə çıxara bilirik. Son illərdə qadın bəzəkləri içərisində zərgərlik fabriklərinin istehsalı olan zinət şeyləri əsas yer tutsa da, keçən əsrlərin və eləcə də XX əsrin əvvəllərinin kустar sənətkarlıq məhsulları hədiyyəetmə, cehizvermə, bağışlanma və s. şəkildə nəsil-dən-nəsilə keçərək zamanəmizədək gəlib çıxmışdır.

YEMƏKLƏR VƏ İÇKİLƏR

Yeməklər və içkilər ilk baxışdan adi görünsələr də, etnoqrafik problemlər sırasında vacib nəzəri və praktiki əhəmiyyəti olan maddi mədəniyyət sahələrindən biridir. Onlar təkcə insan orqanizminin fizioloji tələbatını ödəməklə məhdudlaşmayıb, hər bir xalqın milli mədəniyyətinin formalaşması yollarını, onun spesifik xüsusiyyətlərini, həmçinin oxşar təbii-təsərrüfat şəraitində digər xalqların mədəniyyəti ilə oxşarlıq və yaxınlıq əlamətlərini, tarixi tələlərinin ümumiliyi, etnik doğmalığı, mədə-

ni əlaqə və qarşılıqlı təsir formalarını öyrənmək üçün qiymətli materiallar verir.¹

Bəzən yeməklərin tərkibi, hazırlanma qaydaları və qəbulu ilə xalqın təsərrüfat fəaliyyətinin istiqamətini, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsini və hətta etnogenizin bəzi məsələlərini araşdırmaq mümkün olur.²

S.Vurğunun əsərlərində öz əksini tapmış yemək və içkilərimizin müxtəlif çeşidləri bəhs olunan dövrdə xalqımızın bu sahədəki səriştəsindən soraq verir.

Süfrələrin bəzəyi sayılan və ən əsas gündəlik qida növü olan çörəkdən danışarkən şair təkcə yuxanın adını çəksə də, etnoqrafik tədqiqatlar sübut edir ki, Azərbaycanda çörəklərin ocaq yerində üzərinə qor, isti kül tökülərək bişirilən «küllü kömbə»dən³ başlayaraq müasir çörəxanalarda bişən çörəklərə qədər təkmilləşərək keçdiyi inkişaf yolunu izləmək mümkündür.⁴ Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda çörək növlərindən yuxa, fətir, təndir çörəyi, fırın çörəyi, lavaş, səngək çörəyi, xamralı və s. bişirilirdi. Əhalinin təsərrüfat məşğuliyyətindən asılı olaraq çörəklər sadə, təndirdə və bəzən də fırında hasilə gətirilirdi. S.Vurğun «Allahyar Cavanşir» adlı şeirində ovçu dostuna müraciətlə yazırdı:

*Ağır yatan ovçu dostum,
Gözlərini aç daha,
Az qalmışdır sabaha...
Ay da gəlib daxmamızın
Qapısında dayanmış.*

¹ Этнография каракалпаков XIX – начало XX века (материалы и исследования). Ташкент, 1980, с. 112.

² Q.T.Qaraqaşlı. Göst. əsəri, Bakı, 1964, s. 232.

³ T.Ə.Bünyadov, D.X.Ağayeva. Azərbaycanda çörəkbişirmə qaydalarından. – Azərbaycan tarixinə dair materiallar. III cild, Bakı, «Elm», 1960, s.28.

⁴ В.А.Ахмедова. Традиционное хлебопечение в Азербайджане (историко-этнографическое исследование). Баку, Изд. «Маариф», 1997, с. 58-62.

*Yolumuza yuxa yayan
El qızı da oyanmış!*

S.Vurğunun çörəklər içərisində yuxaya daha çox üstünlük verdiyini qeyd edən xalq yazıçısı S.Rəhimov xatirələrində yazırdı: «İstisu (Kəlbəcər – F. V., R. Ə.) ətrafında tikilən alaçıqlar, buradakı sadə məişət və güzəran Səməd üçün çox xoş görünürdü. Xüsusən, hər qapıda sac asılması, nazik yuxaların bişirilməsi onda maraq doğururdu.

– Bu çörəyin ətri dünyanın hər bir ətrindən xoşdur, – deyər Səməd yanlarından alov qalxan saca yaxınlaşır, qadınlarla salamlaşır. – Şair bizim elə xoş gəlir! – deyər səslər ucalır, ətrafın qız-gəlini toplaşır Səmədin görüşünə gəlirdi. Səməd Vurğun sac üstündən yuxa götürüb pendir dürməyi düzəldir, gülə-gülə yeyirdi.»²

Şairin əsərlərində, ümumiyyətlə, çörək haqqında geniş bəhs olunur. «Aydın əfsanəsi» poemasında şair Ayı Yerə endirərək qoca cütcü ilə görüşdürür, onlar birlikdə çörək kəsirlər. Zəngin bədii təxəyyülün məhsulu olan bu dialoq şəkilli səhnədə qoca cütcü Aya çörək haqqında məlumat verir, onu necə əldə etməyin yollarını göstərir:

*Cütcü bir ah çəkdi, gözlərində qəm,
Öz bağlamasını açaraq bu dəm
Çıxardı bir parça pendirlə çörək,
– Ye! – dedi, can qızım!*

*Mənsə gülərək
Soruşdum – bu nədir?*

*Dedi – çörəkdir!
Qonaqsız boğazdan ötməyəcəkdir!
Ye qızım! Bununla yaşayır insan,*

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 7 cildə, II cild, Bakı, 1985, s. 287.

² S. Rəhimov. Xalq şairi. – Qalacaqdır dünyada..., Bakı, 1973, s. 21-22.

*Ye, rəngin düzəlsin, görürəm acsan!
Verdiyi çörəkdən kəsərək bir az,
Dilimin üstünə mən qoyar-qoymaz
Ağzıma dad gəldi, qoluma qüvvət.
Dedim: – nə şirindir bu gözəl nemət!
Dedi: – insan əli yaradır bunu,
Bu çörək yaşadır insan oğlunu.
Bəri bax, görürsən bu sünbülləri?
Bunların dilini tapandan bəri
Biz aqlıq sözünü qovmuşuq evdən.
Get, Günəş anana xəbər ver ki, sən
Bol isti, bol işıq göndərsin bizə,
Onlar səbəb olur çörəyimizə.
Dedim: – bəs nə üçün göylər mülkündə
Çörək tapılmayıb bizə bir gün də?
Anamın istisi orda da vardır,
Bəs nədən göy üzü boş bir anbardır?
Cütcü gülümsəyib dedi: – qulaq as!
Çörək bir istiyə, işıqla olmaz.
Budur, bax, gördüyün bu qara torpaq
Nə qədər vardırırsa, çörək olacaq.
Torpaqdan süd əmir hər sarı sünbül,
Torpaqdan göyərər hər çiçək, hər gül.
Bir də öz başına yaranmır onlar,
Torpaq üstündə də insan gözü var...
Budur, bax, alnımdan tökülən bu tər! –
Dünyada ac qalar tər tökməyənlər.¹*

S.Vurğunun əsərlərində çörəyə müqəddəs bir məhəbbət vardır. Şair daim onun qədrini bilməyə, onu qorumağa çağırmış, çörəyə and içmək, uzaq səfərə, döyüşə gedənlərə bu ilahi ne-

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 262-263.

mətdən dadızdırmaq kimi adətləri tərənnüm etmişdir.¹ Onun yazdığı: «Torpağa düşməsin havayı bir dən, Çörək bol olarsa, basılmaz vətən!» («Tarla nəğməsi»), «Çörəksiz bir ölkə hər vaxt ac olar, Düşməyə daima o möhtac olar» («Fərhad və Şirin»), «Sarı sünbül bizim çörək» («Azərbaycan») və s. misralar çörəyin yemək süfrəsində tutduğu müqəddəs yerə işarədir.

S.Vurğunun «Çörək dostu» şeirində çörəklə bağlı: «Əyləməz bir kəsə qalsa ətməksiz» – misrası vardır. Azərbaycanın qərb bölgəsinin – S.Vurğunun doğulub böyüdüüyü bölgənin maddi mədəniyyətinin tədqiqatçısı F.İ.Vəliyev yazır ki, müxtəlif çörəkbişirmə vasitələrindən (sac, təndir, fırın – külfə) istifadə etməklə bişirilən çörəklərin hər birinin ayrıca adı və tamı olsa da, əhali bunları ümumi bir ad altında birləşdirərək «əppək» (ətmək) adlandırır.² Bu söz, çox güman ki, türk dillərindəki «əpmək», «ətmək» – «çörək» sözünün dilimizə uyğun dəyişdirilmiş formasıdır ki, ona biz Mahmud Kaşqarının lüğətində (XI əsr)³ və «Dədə-Qorqud» dastanında da rast gəlirik.⁴ Maraqlıdır ki, kumiklar da çörəyə «ətmək» deyirlər.⁵ Bütün bunlar türk xalqları arasında etnik-mədəni əlaqələrin və qarşılıqlı təmasın olmasından soraq verir. S.Vurğun bu sözü işlətməklə, bu əlaqələri bir daha təsdiqləmişdir.

Şairin yaradıcılığında çörəklə yanaşı, undan hazırlanmış bayram yeməkləri olan fəseli və paxlavanın da adı çəkilir. Adətən, Novruz bayramına bir az qalmış ərİştə kəsilib iplərə sərilər, fəseli yayılardı. Bütün bunları öz gözləri ilə görə şair yazırdı:

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, IV cild, s. 71, 134.

² Ф.И. Велиев. Материальная культура западной зоны Азербайджана в XIX – начале XX вв. Баку, 1996, с. 80.

³ Вах: Девону Луготит-турк. Индекс. Ташкент, 1967; Древнетюркский словарь. Л., 1969.

⁴ Ə.K.Əhmədov. Dədə-Qorqud dastanında bəzi yeməklər haqqında məlumat. Azərb. SSR EA Məruzələri, 1976, XXXII c, №6, s. 97.

⁵ С.Ш.Гаджиева. Материальная культура кумыков XIX-XX вв. Махачкала, 1960, с. 154.

Göylərə baş çəkir Göyəzən dağı,
Axşam açıq olur ayın qabağı;
Bizim gəlinlərin bayram qabağı
Fəseli yaymağı yadıma düşdü.

(«Yadıma düşdü»)

Şair «Söz buketi» şeirində May bayramı şənliklərini tərənnüm etmiş, bayram süfrəsinə paxlava da qoyulduğunu göstərmişdir:

Oturmuş ixtiyar buruq ustası
Nəvəsi tar çalır, qızı oxuyur,
Süfrədə paxlava, göyərti, qaymaq,
Təbiət otlardan xalı toxuyur.¹

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalqının yemək rasionunda bitki məhsullarından düyü buğdadan sonra əsas yer tutmuşdur. Eramızın VI-VII əsrlərindən Azərbaycanda yetişdirilməyə başlayan² çəltik bitkisindən alınan düyüdən hazırlanan yeməklərin tacı plov hesab olunurdu. Məşhur səyyah İ.P.Berezinin «Şərq mətbəxinin klassik xörəyi»³ hesab etdiyi plovun üzərinə qoyulan xuruşdan asılı olaraq çoxlu növləri Azərbaycan mətbəxində hazırlanırdı.⁴ S.Vurğunun əsərlərində bu yemək növünə dəfələrlə rast gəlinir. Özünün ləziz tamına və kaloriliyinə görə plov digər yemək növlərindən seçilirdi. Şairin yaradıcılığında aşağıda gətirdiyimiz misallar plovun Azərbaycanda geniş yayıldığını bir daha sübut edir:

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, I cild, s. 230.

² Ş.A.Quluyev. Azərbaycanda çəltikçilik. Bakı. «Elm», 1977, s. 12.

³ И.П.Березин. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казан, 1850, с. 114.

⁴ Народы Кавказа. т. II, с.130; Азербайджанская кулинария. Баку, 1982, с. 96-121.

Anamın evdəki cavan gəlini
Üstü zəfəranlı bir plov yeyək,
Bu günün eşqinə mahnılar deyək.

(«Klim Vorosilova»)

Başdan ayağadək geyib qırmızı,
Məclisə gün kimi şölələr yayır.
Gələn qonaqlara bu ellər qızı
Üstü zəfəranlı plov paylayır.

(«Aygün»)

Gülnar! Bir suya sal qırqovulları,
Xalama bir plov hazırla, bari!

(«Vaqif»)

S.Vurğun «Vaqif» pyesində Kürd Musanın dililə verdiyi
və xalq deyimlərindən bəhrələnən:

Yox, Molla Nəsrəddin deyiləm ki, mən.
Yaz ola, dovğa ola, yarpızla,
Yay ola, sərin sular sal buzla,
Payız ola, pendir-çörək qarpızla,¹ –

misralarında mövsümi xarakterli yeməklərin adlarını çəkmiş,
ilin müvafiq fəsillərində onların ləzzətini qeyd etmişdir. S.Vurğunun özünün də dovğanı xoşladığını pambıq ustası B.Bağirova xatirələrində yazmışdır: «Mən Səməddən, sağaldıqdan sonra kəndimizə qonaq gəlməsinə söz verməsini xahiş etdim. Bu təklifimə razılıq verən Səməd belə dedi: – Daha xahiş nə üçün,

sağlıq olsun, xəstəxanadan çıxandan sonra kəndinizə gələcəyəm. Hələ sizinlə birlikdə dovğa və qaymaq da yeyəcəyəm.»¹

Etnoqrafik müşahidələr və ədəbiyyat materialları Azərbaycan xalqının təsərrüfat həyatında əkinçiliklə yanaşı, heyvandarlığın da başlıca təsərrüfat sahəsi olduğunu, əhalinin yemək rasionunda heyvandarlıq məhsullarının (ət, süd, yağ, pendir, qatıq, qaymaq, şor və s.) mühüm yer tutmasını göstərir.² S.Vurğunun əsərlərində heyvandarlıq məhsullarından hazırlanan yeməklər haqqında da danışılması heç şübhəsiz, bu qənaətdən irəli gəlir. Şair ət yeməkləri içərisində ən çox kababa üstünlük vermişdir. Yaranma tarixi etibarilə odun meydana gəlməsi dövrünə təsadüf edən kabab, təkcə Azərbaycanda deyil, Qafqazda və Şərqi ölkələrinin bir çoxunda geniş yayılmışdır.³ XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda olmuş məşhur fransız yazıçısı və səyahətçi Aleksandr Düma yazırdı ki, kabab mənim bütün səyahət boyu rast gəldiyim ən ləzzətli yeməkdir. Onu, Fransada məşhur olan yeməklərin sırasına daxil etmək olar.⁴ Bu yemək növü haqqında şair aşağıdakı məlumatları vermişdir:

Ocaqlar çatıldı, kabablar bişdi,
Məclisin ahəngi yenə dəyişdi.

(«Komsomol poeması»)

¹ B.Bağirova. Unudulmaz sənətkar haqqında xatirələr. – Qalacaqdır dünyada... Bakı, 1973, s. 85.

² T.Ə.Bünyadov. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı, 1969, s. 104-130; Q.Ə.Rəcəbov. Azərbaycanda süd məhsullarının hazırlanmasının xalq üsulları. – AEM, III bur. Bakı, 1977, s. 47-64; X.D.Xəlilov. Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992, s. 97-108 və s.

³ A.N.Mustafayev. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, 1977, s. 112.

⁴ A.Düma. Qafqaz səfəri. Bakı, «Yazıçı», 1985, s. 93.

*Sizə söylədiyim bulaq başında
Süfrəmi açmışam, kabab yemişəm
Baxıb gözəllərə şeir demişəm.*

(«Qız qayası»)

Şairin özünün də yaxşı kabab bişirmək səriştəsi olduğunu müasirləri təsdiq edirlər. Şairin əsərlərinin tərcüməçisi, rus şairi Yuri Libedinskinin həyat yoldaşı Lidiya Libedinskaya xatirələrində yazırdı ki, «1947-ci ilin yazında S.Vurğun bizi bağına apardı. O, bizə kabab vermək istəyirdi... O, nazik ağ köynəyinin qollarını çırmalamışdı. Özü əti şişə çəkib, közərməş kömürün üstündə bişirdi və qürurla qonaqların qabağına qoyub birçə şey tələb etməyə başladı ki, qonaqlar onun aşbazlıq məharətinə layiqincə qiymət versinlər. Kababı tərifləməmək mümkün deyildi.»¹

Ət yeməklərindən danışarkən qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, S.Vurğunun poetik dünyasında balıq ətindən hazırlanmış yeməklərə də geniş yer verilmişdir. Məlum olduğu kimi, balıq ətindən yeməklər soyutma, qızartma, buğlama və balıq kababı olmaqla dörd çeşiddə hazırlanırdı. Bundan başqa, Abşeronda balıqdan plovun üstünə «aşqarası» da düzəldirdilər.² S.Vurğun «Bakının dastanı» poemasında Azərbaycanda yetişdirilən balıq növləri və onlardan hazırlanan yeməklər haqqında geniş məlumat vermişdir:

*Balıqlarmı qoşun çəkən?
Hara sürür karvanını
Fəsil-fəsil gəzir onlar
Bu dənizin dörd yanını...*

¹ L.Libedinskaya. Unudulmaz xatirə. – Qalacaqdır dünyada..., s. 183.

² Народы Кавказа. т. II, М., 1962, с. 130; М.А.Джебраилова. Национальная пища Азербайджана. – МСПИАИЭИ в 1970 г. в Азербайджане. Баку, 1971, с. 42.

*Gəzir onlar bir nizamla,
Yuva qurub, kürü salır.
Yayı, qışı intizamla
Orda-burda qərar alır.*

*Qızıl balıq, azad mahı
Gümüş rəngli xalları var.
Balıqların odur şahı,
Kababından ləzzət apar!*

*Kütüm balıq təmiz, dadlı,
Plov üstə məzəlidir –
Suyu şirin, zər qanadlı,
Əsil yurdu Ənzəlidir.*

*Sazan da var... Mərifəti
Gönü qalın adamlar tək.
Bıçaqkəsməz olur əti,
Məclisinə qoyma gərək!..*

*Şamayısa az-az olur,
Yağda qızart, ye, nuşcan!
Damağ duru, kef saz olur,
Yediyindən doymaz insan...*

*Kişmişlə qoz, axta, zoğal,
Soğan qızart, onlara qat.
Qoy yığışsın əhli-əyal,
Badə götür, de «Həzarat!..»*

*Bir də xəşəm... Yağlı xəşəm.
Salyandadır bu nemətim.
Balıqçılıq deyil peşəm,
Uzanmasın bu söhbətim!*

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə. III cild, s. 327-328.

Heyvandarlıq məhsullarından süd və ondan hazırlanan məmulatlar (qatıq, qaymaq, şor, pendir, yağ və s.) Azərbaycan xalqının yemək süfrəsində başlıca yer tutmuşdur. S.Vurğunun əsərlərində süd və süd məmulatları haqqında ətraflı məlumatlara rast gəlmək mümkündür. «Yadıma düşdü» rədifli qoşmasında şair ağartı məhsullarının mövsümü xarakterini çox ustalıqla təyin etmişdir:

*Vurğunun xəyalı gözdi aranı,
Gözümdə oynadı dağın boranı;
Qışın buz qatığı, yayın ayranı,
Payızın qaymağı yadıma düşdü.¹*

Yaxud, başqa bir şeirində:

*Axarmış su kimi südü, ayranı,
Şəkinin, Şirvanın, Gəncəbasarın.
Qarışmış bu yerə dağı, aranı,
Dili tutularmış boranın, qarın.²*

misraları ilə xalqımızın yemək rasionunda süd-ağartı məhsullarının mühüm yer tutduğunu göstərmişdir. Şairin yazmış olduğu «Təmiz südüm, şəkər kimi qaymağım» («Azərbaycan»), «Sonra süfrə gəlir, oturub yerdən, qatıqdan, qaymaqdan, yağdan, pendirdən, nə varsa yeyilir, üstündən də çay...» («Komsomol poeması»), «Qatığa tamarzı, südə tamarzı, sənəti yağ tutub nəhrə çalxamaq» («Komsomol poeması»), «Yaxşı yadımdadır, hər səhər erkən, nəhrə çalxadığın, qaymaq tutduğun» («Macəra») və s. misralarda biz bəhs olunan dövrdə bu qi-

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, I cild, s. 238.

² S.Vurğun. Əsərləri. 7 cildə, I cild, Bakı, 1985, s. 218.

da məhsullarının gündəlik yemək öynəsində geniş istifadə edildiyinin bir daha şahidi oluruq.

S.Vurğunun poeziyasında yeməklərlə yanaşı, istifadə olunan müxtəlif növlü içkilər haqqında da söhbət açılmışdır. Bu məlumatlardan aydın olur ki, XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan xalqı tərəfindən qəbul edilən içkilər alkoqolsuz (su, çay, süd, dələmə, bitkilərin meyvə və çiçəklərindən hazırlanmış güləb və şərbətlər) və alkoqollu (araq, şərab və s.) olmaqla iki qrupa bölünmüşdür. Alkoqolsuz içkilərin tərkibi şəkər, zülali maddələr, vitaminlər və insan sağlamlığı üçün faydalı olan bir sıra digər maddələrlə zəngin olduğuna görə sərinləşdirici, gümrəhləndirici, kef və iştahaçan xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər. Onlar yeyilən xörəyi həzm etməkdə xeyirli olduğu kimi, orqanizmdə maddələr mübadiləsinə də kömək edir.¹

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycan xalqının kütləvi şəkildə istifadə etdiyi isti içki növlərindən biri çay olmuşdur. Çayın su-suzluğu aradan qaldırmaq, orqanizmi gümrəhləşdirmək, onun iş qabiliyyətini artırmaq və s. kimi faydalı cəhətləri ondan geniş istifadəni zəruri etmişdir.

*Lənkəranın gülü rəng-rəng,
Yurdumuzun qızları tək
Dəmlə çayı, tök ver görək,
Anamın dilbər gəlini,
Yadlara açma əlini.²*

və yaxud:

*Sarı limon çay üstündə dad olur,
Gözüm görür, könüm evi şad olur,*

¹ M.N.Nəsirli. Azərbaycanın bəzi içkiləri haqqında. AEM, I bur. Bakı, 1964, s. 136.

² S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, I cild, s. 221-222.

*Hansı namərd dost evinə yad olur?
Məhəbbətin vəfadarı məndədir.¹ –*

kimi misralarında şair xalqımızın içki kimi çaya üstünlük verdiyini göstərmişdir.

Xalqımızın istifadə etdiyi ayran və dələmə kimi sərinləşdirici içkilər haqqında da şair məlumat vermişdir. Adından məlum olduğu kimi, sərinləşdirici içkilər ən çox ilin isti fəsilələrində qəbul edilirdi. «Qışın buz qatığı, yayın ayranı» – deyərkən şair məhz bu mülahizəni əldə əsas tutmuşdur. «Muğan» poemasında şair yazır:

*Maşını sür görək, Anatoli, sür!
Bu yaxın komada dincələk bir az.
Qoyun sürüləri nə çox görünür?
Bir dələmə tapıb içsək pis olmaz.²*

Lakin bu komada (alaçıqda) şairə dələmə əvəzinə süd təklif edilmişdir:

*Çoban qarşılayır bizi xoşsifət,
Tuluqdan süd tökür, – buyurun, – deyə.³*

Bu misralarda südün içki növü olduğuna işarə vardır.

S.Vurğunun əsərlərində güləb, şərbət kimi içki növlərinə də müəyyən yer verilmiş, xalqın məişətində istifadə olunduğu göstərilmişdir:

*Qızlar güləb çəksin qoy ətrimizdən,
Baharın zinəti al güllər kimi!*

(«Bahar düşüncələri»)

¹ S. Vurğun. Əsərləri, 7 cildə, I cild, s. 344.

² S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 376.

³ Ycnə orada.

*Qapıya qoymuram can möhnətini,
İçirəm dünyanın hər şərbətini.*

(«Vaqif»)

*Sağ ol! Üzümlü qaraltmadın sən,
Var ol, min şərbət iç eşqin əlindən!*

(«Fərhad və Şirin»)

Şairin verdiyi bu məlumatlar Azərbaycan içkiləri haqqında müəyyən təsəvvürlər əldə etməyə kömək edir.

S.Vurğunun yaradıcılığında alkoqollu içkilərin də bəzi nümunələri haqqında məlumatlar verilmişdir. Şərqi bütün müsəlman xalqlarında keçən əsrdə alkoqollu içkilər İslam dininə görə qadağan edilmişdisə də, XX əsrin birinci yarısında azərbaycanlılar arasında bu içki növlərinə, az da olsa, meyl müşahidə edilirdi. Bu baxımdan şairin əsərlərində rast gəldiyimiz araq, çaxır, şərab və s. kimi alkoqollu içkilər heç də təsadüfən qələmə alınmamış, şair onlara öz mənfi münasibətini bildirmişdir. Məsələn:

*Bu vaxt sənin sağlığına dinir qədəhlər,
Bütün məclis ehtiramla qalxır ayağa...
Mənsə şeirə nəqş edirəm bu diləyimi:
Ötərgidir şərablardan qopan ehtiras...*

(«Təzə il sovuqatı»)

*Gəlin dostlar, məclis quraq mənim bağışda,
Araq deyil, şərab deyil, sadə çay içək.*

(«Gəlməseniz də»)

*Öz idarə başçısına araq, çaxır daşıyan
Yaltaqların cərgəmizdə nə haqqı var, nə yeri.*

(«On iki dekabr») və s.

Beləliklə, biz S.Vurğunun yaradıcılığında maddi mədəniyyətimizin ən mühafizəkar sahələrindən biri olan yeməklər və içkilər haqqında verilən məlumatları ümumiləşdirdik. Burada adları çəkilən yeməklər, onların növləri, hazırlanma qaydaları, içkilər və onların istifadəsi belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycan xalqı zəngin kulinariya mədəniyyətinə malik olmuş, bu sahədə çox böyük empirik bilik və vərdislərə yiyələnmişdir.

NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİ

Bəşər tarixində ən vacib kəşflərdən biri olan¹ və Şərqdə yaşayan ən qədim, mədəni ölkələrin xalqları tərəfindən ilk dəfə ixtira edildiyi ehtimal edilən² nəqliyyat vasitələri həm ictimai istehsalın mühüm sahəsi, həm də maddi mədəniyyətimizin əsas tərkib hissələrindən biri olmuş, onun vasitəsilə istehsal alətlərinin, əmək məhsullarının, eləcə də insanların yerdəyişməsi həyata keçirilmişdir. Ən qədimlərdən üzü bəri Azərbaycanda istifadə olunan xalq nəqliyyatı vasitələri quru və su nəqliyyatı vasitələri olmaqla iki qrupda cəmlənmişdir.³ Adları çəkilən bu nəqliyyat vasitələri haqqında S.Vurğunun əsərlərində kifayət qədər məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Bundan başqa, nəqliyyat vasitələrinin yeni bir növü olan, son dövrlərdə istifadəsinə geniş imkanlar yaranan hava nəqliyyatı vasitəsi (təyyarə) haqqında da şairin yaradıcılığında bəhs edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, quru nəqliyyatı vasitələri üç qrupa ayrılır: 1. Sadə yük nəqliyyatı (piyada nəqliyyat), 2. Minik-yük

¹ T.Ə. Bünyadov. Qədim Azərbaycanda nəqliyyat vasitələri. – Azərb. SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası). 1961. № 3. s. 3.

² Б.Б. Пиотровский, Н.Д. Флиттнер. История техники Древнего Двуречья. – в кн: Очерки по истории техники Древнего Востока. М. – Л., 1940. с. 36-40

³ Т.М. Керимов. Народные транспортные средства Азербайджана в XIX- начале XX вв. (историко-этнографическое исследование) Баку, 2004, с. 9-18.

нəqliyyatı, 3. Qoşqu nəqliyyatı (sürünən və təkərli nəqliyyat). Bunların içərisində sadə yük nəqliyyatı (piyada nəqliyyat) nəqliyyat vasitələrinin ən qədimi hesab olunmaqla, insan qüvvəsi ilə müxtəlif adlı məişət yüklərinin daşınması ilə səciyyələnilir.¹ Məhz buna görə də tədqiqatçılar insanın özünü ən qədim nəqliyyat vasitəsi hesab edirlər.² Şairin əsərlərində sadə yük nəqliyyatı vasitəsi kimi insan əməyinə yüksək qiymət verilmişdir. Onun «26-lar» poemasında çiynlərində yük daşıyan və bunu «bir çörək pulu arzusu ilə» özünə peşə seçmiş hambal haqqında yazdığı sətirlər sadə yük nəqliyyatı vasitəsi kimi insana həsr edilmişdir.³ Azərbaycanın iri liman və ticarət mərkəzlərində qruplaşan həmballar, əsasən, Cənubi Azərbaycandan olan və kəsbkarlıq dalınca gələn yoxsul kəndlilər idi.⁴

S.Vurğunun əsərlərində ənənəvi xalq nəqliyyatı vasitələrinin böyük bir qismini təşkil edən minik-yük nəqliyyatı haqqında geniş bəhs edilmişdir. Bəhs olunan dövrdə kəndlər arasında əlaqəni təmin etmək, zəruri məişət və təsərrüfat yüklərini daşımaq, yaxın bazarlara dəyişmək və ya satmaq üçün məhsullar çıxarmaq, aramsız uzanan köç yolları boyunca sürüləri müşayiət etmək və s. üçün xalq minik-yük nəqliyyatından geniş istifadə edirdi. Şairin əsərlərində sürətli və rahat minik-yük nəqliyyatı vasitəsi olan at haqqında ətraflı məlumatlar verilmişdir. Onun ata xüsusi şeirlər həsr etməsi («A köhlən atım», «Madyan» və s.) bəhs olunan dövrdə bəzi motorlu nəqliyyat vasitələrinin meydana çıxmasına baxmayaraq, ata olan yüksək tələbatdan irəli gəlmişdir:

¹ Ф.И. Велюев. Материальная культура западной зоны Азербайджана в XIX – начале XX вв. Баку, 1996, с. 105-106.

² Т.Ə. Bünyadov. Qədim Azərbaycanda nəqliyyat vasitələri. s. 4; yəni də onun: Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı, 1969, s. 151.

³ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 153-154.

⁴ Т.М. Керимов. Народные транспортные средства Азербайджана в XIX- начале XX вв. (историко-этнографическое исследование) Баку, 2004, с. 21.

*Aranda-yaylaqda kömək ol elə,
Yerişin oxşasın əsən ağ yelə;
Arpanı kəsmərəm, ac qalsam belə,
Yaman günlərimin gərəyi atım,
İnsanın dar gündə köməyi atım.*

*Qoy vurum belinə gümüş yəhəri
Bir yol ayrıcında açaq səhəri...
Gəzib oymaq-oymaq kəndi, şəhəri,
Harda var axtaraq düşmanı, atım!
Onları vaxt ikən gör, tanı, atım!..!*

Şair bu şeirində Azərbaycan şəraitində yetişdirilən Qarabağ və ya Qazax (Dilboz) cinsli bir atın bədii obrazını yaratmış, onun insanın köməyi, arxası, yoldaşı olması, ata murad kimi baxılması və s. kimi etnoqrafik məsələlərə öz münasibətini bildirmişdir. Atın muraz, namus simvolu olduğunu S.Vurğun «Komsomol poeması»nda da qeyd etmişdir:

*Oxucu, bəlkə sən
Özün bilirsən
Ki, bizim yerlərdə bir papaq, bir at,
Bir də hər kişinin aldığı arvad
Namusdan sayılır...²*

At, həm nəqliyyat vasitəsi kimi, həm də dağlıq şəraitdə insanın köməyinə çatan, əlçatmaz sıldırımları aşmaqda, ana yurdun füsunkar gözəlliklərini seyr etməkdə insanın ən yaxın köməkçisi olmuşdur. Şair «Azərbaycan» şeirində yazırdı:

*Min Qazaxda köhlən ata,
Yalmanına yata-yata,*

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, I cild, s. 218.

² S. Vurğun. Əsərləri, 6 cildə, III cild, s. 59.

*At qan-tərə bata-bata,
Göy yaylaqlar belinə qalx,
Kəpəz dağdan Göy-gölə bax!..!*

Şairin əsərlərində tez-tez rast gəldiyimiz köhlən at, madyan, ağ at, kürən yabı, kəhər ürgə, ərəb at, Qazax atı və s. kimi at cinsləri də bəhs olunan dövrdə atın nəqliyyat vasitəsi kimi mühüm rol oynadığını sübut edir.

Atla yanaşı, digər heyvanlardan – qatır, ulaq, öküz və dəvədən də minik-yük nəqliyyatı kimi istifadə olunmuşdur. Məsələn, «Qartallı Qafqazın mərd oğulları»na müraciətlə yazdığı:

*Qatır dırnaq salan qayalıqları,
Bir yeni qüdrətlə yarıb keçdiniz.² –*

misralarında şair nəqliyyat vasitəsi kimi qatırın yüksək dağlıq şəraitdə yük daşımaq üçün əvəzsiz heyvan olmasını göstərmişdir.

İribuynuzlu heyvanlardan (öküz, kəl) yükdaşıma vasitəsi kimi köçmə maldarlıqla məşğul olan əhali daha çox istifadə etmişdir. Xüsusilə, arandan yaylaqlara doğru uzanan aramsız köç yollarında ev müxəlləfatı və barxana doldurulmuş məfrəşləri iribuynuzlu heyvanlara yükləyir, qadın və uşaqlar da üstünə mindirilirdi.³ S.Vurğun «Ölən məhəbbət» poemasında öküzə müraciətlə yazırdı:

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, I cild, s. 222.

² Yəni orada, s. 192.

³ Б.Вениаминов. Селение Салахлу и татарские тексты, записанные в нем. СМОМПК, вып. 3, отд. 2, Тифлис, 1883, с. 103; Кёсаоглы. Кочевой быт Казахского уезда. – ЭВА, №10-11 (71-72), 1925, с. 98; М.Авдеев. Мильско-Карабахская степ. Баку, 1929, с. 44; F.İ.Vəliyev. XIX əsrdə Azərbaycanın qərb zonasının köç və köç yolları haqqında. – Azərb. SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1989, №2, s. 80-82; Таракыма. Об условиях жизни кочевников-скотоводов в Азербайджане. Изв. ООИА, №3, 1926, с. 43.

*Sən ey yer üzünün şöhrəti öküz!
Bütün nəsillərin qüvvəti öküz!
... Yerimi şumlayıb əkən də sənsən
Ağır barxanamı çəkən də sənsən.*

Şairin bu misralarında öküzdən yük nəqliyyatı kimi də istifadə olunduğu göstərilmişdir.

Azərbaycanda qədim yükdaşıma vasitələrindən biri olan dəvə ilə yükdaşıma¹ haqqında da S.Vurğunun əsərlərində müəyyən məlumatlara rast gəlirik. Bəhs olunan dövrdə karvan-dəvə nəqliyyatı öz əhəmiyyətini, demək olar ki, tamamilə itirmişdi. Buna baxmayaraq, şair tarixi mövzulara müraciət edərkən Azərbaycanda uzun müddət mövcud olmuş bu nəqliyyat vasitəsinə də müəyyən yer vermişdir. Məsələn:

*Keçdi mizraqlı döyüşlər, qanlar,
Zınqırovlu dəvələr, karvanlar
Ki, bizim dağları aşmış hərdən...
Torpaq olmuş o keçən günlərdən
Sadə izlər görürəm daşlarda...*

(«Qafqaz»)

*Tarix bir karvandır, həyat bir dəvə,
Bir əfsanə gəlir bizə olmuşlar.*

(«Sərgüşt»)

*Qotazlı karvanlar gəlib keçəndə,
Hər gələn ömründən bir çiçək dərdi.*

(«Macəra») və s.

¹ T.M. Kərimov. XIX əsrdə Azərbaycanda karvan (dəvə) nəqliyyatı haqqında. – Azərb. SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1968, № 4. s. 89-98; A.N. Mustafayev, Q.C. Cavadov. Qobustanda dəvəçiliyin etnoqrafik tədqiqinə dair. – AEM. 5-ci buraxılış. Bakı, 1985, s. 62-80; A.N. Mustafayev. Şirvanda xalq nəqliyyatı vasitələri. – AEM, 3-cü buraxılış. Bakı, 1977. s. 135-139.

Azərbaycanın ənənəvi xalq nəqliyyatı vasitələrinin böyük bir qismini də qoşqu nəqliyyatı təşkil etmişdir. S.Vurğunun əsərlərində ənənəvi qoşqu nəqliyyatının kəl arabası, üçatlı furqon kimi tiplərindən bəhs edilmişdir. Bu məlumatlar ümumi şəkildə olsa da, bəhs olunan dövrün ənənəvi qoşqu nəqliyyatı haqqında müəyyən təsəvvürlər yaradır. Etnoqrafik tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan üçün XIX-XX əsrin əvvəllərində ikitəkərli kəl arabaları daha xarakterik olmuşdur.¹ Təbii-coğrafi şərait üçün sərfəli və yığcam olan bu cür arabalardan dağlıq və dağətəyi ərazilərdə nisbətən az, düzənlik ərazilərdə isə geniş istifadə edilmişdir. Bu arabaların meydana gəlməsinin çox qədim tarixi vardır. Tədqiqatçılar Azərbaycan ərazisində onlardan ilk dəfə istifadə edilməsini e.ə. III minilliyə aid edirlər.² Qobustan qaya rəsmləri içərisində ikitəkərli araba təsvirini aşkar etmiş arxeoloq İ.M. Cəfərzadə onu tunc dövrünə aid etmişdir.³ Azərbaycanda istifadə edilməsinin belə qədim tarixi olan arabalar haqqında S.Vurğun öz əsərlərində aşağıdakı məlumatları vermişdir:

*– Köçəridir xalqımızın çox hissəsi əzəldən
Nə söylədimsə doğrudur, yaratmadım bunu mən.
... Üç ay yayı keçirərək göy yaylaqlar başında,
Yurd salırq o yerlərin torpağında, daşında.
Nə zaman ki, arabalar köç yoluna düzülər,
Kəndli yoldaş əkinindən, biçinindən üzülər.*

(«Konsert axşamı»)

¹ T.M. Kərimov. Народные транспортные средства Азербайджана в XIX- начале XX вв. (историко-этнографическое исследование) Баку, 2004, с. 43.

² Т.Ə. Bünyadov. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. s. 171; И.Г. Нариманов, Г.С. Исмаилов. Акстафинское поселение близ г. Казача. СА, №4, 1962, с. 154-156; Т.М. Кəримов. Из истории транспортных средств Азербайджана. – АЭС, вып. 5, Баку, 1985, с. 111-114.

³ И.М. Джафарзаде. Наскальные изображения Кобыстана. Труды ИИАН. Азерб. ССР. т. XIII, Баку, 1958, с. 48.

*Komsomol Bəxtiyar kəndə gələli
Toplayıb başına yoldaşlarını.
... Odur bax özüdür, o gələn odur,
Araba boynunda ot daşıyır, bax...*

(«Komsomol poeması»)

*Qasım kişi dünən gecə qoşub ulaqlarını
Ortaq olub Məcid bəyə – gedib odun satmağa.*

(«Pambıqçılar») və s.

«Köçəridir xalqımızın çox hissəsi əzəldən» – fikrini söyləməklə böyük şairimiz yanlışlığa yol vermişdir. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixi və XIX-XX əsrin əvvəllərindəki mövcud durumu haqqında tədqiqat aparmış alimlərin əksəriyyəti Azərbaycanda köçəri maldarlığın deyil, köçmə-elat maldarlığının geniş yayılması qənaətinə gəlmişlər.

Biz şairin haqqında yazılan xatirələrdə də dövrün qoşqu nəqliyyatı haqqında zəruri məlumatı əldə edə bilirik. S.Vurğunun seminariya yoldaşı Seyfulla Şamilov xatirələrində yazırdı ki, «Salahlı kəndindən Qazaxa köçən Yusif ağanın ailəsi Çobanoğlu Qasımın üçatlı furqonunu kirayə etdi... Yolda Yusif ağa arxadan gələn kəl arabasında köhnə dostu Fərəhli Muxtar Hacıoğlunu gördü... Qazax ziyalılarının təşəbbüsü və köməyi sayəsində seminariyanın bütün əmlakı öküz-kəl arabalarında Qazaxa daşındı. Məşədi İbrahim Mirabın mülkü boşaldılıb seminariya üçün verildi».¹

Bu xatirələrdən aydın olur ki, bəhs olunan dövrdə kəl (öküz) arabası və furqon kimi nəqliyyat vasitələri əhalinin geniş istifadəsində olmuşdur.

Şairin qardaşı M.Vəkilov xatirələrində 1923-cü ilin yayında furqonda Dilicandan Qazağa gəldiklərini, furqonu torpaq yolda Səmədin sürdüyünü yazırdı.¹

XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan xalqının məişətində su nəqliyyatı vasitələri də mühüm yer tutmuşdur. S.Vurğunun əsərlərində əhali tərəfindən ən çox istifadə olunan su nəqliyyatı vasitələrindən gəmi ilk yerlərdən birini tutmuşdur. Gəmidən başqa, qayıq, yelkənli qayıq, vapor, buxar gəmisi, həmçinin hava nəqliyyatı vasitəsi kimi təyyarənin, dəmiryol nəqliyyatı vasitələrindən isə qatarın, tramvayoxşar kukuşkanın və tramvayın adları çəkilmişdir. Bu nəqliyyat vasitələri haqqında ətraflı məlumat verilməsə də, biz indi də xalqımızın istifadəsində olan bu nəqliyyat vasitələrinin XX əsrin birinci yarısında da əsas nəqliyyat vasitəsi olduğunu görürük.

Şairin yaradıcılığında minik-yük nəqliyyatı vasitəsi kimi maşın və avtomobildən də bəhs edilmişdir. Onun Gəncədən yazdığı müxbir məktublarından birində oxuyuruq: «Xalq Torpaq Komissarlığı tərəfindən Gəncəyə göndərilmiş qiymətli cins atların əbəs yerə minildiyini və atlara yaxşı baxılmadığını yazmışdıq. Bu yaxınlarda torpaq şöbəsi müdiri Kərim Bağirov yoldaş 2 manat avtomobilə verməyin dərdindən hökumətin 3 min manat qiymətində olan «Rast» atını minib Hacıkənd yaylağına gəzməyə gedir; yolda atı bərk sürdüyündən, at yıxılıb beli sınır və ölür. Atın necə və kimin əlindən tələf olmasını gizlədərək bir akt yazmaqla işin üstünü örtürlər. Kimsə məsələyə fikir vermir, «təsədüfi bir şeydir» – deyər keçirlər. Yoldaş Bağirov keçən il də qardaşının Gədəbəydən gəlinini götürməyə apardığı hökumət avtomobilini də xarab etmişdi».²

¹ S.Şamilov. Şairlə görüşlərim. – Mən ellər oğluyam.. Bakı, 1984, s. 138.

¹ M.Vəkilov. Unudulmaz xatirə. – Qalacaqdır dünyada..., s. 206-207.

² S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, s. 402.

Bu müxbir məktubundan aydın olur ki, XX əsrin 30-cu illərində hələ at, nəqliyyat vasitəsi kimi avtomobillə yanaşı istifadə olunmuşdur.

Beləliklə, S.Vurğunun yaradıcılığında maddi mədəniyyətimizin bir sahəsi kimi xalq nəqliyyatı vasitələrini araşdıraraq belə nəticəyə gəlirik ki, bəhs olunan dövrdə ənənəvi xalq nəqliyyatı vasitələri ilə yanaşı, müasir nəqliyyat vasitələri (təyyarə, qatar, avtomobil, tramvay və s.) də meydana gəlmiş, xalqın geniş istifadəsində olmuşdur.

III FƏSİL

MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT

Azərbaycan poeziyasının bayraqdarı, xalq şairi S.Vurğunun zəngin yaradıcılıq qalereyasında etnoqrafiyamızın mühüm sahələrindən biri – mənəvi mədəniyyət sahəsi də özünəməxsus yer tutmuşdur. Şairin bütün poetik dünyası, arzu və istəkləri, çıxışlarında toxunduğu həyatı problemlər xalqımızın mənəvi dünyasının güzgüsüdür – desək, heç də səhv etmərik. Məlumdur ki, mənəvi mədəniyyət dedikdə, hər bir xalqın yaratdığı zəngin xalq yaradıcılığı nümunələri, qədimdən qədim xalq bayramları, elm, din, incəsənət və s. başa düşülür. Bütün bunlar xalqın uzaq keçmişinin, estetik zövqünün, dünyagörüşünün, düşüncə tərzinin, empirik yaradıcılıq qabiliyyətinin məhsulu kimi diqqəti cəlb edir. S.Vurğunun yaradıcılığında öz geniş əksini tapmış bu məsələlər Azərbaycan xalqının XX əsrin birinci yarısında mövcud olan və minilliklərin təcrübələri, bünövrəsi üzərində təşəkkül tapan mənəvi mədəniyyətini öyrənməkdə bizə dəyərli etnoqrafik materiallar verir. S.Vurğunun bütün yaradıcılığı yalnız və yalnız xalq ruhundan, xalq çeşməsindən pərvəriş tapdığına görə xalqın mənəvi mədəniyyəti şairin daim tərənnüm etdiyi və ilham aldığı ən gözəl mövzulardan biri olmuşdur.

S.Vurğunun yaradıcılığında etnoqrafik cəhətdən nəzərdiqqəti daha çox cəlb edən mənəvi mədəniyyət məsələlərindən xalq yaradıcılığı nümunələrinə, qədimdən qədim xalq bayramlarına, zəngin musiqi irsimizə, xalq biliklərinə və s. daha tez-tez rast gəldiyimizə görə biz bu məsələlər barəsində daha ətraflı danışmağa cəhd göstərəcəyik. Xüsusilə də şairin yaradıcılığında şifahi qaynaqlar, xalq yaradıcılığı qaynaqları poetik təfəkkür süzgəcindən keçirilərək nəzmə çəkilmiş, dərin məna tutumlu

atalar sözləri və məsəllər, əfsanə və rəvayətlər, nağıl və dastanlar, xalq deyimləri və s. böyük ustalıqla şeirə gətirilmişdir.

XALQ YARADICILIĞI

Şifahi xalq yaradıcılığı, folklor qaynaqları elə bir təbii mənbə, tükenməz ədəbi çeşmədir ki, o, həyat həqiqətlərini daha mükəmməl bir sənətkarlıqla ifadə etmək üçün yaradıcı müəllifə geniş imkanlar verir. Dünyanın ən yaxşı söz sənətkarları, əbədiyyətə qovuşmuş sənət korifeyləri öz zəngin irslərində şifahi xalq ədəbiyyatı, folklor qaynaqları ilə sıx təmasda olmuşlar. Bu qaynaqlar xalqın ruhunu, mədəniyyətini, onun müdrikliyini, məişət və milli xüsusiyyətlərini, arzu və istəklərini, poetik hisslərini, dünyagörüşünü yaxşı dərk etmək üçün ən sərfəli vasitə olduğu üçün dahilər onlardan bəhrələnməyi zəruri hesab etmişlər. Hələ çox-çox əvvəllər min mənə çalarlı əfsanə və rəvayətlər dahi Nizamiyə, tarixi xronikalar və rəvayətlər ulu Şekspirə, cəngavərlik və cəsurluqla zəngin olan xalq lətifələri və məcəraları «Don Kixot»un müəllifi Servantesə, alman xalq nağılları mütəfəkkir şair Höteyə böyük sənət nümunələri yaratmaqda zəngin materiallar vermişdir.¹

Özünü bu böyük dühaların davamçısı səviyyəsinə qaldıra bilən S.Vurğun da ədəbi fəaliyyətində folklor qaynaqlarından bəhrələnmiş, onları həm olduğu kimi vermiş, həm də yaradıcı şəkildə yenidən işləyərək mənalı və dərinləşdirməyə nail olmuşdur. S.Vurğun yaradıcılığının əsas məziyyətlərindən bəhs edən M.A.Dadaşzadə yazırdı ki, S.Vurğun Azərbaycan klassik poeziyasının ən yaxşı nümunələrini, daha doğrusu, ənənələrini özündə birləşdirmişdir. Onun qələmində Nizami müdrikliyi, Füzuli lirikasının hərarəti, Vəqif sadəliyi, Sabir kəskinliyi vardır.

Onun yaradıcılığında, eyni zamanda, Azərbaycan xalqının əsrlərdən bəri yaratdığı xalq poeziyasının, dərin mənalı, sadə və aydın aşiq lirikasının, Aşiq Qurbani, Aşiq Ələsgər qoşmalarının, xalq dastan və nağıllarının da təsiri vardır.¹

Uşaqlığı və yeniyetmə çağları Azərbaycanın dilbər guşələrindən birində – şeir, sənət ocağı, maddi və mədəni mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan Qazaxda keçən şairin əsərlərində kənd həyatı və məişəti ilə yaxından bağlılıq, xalq ədəbiyyatı və musiqisinə sonsuz maraq, aşiq və toy məclisləri dərin izlər buraxmış, onda şifahi xalq yaradıcılığına ülvə bir məhəbbət oymuşdur. Bu cəhətləri sonralar da şairin yaradıcılığında müşahidə edən Abdulla Şaiq yazırdı ki, Səmədin yaradıcılığında, bütün ictimai fəaliyyətində nəzərə çarpan ən mühüm və qüvvətli cəhət – onun xalqla, xalq ruhu ilə çox möhkəm bağlı olmasıdır. Bu görkəmli xalq şairinin heç bir əsərini, heç bir misrasını, heç bir tədbirini xalq mənafeyindən ayrı düşünmək mümkün deyildir. Səmədin özü kimi əsərləri də, düşüncə və arzuları da qırılmaz tellərlə xalqa bağlıdır.²

Qeyd etmək lazımdır ki, S.Vurğunun zəngin ədəbi irsi hərtərəfli olaraq Azərbaycan xalqının zəngin folklor qaynaqlarını və burada təlqin olunan humanist-bəşəri ideyalar silsiləsini özündə birləşdirmişdir. «Əsrlər boyu əmanət kimi yaddaşlarda yaşadılan, nəsillərdən-nəsillərə verilən müdrik hikmətlərdən, xüsusilə, çoxsaylı dastanlarımızdan nə tarixçilər, nə etnoqraflar, nə arxeoloqlar, nə filosoflar, nə loğmanlar, nə də başqa peşə sahibləri yan keçə bilməz. Bu zəngin xəzinədə biz mübarizə dolu tariximizi, ulu müdriklərimizin inam və etiqadlarını, alp-ərənlərin dönməzliyini, yurdsevərliyini görürük. Bunlar şifahi tərzdə olsa da, xalqın özü tərəfindən möhürlənmiş sənədlərdir. Xalqın

¹ C.Abdullayev. Səməd Vurğun poetikası. Bakı, «Gənclik», 1976. s. 5.

¹ M.A.Dadaşzadə. Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı. Bakı, 1958, s. 68.

² A.Şaiq. Ellər şairi. – Qalacaqdır dünyada..., s. 9.

bu inamlı, nikbin təfəkkür duyumları və deyimləri bütün nəsil-
lər üçün ilham və əvəzsiz həyat məktəbidir.»¹

Bu zəngin mənbədən bəhrələnən S.Vurğunun əsərlərində
toplanan xalq yaradıcılığı nümunələri tarixi-etnoqrafik material
kimi diqqəti cəlb edir. Şair məqalə və çıxışlarında da xalq yara-
dıcılığından dönə-dönə bəhs etmiş, ona münasibətini bildirmiş-
dir. Bu cəhətdən şairin 1934-cü ildə «Oktyabr və Azərbaycan
ədəbiyyatı» mövzusunda etdiyi geniş məruzəsi daha diqqətəla-
yıqdır. Şair yazırdı: «Birinci Ümumittifaq Şura yazıçıları qurul-
tayında Maksim Qorki bizə dedi ki, folklor ədəbiyyatınızı yığın,
onu təşkil edin – bu, söz sənətinin başlanğıcıdır; sənət, yazı,
ədəbiyyat olmadan əvvəl insan tarixində folklor ədəbiyyatı in-
kişaf etmişdir ki, bu, ədəbiyyatın başlanğıcıdır. Odur ki, öz folk-
lor ədəbiyyatınızı öyrənin. Ondan siz çox şey götürə bilərsiniz...
Azərbaycan şəraitində folklor ədəbiyyatı olduqca zəngin
bir tarixə malikdir. Bu ədəbiyyatın öyrənilməsi, onun elmi şə-
kildə işlənilməsi və bu canlı, səmimi el ədəbiyyatından istifadə
məsələsi Birinci Şura yazıçıları qurultayından sonra bizim üçün
daha ciddi bir əhəmiyyət qazanır, həyatın əsl həqiqətləri, mil-
yonlarla insanların sevinc və iztirabları bu ədəbiyyatda tapıldığı
kimi, ən gözəl, ən səmimi Azərbaycan türkcəsinin gözəl ifadə
nümunələri də, yaşamış olduğumuz iqtisadi, ictimai həyatımızın
bədi obrazları da, xalqımızın müxtəlif dövrlərdəki bədii zövq-
ləri də bu zəngin el ədəbiyyatında istənilən qədər vardır...»²

Folklor, xalq sənəti və yazılı ədəbiyyat məsələlərindən
S.Vurğun digər məqalə, məruzə və çıxışlarında da bəhs etmiş-
dir. Bu problemi müəllif Nizami, Füzuli, Puşkin, Vaqif, Qorki,
C.Cabbarlı, Ü.Hacıbəyov və b. böyük sənətkarların zəngin ya-
radıcılıq irsi əsasında da üzə çıxarmışdır. Xalq həyatı və məişə-

ti, xalq sənəti, xalqın yaratdığı mənəvi mədəniyyət abidələri şa-
iri bütün yaradıcılığı boyu düşündürmüş, ədəbi fəaliyyətində bu
problemlər üzərində tez-tez dayanmışdır. Şairə görə xalq həyatı
canlı, qaynar bir bulaqdır, sənətin doğma beşiyidir, sənətkar ya-
radıcılığının ilham mənbəyidir.

S.Vurğun folklor qaynaqlarından özünəməxsus tərzdə isti-
fadə etməyə çalışmışdır. Bəzən onun əsərlərində folklor nümu-
nələri olduğu kimi verilir, bəzən də şair xalqdan gələn ifadələri,
folklordan gələn söz incilərini elə məharətlə, zərgər dəqiqliyi
ilə cilalayaraq mətnə daxil etməyə çalışır ki, oxucu onu şairin
öz şeirinin tərkib hissəsi olduğunu zənn edir. «Bu səbəbdəndir
ki, folklor özünün bütün bədii imkanları, təsvir vasitələri ilə tez-
tez şairin köməyinə gələrək ona həyat həqiqətlərini daha yaxşı
ifadə etmək, obrazların milli xarakteristikasını, xalq koloritini
bütün təfərrüatı ilə vermək... üçün gözəl imkanlar yaradır.
Odur ki, şairin hər bir əsərində xalq həyatını, xalq nəfəsini,
onun istək və arzularını, adət və ənənələrini, zəngin mənəviy-
yatını duyur, hiss edirik».¹

Şifahi xalq ədəbiyyatının ən sanballı qollarından biri olan
xalq dastanları haqqında S.Vurğun dəyərli nəzəri fikirlər irəli
sürmüş, öz yaradıcılığında («Fərhad və Şirin») onlara müraciət
etmişdir. Məlumdur ki, şifahi xalq ədəbiyyatından gələn «Fər-
had və Şirin» və ya «Xosrov və Şirin» mövzusunda XII əsr Azər-
baycan şairi və mütəfəkkiri N.Gəncəvi də müraciət etmiş,
«Xosrov və Şirin» adlı poema yazmışdır. Nizami irsinin tədqiq-
atçıları qeyd edirlər ki, dahi şairə qədər xalq arasında belə bir
mövzuda nağıl və ya dastan mövcud imiş.² S.Vurğunun da belə
bir mövzuya müraciət etməsinin əsas səbəblərindən biri xalq

¹ Xalqımızın deyimləri və duyumları. Bakı, 1988, s. 208.

² S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, s. 26.

¹ C.Abdullayev. Səməd Vurğun poetikası. Bakı, «Gənclik», 1976, s. 6-7.

² S.Paşayev. Nizami və xalq əfsanələri. Bakı, «Gənclik», 1983; A.Axundov. N.Gəncəvi və xalq yaradıcılığı. Azərb. SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), 1954, №2, s. 42; Ş.Bünyadova. Nizami və etnoqrafiya, Bakı, 1992, s. 94-95.

ruhunu, xalq yaradıcılığını öz ədəbi irsində canlandırması olmuşdur. Nizamidən başqa bu mövzuya Şerqin böyük şairləri-Ə.Firdovsi, Ə.X.Dəhləvi, Ə.Nəvai və A.Ərdəbili də toxunmuşdur.¹ S.Vurğunun Fərhadı isə adi dağçıpan və aşıqlıyından əlavə, həm də mahir sərkərdədir. Əsərin bu məziyyətini düzgün aşkar edən A.Zeynallı yazır: «Şapur Fərhadın ordusunun İrana hücumunu Xosrova xəbər verəndə, Fərhadı Azərbaycan dastan qəhrəmanları, məsələn, Koroğlusayağı xarakterizə edir. Məlum olur ki, Fərhad da Koroğlu kimi nərə çəkir, bu nərə ilə İran qoşununu pərən-pərən salır».² Göründüyü kimi, S.Vurğun bu mövzuya müraciət edərkən həm xalqımızın çoxəsrlik qəhrəmanlıq tarixini vərəqləmiş, həm də xalq yaradıcılığından səmərəli şəkildə bəhrələnmişdir.

S.Vurğun Azərbaycan elmi və ədəbiyyatı haqqında çıxışlarında da dastanlarımıza yüksək qiymət vermiş, ümumiyyətlə, şifahi ədəbiyyatımızın zənginliyindən heyretə gəlmişdir. Şair yazırdı ki, «ölməz xalq əfsanələri, Azərbaycan aşıqlarının nəğmələri və onların xalq bahadirləri haqqında yaratdıqları qəhrəmanlıq epopeyaları, bizim sədaqət və məhəbbət haqqında olan məşhur dastanlarımız əsrlər boyu bir çox xalqların dillərinin əzbəri olmuşdur».³

Göründüyü kimi, S.Vurğun bütün ədəbi-bədii yaradıcılığı boyu xalq dastanlarımıza müraciət etmiş, onlardan bəhrələnərək yeri gələndə onları öz poeziyasında və çıxışlarında yüksək qiymətləndirmişdir. Xalq dastanlarına belə yüksək qiyməti ancaq və ancaq S.Vurğun kimi ürəyi xalq yolunda məşəl olan sənətkarlar verə bilərdilər.

S.Vurğunun ədəbi-bədii fəaliyyətində şifahi xalq ədəbiyyatımızın digər bir sanballı qolu olan əfsanələr də özünəməxsus

yer tutmuşdur. Şairin xalq əfsanələrinə münasibəti əsl sənətkar münasibətidir. O, hər bir əfsanə, rəvayət və hekayədə real həyatın özünü, həyatdan gələn arzu və istəkləri görür, xalq əfsanələrini tariximizin xalq dilində bədii inikası, ifadəsi kimi dərk edirdi. «Xalq tarixi küll şəklində yaşanılmalıdır!» – deyən şair xalq əfsanələrindən bəhrələnməyə, ədəbi yaradıcılıqda onlardan geniş şəkildə istifadə etməyə çağırırdı. Şair «Azərbaycan ədəbiyyatının gələcək vəzifələri» haqqında məruzəsində yaradıcı ziyalılara müraciətlə deyirdi: «Xalq əfsanələri, nağılları sahəsində belə, biz əsrimizin qabaqcıl ruhu ilə səslənə bilən əsərlər yaratmalıyıq. Xalq əfsanələrinə soyuq bir nəzərlə baxan yazıçılar unudurlar ki, bütün əfsanələr xalq dühasının məhsuludur. Hər əfsanədə xalqın real həyatı, şüur və zövqləri, onun gələcəyə olan inam və arzuları əks olunmuşdur ki, onların bir çoxu indi də arzu olaraq, həm də yüksəliş arzusu olaraq qalır. Biz öz əsrimizin əfsanəvi qəhrəmanlarının surətini əfsanəvi bir qüdrətlə, bir dillə yaratsaq günahmı olar? Bunu yalnız bacarmaq lazımdır».¹

Eyni fikri S.Vurğun «Balalarımız üçün gözəl əsərlər yadaq» adlı silsilə məqaləsində də təsdiq etmişdir: «Uşaqlarımız üçün romantik əsərlər yaratmaqdan ötrü ən gözəl mənbələr bizim nağıllarımız və əfsanələrimizdir. Əfsanə sözündən qorxmaq lazım deyil; hər hansı bir əfsanə olursa-olsun, biz onda həyat şəfəqləri görməliyik. Çünki onu insan yaratmışdır. Bütün əfsanələr həyat və insan yaranandan sonra yaranmışdır. Biz bu əfsanələr və nağıllar aləmində işıqla qaranlığın, xeyirlə şərin, doğma ilə yadın, düzlüklə əyriliyin mübarizələrini duyuruq...»²

S.Vurğunun poetik dünyasında da folklordan alıb öz əsərlərinə daxil etdiyi ayrı-ayrı əfsanələr və ya əfsanələrdən parça-

¹ B.Vahabzadə. Səməd Vurğun. Bakı, «Gənclik», 1984, s. 309-311.

² A.Zeynallı. Səməd Vurğun sənəti. Bakı, «Elm», 1990, s. 238-239.

³ S.Vurğun. Əsərləri, 6 cildə, V cild. s. 149.

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, s. 346.

² Ycnə orada, s. 314.

lar özünəməxsus yer tutmuşdur. Şair şifahi xalq yaradıcılığının bu qoluna müraciət edərkən müxtəlif ədəbi priyomlardan istifadə etmiş, xalq əfsanələrinə əlavələr və dəyişikliklər edərək onları öz əsərinin lirik-romantik ruhuna uyğunlaşdırmağa çalışmışdır. Bu ədəbi priyomlardan biri haqqında danışan C.Abdullayev yazır ki, burada xalq əfsanəsi və yaxud onun bir qolu bütövlükdə götürülmür, bəzi maraqlı epizod, xalq arasında çox yayılan məşhur nağıl və əfsanələr, macəra və əhvalatlar alınaraq əsərin əsas ideyası və süjet xətti ilə bağlanır. Bunlara misal olaraq «Muğan» poemasındakı «Tomris əfsanəsi»ni, «Zərdüşt əfsanəsi»ni, «Komsomol poeması»ndakı «Şeyx Sənan əfsanəsi»ni, «Zamanın bayrağı»nda qədim yunan əsəti ilə bağlı olan Prometey əhvalatını göstərə bilərik.¹

Şairin əsrimizin 30-cu illərində qələmə aldığı «Bulaq əfsanəsi» (1935), «Qız qayası» (1935), «Aslan qayası» (1935), «Ölən məhəbbət» (1935), «Ayın əfsanəsi» (1940) əsərlərində bəzən xalq əfsanələri olduğu kimi qələmə alınır, əsərin siqlətini artırmaq üçün onlar poema ilə üzvü vəhdətdə verilir. Bəzən də mövcud əfsanədəki məzmun şairi kifayətləndirmədiyindən, ona yeni xətt əlavə edərək zənginləşdirir, əsərin ümumi süjet xəttinə uyğunlaşdırır. Məsələn, «Ayın əfsanəsi» poemasında ərzağın tükənməsi ilə əlaqədar olaraq Ayın torpağa səyahət etməsi səhnəsi şair təxəyyülünün məhsuludur. Məlumdur ki, müxtəlif xalqların folklorunda Günəş və Ay haqqında bir çox əfsanələr və rəvayətlər vardır. Bu əfsanələrin əksəriyyətində Ay – oğlan, Günəş – qız şəklində təsvir olunur. Əfsanənin Azərbaycan variantında isə Günəş – Ana, Ay isə onun nadinc qızı kimi mənalandırılır. Əfsanəyə görə, Günəş – Ana xəmir yoğurduğu zaman qızı Ay nadincliyi ilə anasını incidir. Bundan qəzəblənən Günəş – Ana xəmirli əli ilə Ay qızının üzünə sille

çəkir. Bundan sonra qənirsiz gözəl olan Ayın üzündə ləkələr əmələ gəlir. Əfsanədən bəlli olur ki, guya indi Ayın üzündə gördüyümüz ləkələr anasının vurduğu sillelərdən sonra qalmışdır.

Bu əfsanəyə S.Vurğunun etdiyi əlavələr onun məzmununu tamamilə dəyişmişdir. Poemada şair Ayı torpağa endirməklə «göylər aləmi nə qədər gözəl, nə qədər füsunkar və ecazkar olsa da, Yer ondan üstündür» – fikrini ifadə etməyə çalışmış, insan zəkası ilə çiçəklənən Yerin gözəlliyini tərənnüm etmişdir.¹

«Öz forma və mündəricəsi etibarilə şairin ən bitkin və kamil poemalarından» biri olan «Ayın əfsanəsi» poeması haqqında M.Hüseyn yazırdı ki, «əsərin qəhrəmanı Ay deyildir. Şair onun obrazını bir bəhanə kimi götürür və Ay, insan haqqındakı dastanın proloqu kimi verilir».² Eyni fikri təsdiq edən A.Zeynallıya görə, Ayın qız olması dünya və Azərbaycan əfsanələrində yoxdur. Bu, şairin qızı Aybənizin adı ilə bağlıdır. S.Vurğunun məqsədi yalnız bu da olmayıb ki, «günəş-ay» əfsanələrindən birindəki ay-oğlanı, ay-qız ilə əvəz edib məzmunu eyni ilə nəzmə çəksin və «valideyn-övlad» problemi əsasında onu narahat edən bir sıra əxlaqi-tərbiyəvi məsələlərə toxunsun. Şairin məqsədi həm də bu olub ki, Aybəniz kimi körpələrimizə, uşaqlarımıza qoynunda yaşadıkları Yer kürəmizi, onun qüdrət və əzəmətini, əsrarəngiz mənzərələrini, insan əlinin yaratdığı möcüzələri, xeyir-bərəkəti, müqəddəsliyi, paklığı və s. sevdirsən, hər birinə nəcib hisslər aşılarsın. Məhz buna görə də şair Ayı Yerə endirirdi.³ Poemanın son misraları da bu fikri təsdiq edir:

Azacıq keçmədən açıldı səhər,

Geydi al donunu yaqut üföqlər.

Xəzər bir aynaydı, üzü ləkəsiz,

¹ B.Vahabzadə. Səməd Vurğun. Bakı, «Gənclik», 1984, s. 137.

² M.Hüseyn. Ədəbi qeydlər. «Ədəbiyyat qəzeti», 9 iyun, 1941-ci il.

³ A.Zeynallı. Səməd Vurğun sənəti. Bakı, «Elm», 1990, s. 130.

¹ C.Abdullayev. Səməd Vurğun poetikası. Bakı, «Gənclik», 1976, s. 11.

*Ayıldı yuxudan qızım Aybəniz.
Mən basıb bağrıma bu ayüzlümü,
Bu şirin dillimi, şəkər sözlümü,
Dedim ki: – Aybəniz! O Aya bənzə,
Daima saf yaşa, daima təzə!..¹*

S.Vurğun «Bulaq əfsanəsi» poemasında el arasında mövcud olan bir əfsanəni heç bir dəyişiklik etmədən olduğu kimi qələmə almışdır. «Dirilik çeşməsi» haqqında olan bu əfsanəni şair aşağıdakı kimi nəzmə çəkmişdir:

*Deyirlər, Şirvanda bir bulaq varmış,
Suyu almaz kimi par-par axarmış.
Gözəlmiş bulağın yar-yaraşığı,
Oynarmış üstündə günün işığı.
Düşərmiş qoynuna zərif kölgələr.
Deyirlər bu sudan Xıdır peyğəmbər
Gəlib təsadüfən içmiş doyunca
O gündən ölməmiş tarix boyunca.
İnsan donundakı o qanadlı quş
Əsrlərdən bəri uçub yox olmuş.
Fəqət deyirlər ki, o yenə sağdır;
İslamın dar günü qayıdacaqdır
Bu əski əfsanə gülünc olsa da,
Qalmış əsrlərcə qoca dünyada.²*

Sonra şair göstərir ki, bulağın şöhrəti dillərə düşmüş, onun sorağını alan məşhur fəth İsgəndər Kəbir Azərbaycana

gələrək bulağı axtarmağa başlamışdır. Bulaqdan bir iz tapa bilməyən bu qaniçən öz karvanını Azərbaycanı talamaqla yükləyib getmişdir. Əfsanəni poema şəklində işləyərkən S.Vurğunun əsas qayəsi bir tərəfdən yurdumuzun təbii sərvətlərinin bolluğuna görə onun düşmən hədəfinə çevrilməsini, digər tərəfdən isə bütün dünya fəthlərinin yeganə məqsədinin işğalçılıq olduğunu açıb göstərmək olmuşdur.

Yaradıcılığı ilə yaxından tanışlıqdan aydın olur ki, S.Vurğun əfsanələrimizdən öz fikrini daha sərrast, daha siqlətli ifadə etmək üçün istifadə etdiyinə görə, onun bu zəmində yazdığı hər bir əsərində müasirlik ab-havası duyulur. Eyni fikirləri şairin «Aslan qayası», «Qız qayası» poemaları haqqında da söyləmək mümkündür.

Məlum olduğu kimi, folklor qaynaqlarımızın ən geniş yayılmış və yaddaşlara əbədi həkk olunmuş qollarından biri də bayatılardır. S.Vurğun öz yaradıcılığında xalq bayatılarından ustalıqla istifadə etmiş, əsərlərinin məzmununun açılmasında, mənə dərinliyinin duyulmasında onlara müstəsna əhəmiyyət vermişdir. Məsələn, şairin «Bəsti» poemasına müraciət edək. Şair keçmişdə ailədə qız doğulmasını dövrün müsibəti kimi təsdiqləndiyini yazır. Adətə görə, keçmişdə ailədə qız doğulmasını istəməz, nəslin davamı olan oğlan uşaqlarının dünyaya gəlməsini arzu edərdilər. Eyni bir aildə dalbadal qız doğulardisa, onlara müvafiq olaraq «Bəsti», «Yətər», «Kifayət», «Qızıyətər», «Qız-qayıt», «Qızbə» və s. adlar qoyulardı. Azərbaycan kəndlərində əsrlərcə davam edən bu zərərli adəti şair bütün incəliyi ilə qələmə aldıqdan sonra məhz bu zəmin əsasında yaranan, xalq arasında geniş yayılan:

*Anam, bacım qız gəlin,
Əl-ayağı düz gəlin!*

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild. s. 269.

² Yəne orada. s. 190-191.

*Yeddi oğul istəyəm,
Bircə dənə qız, gəlin!*¹ –

kimi bir el bayatısında olduğu kimi verməklə, güclü mənə duyumu yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

S.Vurğunun əsərlərində xalq bayatılarının əksəriyyəti müsbət obrazların dilindən verilir. Bu cəhətdən «Xanlar» pyesində Xanların anası Qızıyətərin el bayatılarını, ağıları əzbərdən bilən bir sinədəftər obraz kimi verilməsi daha diqqətəlayiqdir. Onun dililə verilən:

*Mən aşiq üzün üstə,
Yıxılma üzün üstə.
Qoy can verim ay oğul,
Baş qoyub dizin üstə!*

*Aşiq deyər bu dərdim,
Ağır oldu bu dərdim
Yeddi oğlum olsaydı,
Sənə qurban verərdim!*

*Mən aşiqəm, dərəndə,
Bağban gülü dərəndə.
Balam yadıma düşür,
Gözüm sizi görəndə.*² –

kimi bayatı və ağılar pyesin səhnə təcəssümünü tamamlamaqla, ağır ədəbiyyatımızdan sənətkar şairin necə bəhrələndiyini bir daha göstərir.

¹ S. Vurğun. Əsərləri 6 cildə, III cild, s. 232.

² S. Vurğun. Əsərləri. 7 cildə, IV cild, Bakı, 1988, s. 293, 311, 251.

S.Vurğunun öz əsərlərində bəhrələndiyi folklor qaynaqlarının böyük bir qismini də atalar sözləri və məsəllər təşkil edir. Atalar sözləri və məsəllər çoxəsrlik tarixi olan xalqımızın sosial-siyasi, iqtisadi həyatı, əski inam və etiqadlarla, ailə məişəti və xalqın güzəranı, əzəli-əbədi dünyanın ziqzaqlı gərđşləri, mənəvi keyfiyyətləri ilə sıx bağlı olaraq yaranmış, az sözlə böyük fikirlər ifadə etməyə xidmət etmişdir. Bu müdrik xalq hikmətləri haqqında danışan M.Qorki yazırdı ki, atalar sözləri və məsəllər həmişə qısa olurlar. Lakin onlarda tam bir kitab qədər ağıl və hiss vardır. Yazıçı üçün bu materialla tanış olmaq tamamilə zəruridir. Bu ona barmaqları yumruq şəklində düymək kimi sözləri düyməyi, başqaları tərəfindən deyilmiş sözləri açmağı, bu sözlərdə gizlənmiş mənəni açıb meydana çıxarmağı öyrədir.¹ Çünki bu janr mənsub olduğu hər bir xalqın zəngin həyat təcrübəsini, onun hələ qədimdən başlayaraq son zamanlara qədər məşğul olduğu ictimai-faydalı fəaliyyət sahəsini- əməyini, peşəsini, dünyagörüşünü, arzu və istəklərini müdrikcəsinə ifadə edir.² S.Vurğun ağıl kəsəndən bu dürlü-dürlü xalq hikmətlərini, iki sətirdə bir dastana sığmayan mənalar gizlənən atalar sözləri və məsəllərini əzbər bilən el ağsaqqalları və ağbırçəklərinin əhatəsində olmuş, ilhamı bu xəzinələrdən bəhrələnmiş, ürəyi bu bulaqdan su içmişdir. Şair atalar sözləri və məsəllərə müraciət edərkən özünəməxsus ədəbi yanaşma üsullarından istifadə etmişdir. Belə ki, o, atalar sözləri və məsəllərin xalqa məxsusluğunu göstərmək üçün «deyirlər», «atalar sözüdür», «ataların bir məsəli var», «dəmiş babalar» və s. kimi ifadələr işlədərək mənbə aydınlığı yaratmağa çalışmışdır. Məsələn:

¹ M.Qorki. Ədəbiyyat haqqında. Bakı, «Azərəşn», 1950, s. 109.

² T.Fərzəliyev. Atalar sözü və məsəllərin özünəməxsusluğu və bəzi digər xüsusiyyətlərinə dair. – Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VII kitab, Bakı, «Elm», 1981, s. 26.

Bizim bu yerlərdə bir məsəl də var,

Aslanın erkəyi, dişisi olmaz.

İnsan deyirlər ki, çiylə südə əməndir...

Utansın dünyada qədər bilməyən.

Qaydadır ki, günəşə yarasalar göz yumar,

Məsəldir «Əbləh köpək qaysavadan pay umar».

Atalar demişkən, ağıllı mərddir,

Özü su olsa da, daş kimi sərtidir.

Nə böyük hikmətlə demiş babalar:

«Hər şey öz suyunu ürəkdən içər». və s.

Şairin yaradıcılığında bu cür atalar sözləri və məsəllər yüzlərcədir. Bunlar onun əsərlərinin poetikliyini, duyum gücünü xeyli artırmışdır. Bəzən də şair xalqdan gələn nümunələri, folklordan aldığı hikmətli sözləri və el məsəllərini elə məharətlə cilalayaraq mətnə daxil etməyə müvəffəq olmuşdur ki, əksər hallarda peşakar oxucu belə onları müəllifin öz şeiri olduğunu zənn edir. Məsələn, ulu müdriklərimiz balanın şirinliyini, əzizliyini balla müqayisə edib «Bala baldan şirindir» – demişlər. S.Vurğun isə bu fikri öz şeirində «İnsanın canından şirindir övlad» misrası ilə poetikləşdirmişdir. «Əbləh köpək qaysavadan pay umar» atalar sözünün «Ağılsız köpəklər ulduza hürər» kimi aforizmləşdirilməsi də S.Vurğun idrakının məhsuludur. «İt hürər, karvan keçər» atalar sözünü S.Vurğun qələmi «Köpəklər hürməklə karvan dayanmaz» şəklində poetikləşdir-

miş, fikrin poetik gücünü, mənə tutumunu artırmış və gözəl bir aforizm yaratmışdır.¹

«Yıxıldın, torpaqdan yapış», «Torpaq deyər: öldür məni, dirildim səni» kimi atalar sözlərini şair «Aygün» poemasında:

Sonra Əmirxanla vidalaşaraq

Gəlib nəql elədim Aygünə bunu.

Dedim: Yaşadacaq o qara torpaq,

Yerə arxalanmış o yer oğlunu.² –

kimi təqdim etmişdir. Yaxud, «Gül əkdim, vay dərdim», «Qızıl torpaqda paslanmaz» kimi ifadələr həm xalq dilində, həm də bayatılarda özünə geniş yer tapmışdır. Şair bu ifadələri:

Min il gün görmədi anamız Vətən,

Əlilə gül əkib vay dərə-dərə.

və yaxud:

Qızılı udsa da qara torpaqlar,

Yenə qiymətini özündə saxlar. –

şəklində öz şeirinin tərkib hissəsinə məharətlə uzlaşdırmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, S.Vurğun yaradıcılığının özü də Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixinə elə sirayət etmişdir ki, xalqımız da S.Vurğun irsindən bəhrələnmişdir. Yaddaşlarda nə qədər sıxlıq olsa da, onun yaratdığı aforizmlər özünə yer tapmış, S.Vurğun qələminin qüdrətini açıb göstərmişdir. «Torpağa düşməsin havayı bir dən, Çörək bol olarsa, basılmaz Vətən!», «Əzəldən hüdudu yoxdur kamalın», «Şərəf bir zinətdir insan oğluna!», «Bir ana ürəyi dağ qalasıdır!», «Ürəkdir ən

¹ Səməd Vurğunun aforizmləri. Bakı, «Azərbaycan», 1987, s. 5.

² S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild. s. 506.

böyük sənət əsəri», «Şairə dərd açan davasız qalmaz», «Tarix sevnələri gözündə saxlar», «İradə möhkəmdir topdan, tufəngdən» və s. kimi dərin fəlsəfi mənalı, lakonik, yüksək bədii səviyyəli S.Vurğun aforizmləri xalqımızın yaddaşına əbədi yazılmışdır.

S.Vurğun yaradıcılığının əsas tərkib hissəsi olan folklor qaynaqlarından şairin necə bəhrələndiyini qısa şəkildə nəzərdən keçirərək bu nəticəyə gəlirik ki, onun əsərlərinin poetik təsir qüvvəsi, emosionallığı, oynaqlığı, ahəngdarlıq və sadəliyi – bu gözəl keyfiyyətlərin hamısı öz mənbəyini xalq yaradıcılığı çeşməsindən götürmüşdür. Bu mənada S.Vurğun sözün həqiqi və geniş mənasında əsl xalq şairidir.

AŞIQ SƏNƏTİ

Azərbaycan folklorunun son dərəcə zəngin və qədim tarixə malik qollarından biri olan aşıq yaradıcılığı illərin, əsrlərin sınağından çıxaraq get-gedə daha da cilalanıb formalaşmış, zaman-dənə-yadigar qalmışdır. Xalqın duyğu və düşüncələrini, güzəranını, məişətini, təsərrüfat fəaliyyətini, bir sözlə, maddi və mənəvi mədəniyyətini özündə əks etdirən aşıq sənətinə S.Vurğun biganə qalmamış, öz yaradıcılığında ondan döndönə bəhrələnməmişdir. Dədə-Qorqudun qolça qopuzundan üzün bəri Şah İsmayıl Xətai, el qəhrəmanı Qoç Koroğlu, ulu şairlərimiz Vaqif və Vidadi aşıq sənətinə yaxından bələd olmuş, bu sənətin Aşıq Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Ağ Aşıq, Sarı Aşıq, Aşıq Alı, Dilqəm, Aşıq Ələsgər, Xəstə Qasım, Aşıq Hüseyn Bozalqanlı, Molla Cümə, Aşıq Valeh, Aşıq Şəmşir, Aşıq Hüseyn Saracılı və b. kimi bacaraqlı azmanları dünyaya gəlmişdir.

Uşaqlığı və yeniyetmə çağları Qazaxda keçən S.Vurğunun aşıq poeziyasına vurğunluğu bu illərdən başlamışdır. «Hər evdən, hər həyətdən saz səsi gələn aşıqlar yurdu Qazax müdrik

məsəlləri, zəhmətkeş kəndlilərin sadə, lakin çox koloritli, obrazlı danışığı dili, fitrətən gözüaçıq, fərasətli və zirək uşağı (S.Vurğunun – F.V., R.Ə.) hafizəsində silinməz izlər buraxmış, dilinə, zövqünə canlı təsir göstərmişdir.¹ Yaşadığı Salahlı kəndinin füsunkar təbiəti, atası Yusif ağanın sazda çaldığı yanıqlı el havaları, el yığnaqlarında Qazax aşıqlarının söylədikləri qoşmalar, nağıl və dastanlar Səmədin həssas qəlbini ehtizaza gətirmiş, onu elə bağlılıq ruhunda tərbiyə etmişdir.

S.Vurğunun ilk qələm təcrübələri məhz bu zəmin əsasında yaranmış, aşıq poeziyasından bəhrələnməmişdir. Aşıq poeziyasının tarixinə nəzər salsaq, sevgilisində qovuşa bilməyən bütün aşıqların şikayət (sevgidən, zamanədən, zalım fələkdən və s.) mövzusunda qoşmalar yazdığının şahidi olarıq. Bütün bu qoşmalarla yaxından tanış olan S.Vurğun da onların poetik cazibəsindən çıxma bilməmiş, şikayət ruhlu, iniltili-sızıltılı qoşmalarını «Xəstə Səməd», «Düşgün», «Dəli şair», «Zavallı Vurğun», «Xəstə Vurğun» təxəllüsləri ilə yazmışdır:

*Yar əlindən yaman şikayətim var
Məhəbbət uğrunda zəlalətim var,
Söylə bunu yarə, əmanətim var,
Vurğun olub bir biçarə, de gəlsin!*

və yaxud:

*Tərlanım, tərlanım, artıbdı qədim,
Dəryayi-əşqində qər q oldu gədim.
Görünsə gözüne xəyal həmdədim,
De ki, Vurğun gədalara dönübdür.*

¹ M.İbrahimov. Bir əbədi sənət var. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti. 13 noyabr 1976-cı il.

Göründüyü kimi, bu küskün sətirlər şairin yaradıcılığının ilk dövrlərində qoşmalarının əsas leytmotivi olmuşdur. Eyni motivlər şairin «Möhtərəm və əziz Hüseyn Cavidə» ünvanladığı «Sızıltılarım» qoşmasında, «Məni», «Şikəstəyə məktub», «Nişansız nişanlığım», «Solan məhəbbətim» və s. kimi şeirlərində də vardır. Sonralar ənənədən novatorluğa doğru böyük bir sıçrayış edən şairin yaradıcılığında aşiq şeiri ənənələri qalsa da, artıq onlar yeni mənə tutumu daşıyır.

Aşiq yaradıcılığına xas olan mühüm cəhətlərdən biri də hər hansı bir təbii obyektə (meşəyə, dənizə, dağa, çaya və s.) müraciətən söz deməkdir. Məlumdur ki, aşiq yaradıcılığında ən çox dağlar belə təbii obyekt olmuşdur. Bu ənənəyə sadıq qalan S.Vurğun da Azərbaycan təbiətinin füsunkar mənzərəsində başlıca yer tutan dağlara bir neçə qoşma və gəraylı həsr etmişdir.

XX əsrin birinci yarısı Azərbaycan ədəbiyyatında aşiq poeziyasına göstərilən marağın artmasında S.Vurğunun müstəsna xidmətləri olmuşdur. Çıxışlarının birində Aşiq Ələsgər şeirləri haqqında danışan S.Vurğun göstərirdi ki, «xalis Azərbaycan türkcəsi ilə bədii surətdə yazılmış olan bu şeirlərdə bir açıqlıq, saflıq və təbiilik, milli ifadə formaları, milli obrazlar çoxdur. Bunlardan istifadə ilə biz yalnız Aşiq Ələsgərə qayıtmamaq şərtilə bugünkü şeirimizdə bu günün saflığını, təmiz və səmimi lirikasını, geniş xalqın zövqlərini tərənnüm etməliyik. Əks təqdirdə, bizim şeirlərimiz geniş kütlənin malı ola bilməz. Azərbaycan türkcəsi yaratmaq uğrunda apardığımız mübarizədə el, aşiq ədəbiyyatından istifadə etməliyik...»¹

¹ S.Vurğun. Əsərləri, 6 cildə, V cild, s. 26-27.

Bu çağırışa qoşulan Azərbaycan şairləri M.Müşfiq, M.Rahim, R.Rza, O.Sarıvəlli qoşma formasında şeirlər yaratmış, aşıqlar haqqında irili-xırdalı əsərlər yazmışdılar. S.Vurğunun bu çağırışı o zamankı ədəbi mühitdə aşiq sənətinə olan iki meylin formalaşmasından irəli gəlmişdir. Bu haqda M.C.Cəfərov yazırdı: «Aşiq şeirinə olan məhəbbətin mənasından danışarkən bunun iki səbəbini nəzərə çarpdırmaq lazımdır. Bunlardan birincisi odur ki, Azərbaycan aşiq şeiri adlanan şeiri yarananlar içərisində Vaqif, Zakir kimi şairlərdən heç də geri qalmayan Aşiq Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşiq, Aşiq Ələsgər kimi çox görkəmli aşiq-şairlər olmuşdur. Odur ki, bu aşiq-şair yaradıcılığının öyrənilməsi bilavasitə sözün geniş mənasında milli ədəbi irsin öyrənilməsinin çox mühüm bir sahəsini təşkil edirdi. Bu aşiq-şairlərin yaradıcılığı feodal zülmünə, feodal-ruhani cəhəlinə qarşı olub, zəhmətkeş xalq kütlələrinin arzu, istək və mübarizəsini əks etdirdiyinə görə keçmişdə zadəgan-aristokratiya tərəfindən onlar «çoban-çoluq» şairi hesab edilmişdi. Əsl xalq şairləri olan sovet şairləri el şairlərinə bu aristokrat münasibəti pisləməli, özlərinin qüdrətli sələflərinə qovuşmalı idilər.

İkinci səbəb də bu idi ki, 20-ci illərin axırlarında bəzi nihilistlər başqa bir donda bu böyük aşiq-şairlərə qarşı olan köhnə aristokrat baxışını əhya etmiş, aşiq şeirini sevnələri və onlardan öyrənənləri də «çoban şairləri» adlandırmışdılar. Odur ki, aşiq şeirinə məhəbbət dolayısı ilə bir tərəfdən ədəbi irsə aristokrat münasibətin qalıqlarına qarşı çevrilmişdi»¹.

S.Vurğun uşaqlıqdan sazın, aşiq mahnılarının vurğunu olmuşdur. Şairin qardaşı M.Vəkilov xatirələrində yazırdı:

«... 1923-cü ilin yayı idi. Dilicandan Qazağa gəlirdik. Özü də furqonda. Lap qabaqda oturan Səməd torpaq yolla atları

¹ M.C.Cəfərov. Sənət yollarında. Bakı, 1975, s. 86-87.

qovurdu. Özümüz də silahlı idik. Çünki o vaxt banditizm dövrü olduğu üçün bizə silah vermişdilər. «Kərəm körpüsü» deyilən yerə çatanda qabağımıza iki atlı çıxdı. Onlardan biri əli ilə işarə etdi ki, furqonu saxlayaq. Səməd atların cilovunu çəkdi. O, Səmədə xeyli baxandan sonra dedi:

–Sən Yusif ağanın oğlusan?

–Bəli, mənəm!

–Kəndləri gəzib saz çala-çala komsomolluq edən sən-sən?

–Bəli, mənəm!

–Yaxşı, onda bir hava çal görüm.

–Başqa heç nəyə razı olmazdım. Ancaq saza hörmət olaraq nə istəsəniz çalaram.

Səməd sazi döşünə sıxdı... Onlar bu gözəl musiqini dinləyəndən sonra işarə etdilər ki, çıxıb gedin... Sonradan öyrəndik ki, onlar qaçaq imişlər.¹ S.Vurğunun sazda gözəl havalar çaldığını digər müasirləri də təsdiq edirlər.² Şairin özünə məxsus olan sazi bu gün də ev-muzeyində saxlanılmaqdadır.

S.Vurğunun poeziyasında xalq aşıqlarına, el sənətkarlarına dərin hörmət və ehtiram olmuşdur. O, yazdığı «Aşığın dərdi», «Aşıq qardaşıma», həmçinin Aşıq Hüseyn Bozalqanlıya müraciətlə yazılan «Danışaq» rədifli qoşmada həqiqi xalq aşıqlarını «xalq idrakı və sənətinin tərcümanı» hesab edir, Azərbaycanın hər bir guşəsində onları sorğulayıb üzə çıxarırdı. Şifahi xalq ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçılarından biri olan P.Əfəndiyev yazır ki, S.Vurğun bir sıra Azərbaycan aşıqları ilə yaxından dostluq etmişdir. Bu illərdə aşıq yaradıcılığına xüsusi qayğı göstərilirdi. 1928 və 1938-ci illərdə iki dəfə Azərbaycan aşıqlarının qurultayı keçirilmişdi. İkinci qurultayın Rəyasət heyətində

¹ M.Vəkilov. Unudulmaz xatirə. – Qalacaqdır dünyada..., s. 206-207.

² K.Talıbzadə. Sənətkarın şəxsiyyəti. – Mən ellər oğluyam, s. 130.

Ü.Hacıbəyov, H.Sarabski ilə yanaşı, S.Vurğun da əyləşmişdi. Şairin köməyi və bilavasitə yaxından iştirakı ilə aşıqlardan bir qrupu – Bozalqanlı Aşıq Hüseyn, Aşıq Əsəd, Aşıq Mirzə, Aşıq Avaq, Aşıq Nəcəf, Aşıq İslam Yazıcılar İttifaqına üzv qəbul olunmuşdular.¹ Ş.Nəzirinin yazdığına görə, Daşsalahlı kəndinin sakini Aşıq Mirzə Səmədlə S.Vurğun yaxın dost olmuşlar. S.Vurğun ona zarafatla «Mənim dağ qardaşım» – deyərmiş. Daşsalahlı Mədəd Əmrahovun dediyinə görə, böyük şairlə Mirzə Səmədin deyişməsi olmuşdur. Çox təəssüf ki, həmin deyişməni əldə etmək mümkün olmamışdır.²

S.Vurğun həmişə əsl xalq aşıqlarının qayğısına qalmağa, onları qorumağa çağırırdı. 1943-cü il sentyabrın 30-da – II Dünya müharibəsinin qızgın çağında şair Moskvadan qardaşı M.Vəkilova göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Əzizim Mehdi-xan! Bu məktubu Moskvadan yazıram. Bilirsən ki, sən də, mən də bizim aşıqları, xüsusən, Aşıq Mirzəni çox sevirik... Mən Moskvada olduğum günlərdə o mənim ruhumu zərif səsi və mənalı ustalığı ilə çox oxşadı. O sənətin yanına gələcək. Səndən xahiş edirəm ki, onun qış azuqəsi üçün kömək edəsən...»³

S.Vurğunun Aşıq Mirzə Bayramovla, Qazaxdan Aşıq Ədhəm Ərəbovla, Kəlbəcərdən Aşıq Şəmşirlə, Aşıq Hüseyn Cavanla dostluğu, tez-tez görüşləri haqqında xalq arasında az qala dastan səviyyəsinə qaldırılan çoxlu söyləmələr mövcuddur. Məclislərin birində gənc aşıq Ədhəm Ərəbovun sınıq-salxaq sazını görüb bərk narahat olan S.Vurğun Qazağa növbəti gəlişlərinin birində ona sədəfli bir saz bağışlayaraq demişdir: «Aşıq, saz əsrlərdən bəri xalqımızın qəminin də, sevincinin də tərcümanı olub. Xalq dili ilə deyə bilmədiyini sazi ilə deyib. Saz Dədə-Qorqud əmanəti, Koroğlu yadigarıdır... İndi də gərək saz xoş-

¹ P.Əfəndiyev. Səməd Vurğun və xalq yaradıcılığı. Bakı, 1992, s. 45.

² Ş.Nəzirli. Vurğun keçib bu yerlərdən... Bakı, «Gənclik», 1978, s. 70.

³ S.Vurğun. Əsərləri, 6 cildə, VI cild, s. 428.

bəxt həyatımızın tərənnümçüsü olsun. Deyirlər ustadın Aşıq Əsəddir. Onun sənət müəllimi isə poeziyamızın ağsaqqalı Ələsgər olub. Deməli, sən böyük Ələsgərin nəvəsisən. Gərək öz sələflərinə layiq sənətkar olasan. Bir də məndən sənə əmanət: yadında saxla ki, aşığın mayası eldən olmasa, kündəsi küt gəder».¹

Bax budur aşıq sənətinə vurğunluq! Bax budur aşıq sənətinə qayğı! Bu sətirləri oxuyarkən sanki gözüümüz qarşısında Dədə Qorqud simalı, üzündən nurlar tökülən el ağsaqqalı gəlib dayanır.

S.Vurğunun kəlbəcərli Aşıq Şəmşirlə olan dostluğu və onunla deyişməsi bu böyük şairin xalq yaradıcılığına olan təkrarsız məhəbbətindən soraq verir. Həmin böyük dostluğun şahidi olan xalq yazıçısı S.Rəhimov yazırdı: «1955-ci ilin yayında S.Vurğun ailəsi ilə birlikdə İstisu kurortuna istirahətə gəldi. Elə bu zaman o, indiyə kimi oxucuların tanımadığı bir istedadı – Kəlbəcərin Ağdaban kəndindən Aşıq Şəmşiri kəşf etdi. S.Vurğun ağdabanlı Aşıq Şəmşiri göyçəli Aşıq Ələsgərin yolu ilə gədən bir sənətkar sayırdı. Biz hər axşamüstü İstisu sanatoriyasının bəzəkli xahırlarla örtülən eyvanında S.Vurğunun görüşünə gələn aşıqların necə dövrən sürdüklərinin şahidi olurduq. Xalq dastanlarından ifa olunan aşıq səhnələri bizim hər birimizə tükənməz zövq verirdi. Biz Səmədə üz tuturduq. O, özü də saz çalır, söz qoşur, oxuyurdu. Səməd özünü burada bir eloğlu kimi aparırdı. Buna görə də ətrafdan el-oba dəstə-dəstə toplanır, onun görüşünə gəlirdi».²

Məlum olduğu kimi, S.Vurğunla Aşıq Şəmşir deyişmişdir. Aşıq Şəmşirin «Xoş gəlib» rədifli qoşması belə başlayırdı:

¹ T.İbrahimov. Yadigar. «Ədəbiyyat və incəsənət», qəzeti, 6 aprel, 1974-cü il.

² S.Rəhimov. Xalq şairi. bax: Qalacaqdır dünyada... Bakı, 1973, s. 21.

*Elimin, günümün böyük şairi,
Gətirib dağlara səfa, xoş gəlib!
Gözlədik yolunu biz intizarla,
Eyləyib əhdinə vəfa, xoş gəlib!*

Buna cavab olaraq S.Vurğun da bu el aşığına «Məni» rədifli qoşma ilə cavab vermişdir:

*Aşıq Şəmşir, Dəlidağdan keçəndə,
Kəklikli daşlardan xəbər al məni.
Ceyran bulağından qızlar içəndə,
Saz tutub, söz qoşub yada sal məni.*

Göründüyü kimi, S.Vurğun əsl sənətkar kimi aşıq poeziyasının bütün formalarını gözəl bilmiş, qoşma, gəraylı, ustadnamə səpkisində çoxlu şeirlər yazmışdır. S.Vurğun yaradıcılığına aşıq poeziyasının təsirindən danışarkən unutmamalıyıq ki, bu təsirdə aşıq şeirindən qidalanmış Vaqif poeziyasının da müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. S.Vurğun göstərirdi ki, Vaqif aşıq poeziyasının ənənələrini yazılı ədəbiyyatda, öz poeziyasında bərqərar edən böyük sənətkardır. Bəlkə də Vaqifin «aşılıqlığı» S.Vurğunun aşıq sənətinə bu qədər vurulması üçün bir səbəb olmuşdur. Bir həqiqət də var ki, hər iki sənətkarın yaradıcılığı Azərbaycan aşıq sənətinin ənənələri üzərində inkişaf etmişdir. Vaqif şeirinin axıcılığı, musiqililiyi, səmimiyyəti, söz düzüminin ifadəliliyi aşıq yaradıcılığının hələ indiyə qədər aç bilmədiyimiz sirləri vasitəsilə S.Vurğun yaradıcılığına keçmişdir¹ – deyən P.Əfəndiyev nə qədər haqlıdır!

S.Vurğunun özü də «Mənim «Vaqif» dramım haqqında» adlı məqaləsində Vaqif şeirlərindən bəhrələndiyini təsdiq

¹ P.Əfəndiyev. Səməd Vurğun və xalq yaradıcılığı. Bakı, 1992, s. 22.

edir: «Hələ uşaq ikən mən Vaqif yaradıcılığının təsiri altında idim. Onun gözəl şeirləri, aydın və xalq dili mənim yaradıcılığımıza böyük təsir etmişdir. Mən ilk şeirlərimi Vaqifin qüvvətli poetik cazibə qüvvəsinin təsiri altında yazmışam».¹

Göründüyü kimi, Vaqif şeirləri ilə aşiq poeziyası S.Vurğunla şifahi xalq yaradıcılığı qaynaqları arasında əzəli-əbədi bir körpü olmuşdur. S.Vurğun aşiq sənətinin, Dədə Qorqud yadigarı olan telli sazın vurğunu olduğu kimi, el aşıqları və şairləri də S.Vurğunu sevmiş, onun yağlı qoşmalarını, təsirli gəraylılarını, ustadnamə səpkili şeirlərini toyda-mağarda, el yığnaqlarında çalib-çağırılmışlar. Bu dahi sənətkarın el arasında hörməti şərəfinə böyük dastanlar, söyləmələr yaratmışlar ki, bu ənənələr aşiq sənətində indi də davam etdirilməkdədir.

XALQ BAYRAMLARI

S.Vurğunun poetik dünyasında xalq bayramlarına da müəyyən yer verilmişdir. Xalq bayramlarından tarixi kökləri qədimlərlə səsləşən «Qurban bayramı»², eləcə də çox böyük ruh yüksəkliyi, təmtəraqla və elliklə keçirilən «Novruz bayramı» haqqında şairin yaradıcılığından ətraflı məlumatlar almaq mümkündür.

Məlumdur ki, hər bir xalqın mənəvi mədəniyyətinin inkişafı tarixində bayramlar və onlarla əlaqədar yaranan müxtəlif adət-ənənələr özünəməxsus yer tutur, xalqın mənəvi dünyasının zənginliyindən soraq verir. Xalqın mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan bayramlarda insanların həyat hadisələrinə nikbin münasibəti əks olunur. Mədəniyyətin yaradıcısı olan xalqın özünəməxsusluğu da bayramlarda təcəssüm tapır. Zaman keçdikcə qədim xalq bayramlarının bəziləri yox olub getsə də,

bəziləri indiyədək yaşayır. Qədim keçmişimizdən bizə yadigar qalan bayramlarda və insanların həyatında dərin kök salaraq uzun müddət davam edən adət-ənənələrdə xalq yaradıcılığının qiymətli ünsürləri əxz olunmuşdur.¹

Tarixən Azərbaycanda keçirilən bayramlar dini bayramlar və xalq bayramları olmaqla iki qrupa bölünmüşdür.

S.Vurğun öz yaradıcılığında dünyəvi-dini bayram olan Qurban bayramı haqqında məlumat vermiş, onun bəzi ştrixlərini qeyd etmişdir. Özünün yaranma tarixi etibarilə İslamdan çox-çox əvvəllərə aid edilən Qurbanvermə adəti təbiətlə mübarizədə gücsüz olan ibtidai insanın Allaha, fəvqəltəbii qüvvələrə, möcüzələrə inamından doğmuşdur. İnsanlara ziyan gətirən şər qüvvələri «rəhmə gətirmək üçün» onlara qurban kəsərdilər.² «Avesta» haqqında geniş tədqiqat işi aparan Z.A.Raqozina yazırdı ki, Qurbankəsmə mərasimində kütlə iştirak edir və onun qəbul olunması üçün hamı lazımi intizamı gözləyirdi. Bu zaman müqəddəs mətnləri müəyyən saatda, müəyyən ahəng və reqistrə intonasiya və avazla oxuyurdular.³ Sonralar İslam dininin qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq müsəlmanlar arasında geniş yayılan Qurban bayramı uzun müddətdir ki, xalqımızın məişətində qeyd edilməkdədir.

Etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, Qurban bayramında bir sıra şərtlərə ciddi əməl olunurdu. Belə ki, hər bir ailə mütləq heyvan kəsməli idi. Molla tərəfindən seçilən bu heyvan bırıyaşar erkək heyvan olmalı idi. Molla heyvanı kəsməzdən əvvəl onun yanına duz və su qoymalı, dua oxuduqdan sonra heyvanı kəsməli idi. Xalq arasında geniş yayılmış «Başı – mollanın, döşü – mollanın, altıdan beşi – mollanın, yerdə qaldı bir tikə, onunla da var işi mollanın» – zərb-məsəli də, çox güman ki, Qurban bayramı ilə əlaqədar yaranmışdır.⁴

¹ Ş.Bünyadova. Nizami və etnoqrafiya. Bakı, «Elm», 1992, s. 124.

² H.A.Quluyev. Məişətimizdə adət və ənənələr. Bakı, 1976. s. 35-37.

³ З.А.Рагозина. История Мидии. СПб., 1903, с.59.

⁴ Ф.И.Велиев. Материальная культура западной зоны Азербайджана в XIX – начале XX вв. Баку, 1996. с. 95.

Qurban bayramında həyata keçirilən bütün bu adət-şərtləri çox gözəl bilən S.Vurğun «Acı xatirələr» şeirində hətta bayramda belə qurban kəsməyə imkanı olmayan kəndlilərin ağır güzəranından bəhs etmiş, kənddə sinfi təbəqələşmənin olduğunu ürək ağrısı ilə yazmışdır. Varlıların qurban kəsməsi, bayramda əyinlərinə təzə paltar geymələri S.Vurğunun uşaq dünyasında silinməz izlər buraxmış, valideynlərinin kasıb olması ona böyük dərd olmuşdur:

*Qurban bayramıydı, gülürdü dağlar,
Qonşumuz xınalı bir erkək kəsdi.
O bayram günündə anamı ağlar
Görəndə, üstümdən bir çovğun əsdi.
Atam oturmuşdu qapımızda tək,
Ömrünün ixtiyar və düşkün çağı,
Zoğal müştüyünü tüstüləderək;
Yenə tökülmüşdü qaşı-qabağı.
Nəydi düşündürən o yazıqları?
Nə evdə ocaq var, nə isti qazan...
Hamiya «gülməzdi» ömrün ruzgarı.
Deyin yanılmasın tarixi yazan!
Bir tərəfdə bayram, bir tərəfdə yas...
Böylə keçinmişdir dilsiz əsrlər,
Şairim, könlünün duyduğunu yaz!
Odur bu dünyada ən böyük əsər.
O gün qonşumuzun oğlu başına
Qoymuşdu bir qara buxara papaq,
Qüruru sığmazdı uşaq yaşına,
Yanımdan keçirdi tərs-tərs baxaraq.
Mənsə sallamışdım yenə burnumu
Baxıb köynəyimin yamaqlığına,
Deyirdim: «Dünyanın vəfəsi bumu?»*

Hamını almayır öz qılığına».

«Uşaq əziz gündə sınmasın», – deyər

Anam cehizliyi yorğanüzündən

Mənə üst köynəyi tikdi hədiyyə.

Mən də iki dəfə öpdüm üzündən.¹

S.Vurğun yaradıcılığında bahara məhəbbət, yazın gəlişinin poetik tərənnümü mühüm yer tutmuşdur. Şairin bütün yaradıcılığında «Bahar, istəklimsən başdan, binadan!» – nidası sanki qırmızı bir xəttlə keçmişdir. Öz gəlişi ilə təbiəti oyadan bahar şair qəlbini də ehtizaza gətirmiş, orada ülvî duyğular yaratmışdır. Bu duyğular da bahar mövzusunda ən yaxşı və ən layiqli şeirlərə çevrilmişdir.

Bəlkə də bahara belə bir ilahi vurğunluq şairin baharın ilk günündə – Novruz bayramında dünyaya gəlməsi ilə bağlıdır. Bəli, S.Vurğun baharın oğludur! Ona görə də poeziyası bahar kimi tərəvətli, bahar kimi sevilən, bahar kimi könüllərdə xoş duyğular yaradan poeziyadır.

S.Vurğun baharın gəlişi ilə keçirilən Novruz bayramına² öz yaradıcılığında geniş yer vermişdir. Şair «Komsomol poeması»na əlavə etdiyi xüsusi fəsildə bu xalq bayramının bütün incəliklərini açmağa çalışmışdır. Uşaqlığı və yeniyetmə çağları Azərbaycanın dilbər guşələrindən olan Qazaxda keçən şair xalqın Novruz bayramını necə böyük təntənə ilə keçirməsinin dəfələri şahidi olmuş, bu el bayramının bütün çalarlarını öz gözləri ilə görmüşdür. Məhz buna görə də S.Vurğunun yaradıcılığında Novruz bayramı daha təbii boyalarla tərənnüm olunmuş, onun ayrı-ayrı mərhələləri orijinal şəkildə oxuculara təqdim edilmişdir. «Komsomol poeması»nın «Novruz bayramında» fəs-

¹ S.Vurğun. Əsərləri, 6 cildə. III cild, s. 146-147.

² Novruz bayramı haqqında ətraflı olaraq bax; T.A.Babayev. El ocaq başına yığışar. Bakı 1998, s. 26-41

lində şair Novruzla bağlı həyata keçirilən bir çox xalq adətlərini – ilin heyvanlar üstə təhvil olması və xalq tərəfindən buna münasibət, çərşənbə axşamlarında hər bir həyətdə tonqal qalamaq və od üzərindən hoppanmaq, «Kosa-kosa» oyunu, bayramda qız-gəlinlərin əllərinə xına qoyaraq təzə libas geymələri, qızlarımızın öz talelərini, bəxtlərini sınaması adəti («Vəsfı-hal»), «Qarıpusma» və ya «Qulağagetmə» adəti və s. ardıcılıqla təsvir edir və bununla da xalq həyatına, onun adət-ənənələrinə nə qədər yaxından bağlı olduğunu nümayiş etdirir.

Məlum olduğu kimi, Şərq xalqları arasında mövcud olan türk-monqol təqviminə görə, yazın gəlişi ilə il təzələnir, hər təzə gələn il bir heyvan üstə təhvil olur. Bu heyvanların sayı 12 olub, siçan, öküz, əjdaha, dovşan, balıq, ilan, at, qoyun, meymun, toyuq, it və qabandan ibarətdir.¹ Qaydaya görə il, hər 12 ildən bir eyni heyvan üstə təhvil olunur. S.Vurğun bu təqvimi çox gözəl bilmiş, onun haqqında yazmışdır:

Axır çərşənbədir... İl tamam olur...

Bu il, – kənd içində danışır hamı, –

At üstə gəlmişdir Novruz bayramı –

Qulunlu at üstə...

Bu bir muraddır.

Qocalar deyir ki, bolluq keçəcək,

Torpaq su yerinə şərbət içəcək.

Odur ki, hamının ürəyi şaddır,

Hamının arzusu, ümidi gülür,

*Üzündən, gözündən nurlar tökülür.*²

¹ Bu təqvim haqqında ətraflı bax: *H.Катанов. Тюрко-монгольское летосчисление. – «Известия северо-восточного археологического Института», т.I, Казан, 1920, с.219-222; А.Писарчик. Таблицы двенадцатилетнего животного летосчисления. – Материалы южно-туркменистанской археологической комплексной экспедиции. вып. I, Ашхабад, 1949, с.173-181; С.Кулузadə. Türk-monqol təqvimi. «Bakı» qəzeti, 22 mart, 1983-cü il.*

² *S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild. s. 53.*

Təqvimdə adları çəkilən heyvanlar insan həyatında hansı müvafiq rol oynayırırsa, həmin ilin də ruzili və ya ruzisiz, xeyir və ya şər, bolluq və ya qıtlıq olması güman edilirdi. Məsələn, öküz, qoyun, qaban kimi heyvanlar insanlara ət və süd ilə fayda verdiklərindən, ilin bu heyvanlar üstə təhvil olması məhsuldarlıq, bolluq və xoşbəxtlik ili kimi qəbul edilirdi. İlin dovşan, ilan üstə gəlməsi düzlük, doğruluq, bolluq, əmin-amanlıq; meymun, toyuq, at üstə gəlməsi isə qorxu, həyəcan demək idi. At, ümumiyyətlə, Şərq etiqadında müharibə, döyüş simvolu kimi diqqəti cəlb edir. Lakin S.Vurğunun yazdığı kimi, ilin qulunlu at üstə gəlməsi isə, əksinə, xalq inancına görə, əmin-amanlıq, dinclik, bolluq, bərəkət kimi qiymətləndirilirdi. Yəni qulunlu at bala qayğısı çəkən, dinc, sakit heyvan olub, murad rəmzi kimi xalq təsəvvüründə əks olunurdu. S.Vurğunun bütün bunları bir etnoqraf dəqiqliyi ilə bilməsi onun tarixə, tarixi faktlara, xalq məniyyətinə və el sınımalarına nə qədər dərindən bələd olduğunu göstərir.¹

Novruz bayramının digər bir fərqləndirici xüsusiyyəti çərşənbə axşamlarında hər bir qapıda tonqal qalanmasıdır. Əhali odun üstündən hoppanar, «ağırlığım-uğurluğum tökülsün», «azarım-bezarım oda düşüb yansın» – deyərək böyükdən-kiciyə hamını bu işə təhrik edərdilər. Bayram günlərində od simvolik mənə daşıyırdı. Onun üzərindən yeddi dəfə hoppanmaq xəstəlikdən və bədnəzərdən xilas olmağın, həmçinin od və şam günəşin, işığın qaranlıq, xeyirxahlığın bədxahlıq üzərində qələbəsinin simvolu kimi diqqəti cəlb edirdi.²

¹ *Q.C. Cavadov. S.Vurğun poemalarında Azərbaycan etnoqrafiyasının bəzi məsələlərinə dair. «Azərbaycan» jurnalı, 1971, №8, s. 198-206.*

² *Ш.Г. Гулиева. Обрядовая символика в празднике весны (Вахар байрамı). – в кн: Тезисы докладов конференции «Великий Октябрь и развитие археологической и этнографической науки в Азербайджана». Баку, «Елм», 1988, с. 156.*

*Baxın, hər qapıda bir tonqal yanır,
Uşaqlar hoppanır od-alov üstədən;
Göyə şölə düşür, yer işıqlanır,
Od da yandırmayır heç kəsi qəsdən.
O da mehribandır bu gün insana,
Elə bil odun da ürəyi vardır.
Elə bil onun da qəlbində yanan
Müqəddəs əməllər, saf arzularıdır.¹*

Bahar bayramı minilliklər boyu xalqımızın mənəvi həyatına təsir etmiş, ona mütərəqqi ideyalar aşılamiş, bir sıra təsviri sənət motivlərinin və meydan-teatr tamaşalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu tamaşalardan bizə ancaq ayrı-ayrı parçalar, fraqmentlər gəlib çatmışdır. Onlardan «Kosa-kosa oyunu», «Maral oyunu», «Qodu-qodu oyunu», «Kəndirbaz oyunu» və s. göstərmək olar.²

Novruz bayramının ən yaddaqalan mərasimlərindən biri «Kosa-kosa oyunu»dur. Şair bu mərasimi bütün incəliklərinə kimi verməyə çalışmış və məqsədinə uğurla nail olmuşdur:

*Kosanın başında bir keçə papaq,
Zıqrov da asıb lap kəlləsindən.
Onun çıxardığı oyunlara bax,
Nə üzədən tanınır, nə də səsindən.
Gah olur, mələyir qoyun sayağı,
Gah da bir at olub kişnəyir kosa.
Yüz qapıya dəyir onun ayağı,
Yüz evdən pay alır o heç olmasa.
O, xəsis görəndə «əzrail olur»,*

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 53.

² N. Rzayev. Əcdadların izi ilə. Bakı, 1992, s. 77-78.

*Bacadan sallanıb «qılınç» da çəkir,
Elə ki, torbası şirnilə dolur
Kosa əllərini bığına çəkir...¹*

Bu bayramda qız-gəlinlər, körpələr təzə paltar geyir, onlara baxıb ata-anaları fərəhdən rıqqətə gəlirdilər. Fransız səyyahı Şarden Səfəvilər dövlətindən bəhs edərkən yazırdı ki, hər kəs öz qüvvəsinə görə təzə paltar hazırlayıb və buna görə də Novruz bayramını «təzə paltar bayramı» da adlandırırdılar.² Hamı dərddən, kədərdən uzaq olmağa çalışırdı. Qız-gəlinlər əllərinə xına qoyub, xoş əhval-ruhiyyə ilə bayram edirdilər. Elə burada öz sevgilisindən nigaran olan Humayın üzüntülərini qələmə alan S. Vurğun el içərisində çoxdan mövcud olaraq həyata keçirilən «Vəsfı-hal» mərasiminin Humay tərəfindən icrasından bəhs edir. «Vəsfı-hal» mərasiminə görə, nimçəyə su doldurub içərisinə, pambıq dolanmış bir cüt sancaq salırlar. Bu bir cüt sancaq – bir cüt sevən aşıklərə işarədir. Əgər o sancaqlar bir-birlərinə qovuşarlarsa deməli, sevənlər də həyatda bir-birinə qovuşacaqlar, yox, əgər onlardan biri suya qərqlərsə, onda sevənlərin bir-birinə qovuşmasına güman yeri qalmır. Xalq arasında mövcud olan bu mərasimin şair, Humay tərəfindən necə ustalıqla icra edildiyini göstərir:

*Axşamdan keçmişdir... Humay evdə tək,
İki sancaq salıb bir nimçə suya...
Qızın sinəsində gah gülür ürək,
Gah bütün varlığı düşür qorxuya.
Pambıqlı sancaqlar elə bil quşdur,*

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 54.

² Şarden. Səyahətnameyi – Şarden. Cild. I. Tehran 1335-1336 h.ş. s.364. Sitat M. Dadaşzadənin «Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti» kitabından götürülmüşdür. Bakı, 1985, s. 111.

*Qovur bir-birini suyun üzündə.
Bu bayram axşamı, bu əziz gündə
Humay ürəyində nəyi tutmuşdur?
Sancaqlar üz-üzə gəldiyi zaman
Elə bil qovuşur günəş ilə ay.
Bu vaxt qanad çalıb xoşbəxtliyindən
Yerlərə, göylərə sığmayır Humay...
Yazıq ki, murada çatmazdan əvvəl
Sancağın birisi qərq olur suya
Elə bil bu anda uğursuz bir əl
Humayı götürüb atır quyuya...¹*

Bu sətirin arxasınca şair Novruz bayramında icra edilən daha bir mərasimin – «Qapıpusma» və ya «Qulağa getmə» mərasiminin icrası haqqında danışır. Bu mərasimə görə, Yeni ildə taleyinin necə olacağını bilmək istəyən hər kəs, arzuladığını qəlbində niyyət kimi tutaraq əlinə güzgü, yeddi açar və su dolu cam alıb qapıları dinşəyər, eşitdiklərini müqayisə edərək nəticə çıxarardı.² Yeni ildə hər kəs dinşədiyi qapıdan xeyir-xahlıq ifadə edən söz eşitməyə çalışardı. Adətən dağ ləngərli ağsaqqallarımız, sinələri söz yatırılı ağbirçəklərimiz Novruz axşamında, ilaxır çərşənbədə könül sındıran, ürək qıran söz-söhbəti evdə-eşikdə qadağan edərdilər. Çünki qulağa gedənlər bəxtlərini sınaqları üçün bəd sözlərə urcah olmamalı idilər. Xalq tərəfindən dəfələrlə sınaq edilmiş adətə görə, qulağa gedən hər bir kəs dinşədiyi qapıdan xoş söz eşitsə, şad olmalı, niyyəti yerinə yetməli, bəd söz eşitsə isə niyyəti, arzuları alt-üst olmalı

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 55.

² Ш.Г.Гулиева. Магическая семерка в народном празднике Новруз. – Материалы II научной конференции молодых ученых, посвященной 40-летию Победы Советского народа в Великой Отечественной войне. часть II, Баку, «Елм», 1987, с. 384.

idi. Bu adətin poetik əksini S.Vurğun böyük məharətlə yaratmışdır. Poemada Humay qapı pusmağa gedir:

*Xəyalat başını bir an tərk edir,
Xeyirxah bir xəbər eşitmək üçün
Qonşu qapısını pusmağa gedir.
(Qayda belədir ki, birinci kərə,
Xeyir söz eşitsə, şad olacaqdır;
Yaman söz eşitsə yenə qəmlərə
Qərq olub, içində qovrulacaqdır.)
Dinləyir... Bu evdən bir səs gəlməyir
Elə bil bağlayıb qapını tay-tay,
Heç kəs danışmayı, deyib-gülməyir...
Başqa bir qapıya yüyürür Humay.
... De, qız nə eşitsə yaxşıdır birdən?
Kimsə öz oğluna: «Toyunu görək!»
Humay bir quş kimi qalxır yerindən;
Sıçrayıb göylərə qanad gərərək.¹*

Göründüyü kimi, yaranma tarixi etibarilə çox-çox qədimlərlə səsleşən, «Avesta»dan üzü bəri, qədim mənbələrdə adı çəkilən və haqqında ilk yazılı məlumat eramızdan əvvəl 505-ci ildən məlum olan² Novruz bayramı haqqında danışan S.Vurğun xalqımızın adət-ənənələrinə, məişətinə, milli xüsusiyyətlərinə dərinlən bələd olmuşdur. Bəhs olunan dövrün xalq məişətini, xalq məənəviyyatını S.Vurğun doğrudan da bir etnoqraf dəqiqliyi ilə müşahidə etmiş, xalqın uzun əsrlər boyu yaratdığı heç bir adət-ənənəyə, mərasimə, el bayramına biganə qalmamışdır. «Acı xatirələr» poemasında şair yenə də Novruz bayramını xa-

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 56.

² M.A.Dadaşzadə. Azərbaycan xalqının orta əsr məənəvi mədəniyyəti. Bakı, «Elm», 1985. s. 98-119.

tırlamış, bu bayram günlərində «qodu-qodu» payı yığdıqlarından söhbət açmışdır:

*Gələndə hər bahar Novruz bayramı
Hərənin başında bir keçə papaq,
Düşüb qapılara gözərdi hamı,
Hər çıxan tüstüdən bir pay umaraq.¹*

MUSİQİ

Azərbaycan xalqının uzun əsrlər boyu inkişaf edərək zənginləşən, əməkçi insanın mənəvi dünyasında dərin kök salan, özünəməxsus ənənələri ilə tanınan kamil musiqi irsi vardır. Zamanın sərt sınaqlarından üzüağ çıxan, əlavələrə, dəyişikliklərə düçar olsa da, öz tərəvətini qoruyub saxlayan musiqi sərvətimiz mənəvi mədəniyyətimizin güzgüsüdür. S.Vurğunun yaradıcılığında xalqımızın yaratdığı bu musiqi sərvətləri haqqında kifayət qədər məlumatlara rast gəlmək mümkündür. S.Vurğun təkcə musiqi mədəniyyətimizin bilicisi deyil, həm də onun fəal ifaçısı olmuşdur. K.Talıbzadənin yazdığına görə, «Səməd Vurğun professional, peşəkar musiqiçilər qədər klassik musiqini, xalq musiqisinin bütün çalarlarını bilirdi, tez-tez bu mövzuda düşən mübahisələrdə iştirak edirdi, musiqi sənətinin inkişafı üçün təkliflər irəli sürürdü. Xaric oxuyan xanəndələri görməyə gözü yoxdu. Bəstəkarlar içərisində ən çox sevdiyi, pərəstiş etdiyi Ü.Hacıbəyov idi. Xanəndələrdən Seyid Şuşinski, Cabbar Qarayağdını, Keçəçioğlunu, Xan Şuşinski, Bülbülü sevərdi. Onların çoxunun vollarını evdə saxlayar, olmayanları soruşaşıb tap-

dırar və kefi kök olanda bu məşhur sənətkarları dinləməkdən doymazdı.

S.Vurğun musiqi alətlərinin çoxunda çalardı: saz, tar, skripka, kamança, qarmon, piano, tütək. Səmədin musiqi alətlərindəki ifalarının oyatdığı mənəvi zövqü, ləzzəti təsəvvür etmək üçün ancaq şairin özünü dinləmək lazımdır. Dəfələrlə onun sazı sinəsinə sıxıb aşığısağağı aşiq mahnılarını çalıb oxumasını, pianonun arxasına keçib asta-asta, məlahətlə muğam çalmasını eşitmişəm. Tarı xüsusi məharətlə çalardı. Bu alətdən çox vaxt dayım Yunis Mirzəbəyovgilə gələndə istifadə edərdi. Onun sədəfə bürünmüş, gur, aydın səsi olan tarı vardı».¹

Şairin Azərbaycan muğamatını bir professional musiqiçi qədər mükəmməl bildiyini müasirləri də təsdiq edirlər.²

1943-cü il yanvarın 18-də Ziyalıların evində radio dinləyicilərinin Ümumbakı konfransında «Azərradiokomitənin musiqi verilişlərinin vəziyyəti» müzakirə olunarkən bu məsələ ətrafında S.Vurğun da çıxış etmişdir. Şairin çıxışı xalq musiqisinə, xüsusilə də muğamlarımıza böyük məhəbbətin ən gözəl nümunəsidir. S.Vurğun Ü.Hacıbəyovun: «Müharibə dövründə muğamat oxumaq olmaz, qəmginlik gətirir» – fikrinə qarşı çıxaraq öz mənəvi ehtiyaclarından söhbət açaraq demişdir: «Bu yaxınlarda bir ay Moskvada qaldım. Bakıya gələndən sonra, inandırırıram sizi, on-on beş gün Yazıçılar İttifaqında da, evdə də radionun qabağından getmədim. Mən Moskvadan gələndən sonra bizim artistlərimizin, xanəndələrimizin ifasında muğamata həsrətlə qulaq asırdım». Bu sözlər, – P.Əfəndiyevin yazdığına görə, – xalq musiqisindən, muğamatdan zövq alan, onu insanın mənəvi, qa-

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 146.

¹ K.Talıbzadə. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bax: Mən ellər oğluyam. Bakı, 1984, s. 129-130.

² Ə.Bədəlbəyli. Şeir və musiqi; M.Dilbazi. Böyük şair haqqında kiçik xatirələr; F.Əmirov. Şairin, sənətin vurğunu. – Bax: Qalacaqdır dünyada... S.Vurğun haqqında xatirələr. Bakı, 1973, s. 32-33, 127, 154.

nün ehtiyacı hiss edən şairin səmimi etirafıdır. O, öz təcrübəsi əsasında musiqinin, muğamatın nə qədər böyük təsir qüvvəsinə malik olmasını yazır.¹ S.Vurğun muğamatı bütün çalarları, ladları, ilmələri, bəhrləri ilə başa düşürdü. Muğamatı insan ruhunun mənəvi qidası hesab edən şair, onu dinlərkən öz halının nə qədər əzəmətli olduğunu qeyd edirdi.

S.Vurğunun poetik dünyasında da xalq musiqimizin şahı olan muğamata xüsusi yer verilmişdir. Şair «Bakının dastanı» poemasında bir neçə muğamlarımızın adını çəkir, onları dinlədiyini yazırdı:

Dalğalandı birdən hava... Radiolar

Geniş açdı öz ağzını səssizliyə.

Sakit gecə, sakit səma, sakit bahar...

Höküm verir bu aləmi dinlə deyə.

«Zabul-Segah»... Dəli «Şahnaz»... Mənalı «Şur»...

Sanasan ki, bir ananın övladıdır.

Ah, o xallar, o guşələr... fikir uçur,

Hər nəfəs də bir mənənin ustadıdır.

Bir də ki, «Rast»... sarı simdə nələr deyir...

Füzulinin sənətitək mənalıdır.

Xəyalı da qəlbi kimi sevdalıdır –

Yaşa ilham, yaşa sənət, yaşa şair!

Söylə o «Rast» sarı simdə nələr deyir?»²

«Qız qayası» poemasında şair Bülbülün ifasında «Qarabağ şikəstəsi»ndən söhbət açır:

Mən Cıdır düzünü gördüyüm zaman,

Keçmişəm gecələr Çanaqqaladan;

¹ P.Əfəndiyev. Səməd Vurğun və xalq yaradıcılığı. Bakı, 1992, s. 16.

² S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild. s. 300-301.

*Orda dinləmişəm bir qız səsini,
Bülbülün «Qarabağ şikəstəsi»ni.¹*

Şair «Azərbaycan» şerində isə X.Şuşinskiyin «Qarabağ şikəstəsi»ndən heyratə gəldiyini bildirir:

Könlüm keçir Qarabağdan,

Gah o dağdan, gah bu dağdan;

Axşam üstü qoy uzaqdan

Havalansın Xanın səsi,

«Qarabağın şikəstəsi».²

S.Vurğunun çıxışlarında, məruzə və məqalələrində Azərbaycan musiqisi, onun ayrı-ayrı janrları haqqında çoxlu maraqlı mülahizələr vardır. Onunla yaxından tanış olduqda, şairin musiqi sərvətimizə necə dərinlən bələd olduğuna heyrat edirik. Ü.Hacıbəyova həsr etdiyi «Böyük bəstəkar» məqaləsində S.Vurğun onu dünyanın ən böyük musiqi korifeyləri ilə bir sırada tutmuş, Üzeyir bəyin Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin tarixində yerini düzgün müəyyən etmişdir. Üzeyir bəyin sənətinin timsalında şair musiqi haqqında öz mülahizələrini söyləmişdir: «Hər bir musiqi əsərinin varlığı, onun insanlara göstərdiyi emosional təsirlə ölçülür. Musiqi insanların şüurundan çox qəlblərinə, duyğularına təsir bağışladığından, musiqi lisanından, hər şeydən əvvəl, təbiilik və ürək çırpıntıları tələb olunur. Üzeyir sənəti soyuq bir şüurun, formal bir texnikanın məhsulu deyil, hadisələri yaşamış, insan taleyini duyub düşünmüş, sevinclər və iztirablar keçirmiş bir ürəyin məhsuludur. Biz onu dinlədiyimiz zaman real həyat və mübarizə simfonialarını dinləyirik. Bu həyat boyasız, sadə və təbiidir.»³

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 166.

² S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, I cild, s. 222.

³ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild. s. 363.

Böyük şair xalq musiqisindən aldığı estetik zövqü, emosional duyğunu Üzeyir musiqisinin simasında belə şərh edirdi: «Üzeyir musiqisini dinlədiyimiz zaman biz bəzən qaşlarımızı çatıb loğman kimi düşünürük, bəzən həyat və insan eşqinə odlardan, alovlardan keçən qəhrəmanlar oluruq. Bəzən ürəyimiz ümman kimi təlatümə gəlir, bəzən də sakit və nurlu bir yaz səhəri kimi açılırıq, özümüzə dağlarda külüng çalan Fərhad qüdrəti hiss edirik, xəyalımız göylərə uçduqca, yaşadığımız ana torpağı, onun yaratdığı insan adlı böyük neməti daha çox sevirik, öz varlığımız və tariximizlə fəxr edirik.»¹ Eyni fikirləri «20 bahar» şeirində nəzmə çəkən S.Vurğun yazırdı:

Musiqi can verir ruha əzəldən,

Musiqi qəlb alır min bir gözəldən.

Xəyalı oxşayan hər təranəsi

Bir şair qəlbidir bir canan səsi.

Hər incə pərdənin öz aləmi var,

Bəzən nəşəsi var, bəzən qəmi var.

Musiqi daşları gətirir dilə,

Ram olur səsinə vəhşilər belə...²

Ü.Hacıbəyovun Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə gətirdiyi yenilikləri şair çox böyük fəxarətlə qeyd etmişdir. Onun ilk Azərbaycan opera sənətinin banisi olması, 30-cu illərin ortalarında milli çalğı alətlərimizdən notlu bir orkestr yaratması, nəzəri və əməli olaraq tar-kamança, tütək, yastı balaban və qoşa zurnalar vasitəsilə simfonik əsərlərin ifa olunmasını sübut etməsi, Azərbaycan musiqisi tarixində ilk dəfə olaraq musiqili komediyalar, romanslar, «Cəngi» adlanan yeni janr yaratması, musiqişünaslıq elmi sahəsində nəzəri əsərlər yazması – bütün bunlar, S.Vurğuna görə, Üzeyir bəyin Azərbaycan xalq musiqi-

sinin böyük və zəngin xəzinəsindən bəhrələnməsi nəticəsində mümkün olmuşdur.

S.Vurğun Azərbaycan Elmlər Akademiyasının yaranmasının 10 illiyi münasibətilə 1955-ci il aprelin 23-25-də keçirilmiş elmi sessiyada «Respublikada ictimai elmlərin inkişafı və vəzifələri» haqqında çıxışında da Azərbaycan musiqisi haqqında öz mülahizə və tövsiyyələrini söyləmişdir. Şair yazırdı ki, «son illərdə Memarlıq və İncəsənət İnstitutu nəzdində yaradılmış musiqi və teatr şöbəsinin qarşısında respublikanın teatr və musiqi sənəti sahəsində ən yaxşı elmi qüvvələri (nəzəriyyəçiləri və praktikləri) öz işinə cəlb etmək, Azərbaycan xalqının teatr və musiqi mədəniyyəti tarixinə aid elmi-tədqiqat əsərləri yaratmaq kimi şərəfli bir vəzifə durur. Bu sahədə yazılan elmi-nəzəri əsərlərdə teatr və musiqi mədəniyyətimizin uzunillik yaradıcılıq yolu, müxtəlif istiqamət və üslubların mübarizəsi ümumiləşdirilməli, yalnız keçilmiş deyil, həm də, başlıca olaraq, teatr və musiqi mədəniyyətimizin ən yaxşı xalqı və realist ənənələrinin gələcək inkişaf yolları işıqlandırılmalıdır.»¹

«Şair son illərdə bəstəkarlarımız tərəfindən yeni opera, balət, simfonik əsərlər və mahnılar yaratmaq işində irəliyə doğru nəhəng addımlar atıldığını, müasir bəstəkarlar arasında parlaq, orijinal, öz dəsti-xətti, yaradıcılıq istiqaməti və siması olan istedadların olduğunu qeyd etmiş, onları Ü.Hacıbəyovun həyat və yaradıcılığından bəhrələnməyə çağırmışdır. Musiqişünaslarla bəstəkarlarımızın əlbir işi nəticəsində çox böyük müvəffəqiyyətlərə nail olmağı tövsiyyə edən şair yazırdı ki, «Azərbaycan musiqisinin təbiiliyi və saflığı uğrunda mübarizə bütün elmi-musiqi ictimaiyyətimizin diqqət mərkəzində olmalıdır. Ancaq buna istinad etmək, milli musiqimizin ən yaxşı xalqı ənənələrindən ayrılmaq və onları yaradıcı şəkildə inkişaf etdirməklə

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, s. 364.

² Ycnə orada, II cild, s. 58.

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, VI cild, Bakı, 1972, s. 401-402.

dünya musiqi mədəniyyətinin ən yaxşı nailiyyətlərinə qovuşmaq olar və lazımdır.»¹

Göründüyü kimi, böyük şair Azərbaycan musiqisinin taleyi haqqında daim düşünmüş, onun özünəməxsusluğunu döndönə qeyd etmişdir.

Xalqımızın musiqi sərvətlərinin zənginliyini S.Vurğunun əsərlərində tez-tez rast gəldiyimiz musiqi alətlərinin adlarından da görmək olar. Onlardan tar, saz, kamança, ney, tütək, qara zurna, yastı balaban, dəf, nağara, rübab, piano, ərğanun, tambur, qarmon, qaval, cəng və s. XX əsrin birinci yarısında musiqi alətləri içərisində ən çox istifadə edilmişdir. Bunlar şairin əsərlərinə elə daxil edilmişdir ki, onun ümumi süjetinə, ideyasına tam uyğunlaşdırılmışdır:

*Əlvan çiçəkləri saralmaz, solmaz,
Baxdıqca onlara könüllər doymaz,
Çəsmələr başından heç əskik olmaz
Zurna-balabanı bizim dağların.*

(«Bizim dağların»)

*Danışdı radio Çindən, Əfqandan,
Səsləndi qəlbimin sədəfli sazı;
Ən sonda gəlirdi ta uzaqlardan
Neyin «Şikəstə»si, tarın «Şahnaz»ı.*

(«Şərqin qapısı»)

*Boş deyildi, onun vardı sənəti,
Tar, kamança, tütək, qaval yapardı.
Tutur kimi saza qəmli xilqəti,
Oxuyar, bağırar, sonra yatardı. və s.*

(«Zeynal»)

S.Vurğunun musiqi dünyasından danışarkən qeyd etməliyəm ki, bu böyük şairin yaradıcılığında Azərbaycan xalq musiqisi alətləri, yaranma tarixindən asılı olmayaraq, müasir alətlərlə bir sırada tərənnüm edilmişdir. Şairin «Aygün» poemasında orkestrdə səsləndirilən fleyta, tar, ney, kaman, trambon, valtorna ilə yanaşı, ərğanunun da adı çəkilir:

*Gülzarın da fleytası yayılır cana.
Rəfiqənin sinəsində cuşə gəlir tar;
İnsan əli yüz dil verir neyə, kamana,
Danışansa ürəklərdir, bir də arzular.*

*Hələ Elyar... Hələ onun bariton səsi
Gurladıqca meydan açıq zəfərlər deyə.
Trambonla valtornanın güclü nəfəsi
Ordu kimi hücum çəkir mübarizəyə.*

*Ərğanun da ağır-ağır arabir dinir.
Dünya görmüş, zaman görmüş qocalar kimi.
Torpaq olmuş babalar da sanki sevinir,
Onların da bu sənətdə haqqı var kimi.¹*

Fikir aydınlığı yaratmaq üçün qeyd edək ki, vaxtilə N.Gəncəvinin «Mügənni Nəkisa mizrabla ərğanunu səsləndirirdi» – deməsi bu alətin XII əsrdə də mövcud olduğunu göstərir.²

S.Vurğunun şeirləri lirik-melodik səpkidə yazıldığından, xalq danışığı dilinə, aşıq sənəti ənənələrinə söykəndiyindən, onlar həm də gözəl mahnı mətnləri olmuşdur. Şairin Azərbaycan haqqında ən gözəl mahnı olan «Azərbaycan» şeiri, «Pioner marşı», «Şəfqət bacısı», «Səadət nəğməsi», «A köh-

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 463-464.

² N.Gəncəvi. «Xosrov və Şirin». Bakı, «Elm», 1981, s. 276.

lən atım», «Aşıq qardaşıma», həmçinin aşıq şeirinin qoşma və gəraylı janrlarında bir neçə «Dağlar» şeirləri, «Gülə-gülə», «Ala gözlər», «Yada sal məni», «Yadıma düşdü», «Bənövşə», «Ceyran», «Dünya» və s. şeirləri mahnı kimi indi də oxunmaqdadır.

27 fevral 1942-ci ildə qardaşı M.Vəkilova yazdığı məktubda S.Vurğun Mərkəzi Komitənin tapşırığı ilə sovet xalqı üçün himn yazmaq lazım olduğunu, bu işdə bütün şairlərin iştirak etdiyini və hələlik özünün yazmış olduğu mətnin Sov.İKP MK-nın məsul işçiləri Aleksandrov və Şerbakov tərəfindən bəyənildiyini yazırdı.¹

Göründüyü kimi, S.Vurğunun Azərbaycan xalq musiqisi-nə dair mülahizələri və əsərlərində verdiyi məlumatlar orijinal olub, öz əhatə dairəsi və zənginliyi ilə fərqlənir. Bu məlumatlara əsasən, biz şairin yaşadığı XX əsrin birinci yarısında və ortalarında Azərbaycan musiqisinin səviyyə durumu, onun zənginliyi, xalq musiqisinin yeni-yeni janrlar hesabına kamilləşdiyi, dünya miqyasına çıxma biləcək bəstəkarları və sənətçiləri ilə seçildiyi, həmçinin musiqi alətlərinin çoxluğu və təkrarsızlığı haqqında geniş təsəvvürlər əldə edə bilirik.

ELM

S.Vurğunun yaradıcılığında elm və elmi biliklərin nə dərəcədə əks olunduğunu bilmək üçün ilk növbədə onun yaşadığı XX əsrin birinci yarısı və ortalarının elmi atmosferi ilə yaxından tanış olmaq lazımdır. Tarixin bütün keşməkeşlərinə baxmayaraq, bu dövrdə milli mədəniyyətimiz dirçəlmiş və çiçəklənmiş, müxtəlif elm sahələrini təmsil edən böyük şairlər, alimlər, sənətkarlar və incəsənət xadimləri dəstəsi yetişmişdir. Məhz on-

ların sayəsində elmi biliklər inkişaf etdirilmiş, çox görkəmli nailiyyətlər qazanılmışdır. S.Vurğun da belə bir maraqlı tarixi şəraitdə yetişmiş, əsərlərində elmə, elmi biliklər qazanmağın vacibliyinə üstünlük vermişdir:

*İnsan ağı yalnız elmin nəfəsilə
Dəniz kimi, ümman kimi aşıb-daşar.
Mənaların şeir-sənət nəğməsilə
Sözün ömrü həqiqətlə qoşa yaşar!
Yaşa elmin qadir səsi! Bir Tanrısən,
Qıfıllanmış hikmətlərə sənəsen açar.
Böyüksən ki, yaratmışdır səni insan,
Bu hüsn ilə gül camalın şölə saçar.¹*

1954-cü ildə şair uşaqlara müraciətlə yazdığı «Elmin gücü» məqaləsində deyirdi: «Bizim Vətənimiz ən qabaqcıl elm və mədəniyyət ölkəsidir. Elmimizin böyük nailiyyətləri yer üzərində xarüqələr yaratmışdır. Gözəl və geniş vətənimizi qarış-qarış gözib onun hər guşəsinə nəzər saldıqda elmin gücü ilə yaranmış hər şey adamı heyran edir... Elmin gücü ilə biz torpağın altından belə xəbər tutur, onun təbii sərvətlərini mənimsəyirik... İnsan qüvvəsi təbiətə qalib gəlir. Çünki o qabaqcıl elmlə silahlanır... Hazırda elmimiz böyük sürətlə inkişaf edir, irəliləyir. İndi elm xadimlərimizi insan əməyini yüngülləşdirən, həyatımızı daha da şən və fırvan edən yeni ixtiralar düşündürür. Bu yaxınlarda ölkəmizdə atom enerjisi ilə işləyən ilk elektrik stansiyasının işə salınması buna parlaq sübutdur. Biz elmin nailiyyətlərini xeyirxah işlərə, sülh işinə yönəlmişik... İndi elmin qarşı-

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, VI cild, s. 426.

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 312.

sında Kainatın bütün sirlərini öyrənmək, Marsa, Aya uçmaq və bu kimi şərəfli vəzifələr durur.»¹

Buradan görüldüyü kimi, şairin dövründə istər humanitar, istərsə də dəqiq elmlər sahəsində çox böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Şair bu məqaləsində elmə mükəmməl yiyələnmək üçün balalarımızı hərtərəfli təhsil almağa səsləyir.

Şair, «İnsana, onun əməllərinə eşq olsun!» adlı başqa bir məqaləsində də XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın elm sahəsində qazandığı uğurları rəqəmlərin dili ilə şərh etmişdir. 1951-ci ildə yazılan bu məqalədə şair qeyd edirdi ki, əsrin əvvəllərində əhalinin cəmi 3 faizi savadlı idisə, indi respublikamızda 3600-dən çox məktəb var, bu məktəblərdə 620 min uşaq oxuyur. Əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bir dənə də olsun ali məktəb yox idisə, indi burada 20 ali məktəb açılmışdır. Respublikanın elmi fikir mərkəzi – Azərbaycan Elmlər Akademiyası 1945-ci ildə yaradılmışdır. Onun tərkibinə 23 elmi-tədqiqat müəssisəsi və aşağıdakı institutlar daxildir: geologiya, neft, energetika, coğrafiya, zoologiya, fizika, riyaziyyat, tarix, ədəbiyyat, həmçinin onlarca muzey və elmi-tədqiqat bazaları.²

S.Vurğun öz əsərlərində elmə dərindən yiyələnmək üçün aqlın qüdrətilə başqa varlıqlardan yüksəkdə duran insanların daim öyrənmələrini, gizli sirlərə vəqif olmalarını dəfələrlə qeyd etmişdir. Bu nəsihətlər çox zaman S.Vurğun yaradıcılığında aforizmlər səviyyəsinə yüksəlir. Məsələn:

Dünya binasını qurandan bəri,

Öyrənmək dalınca getmişdir bəşər.

Sudan dürr çıxarmış, daşdan da gövhər!

Lakin öyrənməyi ar bilən bir şəxs,

Dünyada mərifət qazana bilməz.

(«Fərhad və Şirin»)

və ya:

Məncə düşünməkün yaranır hər baş,

Ağıldır insana ən böyük sirdaş.

və yaxud:

Elmin böyük qüdrətilə silahlanan

Bir ordu da, sərkərdə də basılmazdır. və s.

(«Bakının dastanı»)

S.Vurğun öz əsərlərində elmimizin humanitar sahəsi haqqında, bu sahədə çalışan alimlər, şairlər, sənət adamları haqqında daha maraqlı mülahizələr söyləmişdir. Bunun əsas səbəbi S.Vurğunun fəxri filologiya elmləri doktoru, Azərb.SSR EA-nın ilk üzvlərindən biri, ilk Azərbaycan xalq şairi, SSRİ Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyətinin üzvü, Azərb.SSR EA Prezidentinin ictimai elmlər bölməsi üzrə müavini olması ilə izah edilməlidir. Bunları nəzərə alan Mir Cəlal haqlı olaraq yazırdı: «Səməd Vurğun nədən yazır yazsın, onun əsərlərində bir filosof xəyalı, alim təmkinli, təfəkkür üstünlüyü vardır.»¹

S.Vurğunun ədəbiyyat haqqında mülahizələri olduqca genişdir. Bu mövzuya cild-cild kitablar həsr edilmiş, sanballı monoqrafiyalar yazılmışdır. Yaşadığı dövrün ən böyük ədəbiyyatşünaslarından olan şair bu elm sahəsinə daim qayğı ilə yanaşmış, öz poeziyası və publisist çıxışları ilə onu xeyli zənginləşdirmişdir. Şairin 6 cildliyinin 5 və 6-cı cildlərində toplanmış məqalə, məktub, çıxış, nitq və təbriklər bilavasitə Azərbaycan ədəbiyyatı elminin XX əsrin birinci yarısında inkişafını, zənginləşməsinə göstərən ən yaxşı güzgüdür. S.Vurğunun ədəbiyyat elmi haqqındakı mülahizələri şifahi xalq yaradıcılığından tutmuş, Azərbaycan, sovet və dünya ədəbiyyatının nəhəng kori-

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, 6-cı cild, s. 311-312.

² Yəni orada, s. 219-220.

¹ M.Cəlil. Xalq şairi Səməd Vurğun. Bakı, «Azərneşr», 1966, s. 14.

feylərinin yaradıcılığı haqqında fikirlərinə qədər geniş məzmun kəsb edir.

Dahi şairin tarix elmi haqqındakı mülahizələri də diqqətə layiqdir. «Azərbaycanın elmi tarixini yaradaq» adlı məqaləsində şair tarix elmini bütün ictimai elmlərin beşiyi adlandırır və göstərir ki, tarixi bilmədən xalqın bütün əzəmətinə və onun əməllərini müəyyənləşdirmək çətindir. Şairə görə, vətənin məhəbbəti ilə alovlanmayan, onun tarixini bilməyən alim və ya tarixçi, yazıçı və rəssam öz xalqına layiq heç bir şey yarada bilməz.¹ Şair bu məqaləsində Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinə, mədəniyyət dünyasına qısa tarixi ekskurs etdikdən sonra Azərbaycan tarixçi-alimlərini bu böyük elm xəzinəsini hərtərəfli və obyektiv təhlil etməyə, qaranlıq səhifələrini açıb xalqa çatdırmağa səsləyir. Şair yazır ki, tarix cəbhəsinin geri qalması dözülməzdir. Elmlər Akademiyası öz işini elə qurmalıdır ki, bizdə tarix elmi özünə layiqli yer tutsun. Azərbaycan xalqı əsrlər boyu mübarizəsi ilə nəinki öz tarixinə, hətta mütərəqqi bəşəriyyətin tarixinə qızıl səhifələr yazmışdır. Azərbaycanın tarixini bilmədən Şərqi, hətta Qərbi bir sıra ölkələrinin tarixi haqqında tam təsəvvür əldə etmək olmaz.² Eyni fikirləri şair «Respublikada ictimai elmlərin inkişafı və vəzifələri» adlı çıxışında daha da inkişaf etdirmişdir. Burada şair artıq Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı dövrlərinin öyrənilməsində qazanılan uğurları da qeyd etmişdir. Şair tarixçilərimizə bir ağsaqqal kimi məsləhət görürdü və tələb edirdi ki, onlar «bundan sonra da tarix və mədəniyyətin ümumi problemlərinə, həmçinin görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyətinə həsr etdikləri monoqrafik əsərlərində xalq kütlələrinin tarixdə, cəmiyyətin maddi və mənəvi nemətlərinin yaradılmasında böyük və həlledici rolunu qırmızı xəttlə göstərməlidirlər.

Bunu tarixi həqiqət özü tələb edir.»¹ Şair öyrədirdi ki, «tarixə – «olub keçmiş şeylər», «çağırılmış bayatılar» kimi baxanlar idrak və zövqü məhdud insanlardır. Lakin biz tarixin uzaqlarına getdiyimiz zamanlarda belə, yenə öz əsrimizin övladı olduğumuzu unutmamalıyıq. İnkişaf yalnız qabağa, irəliyə doğru getməkdir. Odur ki, biz keçmişimizin həyat və qəhrəmanlıq dünyasını dərk etməklə, o böyük mədəniyyət aləminin ən humanist, mübariz, xeyirxah və nəcib insanlarını bugünkü yüksəliş və intibah dövrümüzə kömək edəcək cəhətlərinin bədii lövhələrini yaratmaqla babalarımıza rəhmət oxumağı da bacarmalıyıq. Yazıçı dühası mənsub olduğu xalqın mənəvi aləmi ilə məşğul olduğu vaxt bu aləmi çərçivəyə alınmış məhdud bir məkan və zaman mənasında düşünə bilməz.»²

Şair ziyalıları tarix elmini daim öyrənməyə çağırırdısa, özü də tarixə müraciət edir, əsərlərində tarixi hadisələrə, tarixi şəxsiyyətlərə geniş yer ayırırdı. O, 17 iyul 1943-cü ildə Şüvəlandan H.Hüseynova ünvanladığı məktubda yazırdı: «Mən bağdayam. Yəqin ki, sən bu gün gələcəksən. Mənə Prometey haqqında, bir də Avesta haqqında vədə verdiyin kitabları özünə gətir. Oxumağa çox ehtiyacım var. Yeni sözlər demək üçün tarixi yaxşı bilmək lazımdır.»³ Bu sətirlər böyük şairin tarix elminə hədsiz hörmətinin nəticəsi idi.

S.Vurğun XX əsrin 50-ci illərində Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının prezidentinin müavini işlədiyi illərdə tarix elminin köməkçi sahələrindən olan arxeologiya və etnoqrafiya elmləri haqqında da real mülahizələr söyləmişdir. Şair arxeologiya və etnoqrafiya sahəsində aparılan işlərdən ürəkdolusu söhbət açmış, sonra bu sahədə də öz ağsaqqal sözünü deməyə çalışmışdır. Alimlərimiz «unutmamalıdır ki, zaman

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə. V cild, s. 150.

² Yəne orada.

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə. VI cild, s. 396.

² Yəne orada. V cild, s. 346.

³ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə. VI cild, s. 427.

keçdikcə nəinki qədim yazılar silinir, həm də sərt daşlar köhnəlir və aşılır. Möhtəşəm qayalar dağılır. Zəmanəmizdə texnika yer səthini tez və güclü sürətdə dəyişir; yer üzərindəki bir çox şeylər əksər hallarda əbədi olaraq torpağın dərinliklərinə gedir; yeni məişət əşyaları köhnələrini sürətlə əvəz edir; insanların həyat tərz, maddi mədəniyyət xəritəsi tanınmaz dərəcədə dəyişir. Bax, buna görə də arxeoloq və etnoqraflarımız, təbii caizsə, hərbi cəldliklə işləməlidirlər... Qətiyyənlə belə yolverilməz hallar da baş verir ki, bizim bəzi inşaatçılarımız üzərində əsrlərdən bəri qədim yazıları, məişət səhnələrinin bədii təsvirini, uzaq əcdadlarımızın həyatı və tarixini qoruyub saxlayan, onların adət, mərasim ənənələrini, bir çox nəsilin və müxtəlif zamanların əmək həyatının rəngarəngliyi və xüsusiyyətlərini əks etdirən qaya və daşları qırıb dağıdırlar.

Üstündə tarixi yazı, yaxud təsvir olan hər bir qədim daş vaxtilə yaşamış canlı insanın, tarixin od və alovları içərisində bizim gözəl torpağımızı, tariximizi hifz edən, əsrlər boyu elm, mədəniyyət və incəsənətin inkişafı üçün, üzərində doğulduğumuz, yaşadığımız və bizi bu mədəniyyətin ən mütərəqqi ənənələrini yeni tarixi şəraitdə inkişaf etdirəcək nəsilin simasında yaşadacaq özəmətli və gözəl zəmin yaradan qurucu insanın daşlaşmış ürəyidir.»¹ Arxeologiya elminə bir növ pərəstiş edən S.Vurğun «Muğan» poemasında «ağsaçlı qoca arxeoloq-alim» surəti yaratmış, onun dililə oxucuya Muğanın keçmişi haqqında tarix söyləməyə, xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyətinin zənginliyini göstərməyə çalışmışdır:

*Eksko vator təpələri lay-lay açıb, lay-lay qazır,
Qoca alim saxsı yığıb yer altında tarix yazır...
«Oğul Sarvan! Dərinə get, heç çəkinmə, qorxma məndən,*

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, VI cild. s. 385-386.

*Yol aç, oğlum, yol aç elmin, düşüncənin gözüne sən;
Keçir məni yer altına iyirminci təbəqədən,
Yuxarıdan işıq da sal! Işıq da sal günəş kimi.
Babaların taleyitək qaranlıqdır yerin dibi...
Külək əsir, qum sovurulur, gözə girir toz-tozanaq,
Qoca alim yer altından ayrılmayıb hələ ancaq.
Gah tər basır vücudunu, gah büdrəyir, gah yıxılır;
Yer darısqal, hava tozlu, nəfəs durur, can sıxılır.
Alim yenə qucaq-qucaq yığır qədim saxsıları
Yer altında hər kərpicin üstündəki yazıları.*¹

S.Vurğun öz yaradıcılığında humanitar elm sahələrindən olan iqtisadiyyat, fəlsəfə, dilçilik, memarlıq və incəsənət elmləri haqqında da danışmış, respublikamızda bu elmlərin vəziyyəti barəsində öz mülahizələrini söyləmişdir.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, S.Vurğun öz yaşadığı dövr üçün mövcud olan elmi biliklərə yaxından bələd olmuş, əsərlərində bu elm sahələri haqqında ətraflı məlumatlar vermişdir. Şairin əsərlərindən məlum olduğu kimi, artıq XX əsrin birinci yarısı və ortalarında Azərbaycan elmi özünün potensial imkanlarını bütün gerçəkliyi ilə göstərməyə başlamışdır.

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild. s. 402-403.

IV FƏSİL

AİLƏ VƏ AİLƏ MƏİŞƏTİ

AİLƏ

Ailə və ailə məişəti problemi Azərbaycan etnoqrafiya elminin ən maraqlı və öyrənilməsi vacib olan problemlərindən biridir. Ailə tarixi kateqoriya olub, insan cəmiyyətinin özəyini, onun tərkib hissəsini təşkil edir. İnsan cəmiyyəti və ailə bir-biri ilə dialektik vəhdətdədir. Ailəsiz şüurlu insan cəmiyyəti mövcud olmadığı kimi, insan cəmiyyəti də olmadan ailə mövcud deyildir. Tarixi inkişafın hər bir mərhələsində ailə cəmiyyətin maddi həyat şəraiti ilə üzvi surətdə bağlı olub və fəal bir başlanğıc kimi, heç vaxt bir yerdə dayanıb durmamış, cəmiyyət aşağı pillədən yüksək pilləyə doğru inkişaf etdikcə, o da aşağı formadan yüksək formaya keçmişdir.

Hər hansı bir tarixi mərhələdə mövcud sosial-iqtisadi quruluşun məhsulu olan ailə həmin formasiyanın həm də mədəni səviyyəsini özündə təcəssüm etdirir. Ailə insanlar arasında: kişi ilə qadın, yaşlılarla uşaqlar arasında, ümumiyyətlə, müxtəlif yaşlı, müxtəlif cinsdən, bəzən də müxtəlif millətlərdən olan adamlar arasında münasibətlərdir. Ailə münasibətləri özünün xarici görkəmi ilə daha çox dostluq, yoldaşlıq, adi ümumbəşəri həmrəylik münasibətlərini xatırladır. Bir çox hallarda ailə münasibətlərinin yoldaşlıq, dostluq münasibətlərinin davamı kimi olması da onları bir-birinə yaxınlaşdırır.

Ailə bəşəriyyətin davamının, başqa sözlə desək, onun sonrakı varlığının əsas rüşeymi, əhali artımının ictimai formasıdır. Ailə insanların xüsusi ictimai mütəşəkkil birlidir.¹ Ailə və

nikah münasibətləri ilə bütün adət normaları onları doğuran və yaşadan sosial-iqtisadi amillərdən irəli gəlir. İstehsal üsulunda baş verən mühüm dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq nikah və ailə də dəyişikliyə uğrayır, müxtəlif formalarda təzahür edir. Cəmiyyətin ilkin sosial-iqtisadi özəyi olan ailə, xüsusi mülkiyyət əsasında təşəkkül tapmış ailə istehsal vasitələrinin ictimai mülkiyyətə keçməsi dövründə nəinki aradan qalxmış və yox olmuş, əksinə, bu zaman o, daha da təkmilləşmiş və öz funksiyasını tamamilə müsbət mənada həyata keçirməyə başlamışdır. Sosial ədalətin zəfər çaldığı ictimai-iqtisadi formasiya daxilində cinslərin tam bərabərliyinə əsaslanan ailə, monoqam ailə kimi daha da möhkəmlənmiş, tədricən köhnəliyin qalığı olan zərərli adətlərdən azad olmuşdur.¹

Yaradıcılığına etnoqrafik baxımdan müraciət etdiyimiz xalq şairi Səməd Vurğunun zəngin poeziyası və ictimai fəaliyyətində ailə və ailə münasibətləri, ailə məişəti məsələləri bütün çalarları ilə diqqətimizi cəlb edir. Qeyd etmək maraqlıdır ki, S.Vurğunun yaşadığı dövr kapitalizm ictimai-iqtisadi formasiyasının bolşevik inqilabı nəticəsində yeni quruluşla – sosializm quruluşu ilə əvəz edilməsi dövrü olmuş, təbiidir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sosial-iqtisadi münasibətlərin dəyişikliyə uğraması ilə ailə münasibətlərində də dəyişikliklər baş vermişdir. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq ailədə yeni münasibətlər formalaşmağa başlamışdır. Bunlar sovet ailə hüququnun əsas prinsipləri olub, aşağıdakılardan ibarət idi: 1. Təknikahlıq və ya monoqamıya. Yəni evlənənlər eyni vaxtda ancaq bir qeydiyyatlı nikahda ola bilərlər. Bir kişinin (ərin) ancaq bir arvadı və bir arvadın ancaq birəri ola bilər; 2. Nikah münasibətinə (ittifaqına) girməyin azad və könüllü olması; 3. Ailə ilə əlaqədar olan bütün məsələlərin həllində, o cümlədən, nikah və qohumluq

¹ А.Х.Харчев. Брак и семья в СССР. М., 1964, с. 55.

¹ H.A.Həvilov. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 1991, s. 198.

əsasında əmələ gələn şəxsi və əmlak münasibətlərində, uşaqların tərbiyəsində və s. ər ilə arvadın tam hüquq bərabərliyi; 4. Milliyyətindən, irqindən, dinə münasibətindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşların ailə münasibətlərində hüquq bərabərliyi; 5. Dövlətin ailə və uşaqlar haqqında, habelə ailənin ehtiyacı olan üzvləri haqqında maddi və mənəvi qayğı göstərməsi və onların mənafeələrini hər vasitə ilə mühafizə etməsi; 6. Ailə münasibəti iştirakçılarının qarşılıqlı surətdə bir-birinə dayaq durması və qayğı göstərməsi; 7. Nikah və ailə münasibətlərinin tənzim olunmasında kilsənin (məscidin) iştirakına yol verilməməsi; 8. Nikahın pozulmasının (boşanmanın) azad, həm də dövlət nəzarəti altında olması.¹

Öz yaşadığı dövrün fəal tərənnümçüsü və təbliğatçısı olan S.Vurğunun yaradıcılığında ailə və ailə məişəti mövzusu həmişə «keçmişdə və indi» məntiqilə saf-çürük edilir, hər iki dövrdə ailə məişəti şair-etnoqraf gözü ilə müşahidə edilərək olduğu kimi təsvir olunur. Biz bunu şairin «Salam», «Şərq qadınlarına», «Anamın dərdi» şeirlərində, «Macəra» və «Bəsti» poemalarında aydın görürük. Bu dövrdə ailə məişəti məsələsinin özü də çox çətin və mürəkkəb idi: «Köhnədən nəyi götürmək?», «yeni»yə nəyi əlavə etmək? «nəyi tərənnüm etmək?» – kimi suallar hələ də cavabsız qalmışdı. S.Vurğun bütün yaradıcılığı boyu bu problem mövzu ətrafında düşünmüş, hətta əllinci illərdə yazdığı «Aygün» poemasında bu məsələni bütün təfərrüatı ilə həll etməyə girişmiş, yeni dövr ailəsinin quruluşu, funksiyası, həyat tərzini, ailədə ər-arvad münasibətləri, ailə tərbiyəsi, övlad qayğısı və s. kimi məsələlərə öz münasibətini bildirmişdir. Bu poema haqqında danışan akademik M.Arif yazırdı: «Aygünün simasında şair özünün qadın və ana haqqındakı ən yaxşı duyğularını əks etdirmək istəmişdir. Aygün bizim qarşımızdan bir ana, bir

vətəndaş, bir sənətkar kimi keçir, öz yüksək əxlaqı, insaniyyəti və nəcabəti ilə rəğbətimizi qazanır.»¹

S.Vurğunun tərənnüm etdiyi ailə yeni tipli ailədir. Sovet quruluşunun iflasına baxmayaraq, onun mövcud olduğu illərdə ailə və ailə məişəti əsl demokratik xəttlə inkişaf etmiş, bu günümüz üçün zəruri olan bərabərhüquqlu, azad ailə münasibətlərinin yaranmasında bu cəmiyyət böyük rol oynamışdır. S.Vurğun öz poeziyasında və ictimai fəaliyyətində həyatı faktlarla, müqayisələrlə dövrün ailəyə, ailə münasibətlərinə gətirdiyi yenilikləri romantik bir pafosla tərənnüm etmişdir. Onun yaradıcılığında ailə və ailə məişəti mövzusu sanki qırmızı bir xəttlə keçir. Bolşevik inqilabından əvvəl Azərbaycan qadınının ağır güzəranı, hüquqsuzluğu, məhdud dünyagörüşü, ailədə qul vəziyyəti nə qədər ağır duyğularla tərənnüm olunmuşdursa, yeni cəmiyyətin bütün cəbhələrində fəal mübariz olan Azərbaycan qadınının çarşabdan sıyrılıb çıxması, dinc və qurucu əmək cəbhəsində böyük uğurları, yeni cəmiyyətdə təşəkkül tapan ailənin şən və məzmunlu həyat tərzini bir o qədər yüksək pafoslu şairənəliklə qələmə alınmışdır. Şairin qadın qəhrəmanları – Bəsti, Aygün, Manya, Xumar, Gülzar, Səhər və b. – çadrasız, boyasız bu Şərq qadınları ağ günlər eşqilə yaşayıb-yaradan sadə insanlardır. Müəllif onların simasında Azərbaycan qadınının tipik obrazını yaratmış, qadın vəfasını, qadın ismətinə, qadın əməyini müqəddəsləşdirmiş, «Mən öpürəm ağbırçəkli anaların üzündən!» – deməklə, ana qüdsiyyəti qarşısında baş əymişdir.

S.Vurğun öz dövrünün ailə və ailə məişəti problemlərinə toxunarkən həmişə güclü müqayisələrdən istifadə etmişdir. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində ailədə qadının vəziyyətini S.Vurğun «Bəsti» poemasının başlanğıcında çox gözəl qələmə almışdır. Şair keçmişdə ailədə qız doğulmasının böyük həqarət

¹ F.Əhmədov. Sovet hüququnun əsasları. Bakı, «Maarif», 1978, s. 291-292.

¹ M.Arif. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, 1968, s. 504.

olmasını dövrün müsibəti kimi təsdiqləyir. Adətə görə, keçmişdə ailədə qız doğulmasını istəməz, nəslin davamçısı olan oğlan uşaqlarının dünyaya gəlməsini arzulayırdılar. Eyni ailədə dalbadal qız doğulardısı, onlara «Yetər», «Qızıyetər», «Kifayət», «Bəsti», «Qızqayıt», «Qızbəş» və s. kimi adlar qoyulardı. Azərbaycan kəndlərində əsrlərcə davam etmiş bu zərərli adəti şair ikrah hissi ilə qələmə almışdır:

*Anan səni doğanda adına «Bəsti» dedi,
«Əllərimi bir fələk oğuldan kəsdi», – dedi.
Beləydi qayda bizdə... Qız doğanda analar
Baxıb qara geyərdi su üstündə sonalar;
Yazıq qadın utanıb, qızarddı ərindən,
Min bir varaq qopardı könlünün dəftərindən;
Deyərdilər: «Qız nədir? Qazancı yox, varı yox,
Vəfası yox, qəlbi yox, aşiqə ilqarı yox,
Özgə şamı yandırır... Bu gün-sabah gedəcək,
Köçəri quş kimidir, oylağı tərkd edəcək.»¹*

Elə buradaca şair Şərq qadınlarının azadlığa çıxmasını, keçmiş günlərin üstündən qələm çəkilməsini, «ömrümüzün qızıl dünyası»nın başladığını böyük fərəh hissi ilə qeyd edir, Bəstilər yetişdirən yeni dövrə, ilham mənbəyi olan yaradıcı, məzmunlu əməyə alqış deyir:

*Bəsti! Qələm çəkdik o günlərə biz!
Günəşdən pay aldı azad nəslimiz
Deyişdi suların əvvəlki səsi,
Deyişdi dünyanın ilk xəritəsi.
Azad yurdumuzda nə şam qaralır,*

*Nə dağlar başını duman, qar alır.
Öldü tanrıların səfil rəyası,
Doğdu ömrümüzün qızıl dünyası.
Sənin də gözünə düşdü aydınlıq,
Ömürlük zindandan çıxdı qadınliq.¹*

Keçmişlə belə müqayisəni şair «Nazir» oçerkində də vermişdir: «... Şərq qadını əsrlər boyunca hüquqsuzluq və dini fanatizm mövhumatı məngənəsində inləmişdir. İctimai və mədəni həyata gedən bütün yollar onun üzünə bağlanmışdı. Şərq qadını elmlə məşğul ola bilməzdi, onun sözünə heç bir əhəmiyyət verilmirdi, öz sevdiyi adama ərə gedə bilməzdi, sevinc, gülüş və fərəhdən məhrum idi. Onu əmtəə kimi satırdılar, oxumaq, rəqs etmək, musiqi ilə məşğul olmaq, «kişi işinə» qarışmaq, fikirləşmək və düşünmək qadınlar üçün «günah» sayılırdı.

İndi Sovet Şərqinin (hazırda: keçmiş – F. V., R. Ə.) köləlik boyunduruğundan azad olmuş bərabərhüquqlu qadını dövlətin idarəsi işində fəal iştirak edir, şeir, simfoniya, kitablar yazır, elmi kəşflər edir, göyləri, yeri, dənizi fəth edir. Sovet qadınının bu əbədi nurlu taleyini görəndə insan ürəkdən sevinir».² Bu fikirdən görüldüyü kimi, şair Sovet quruluşunun əbədi olacağına bütün varlığı ilə inanmışdır.

Burası şübhəsizdir ki, S. Vurğunun yaradıcılığında yeni dövrün ailə məişətinin bütün sahələri heç də tam ardıcılığı ilə öz əksini tapmamışdır. O, ancaq və ancaq özünün görmək istədiyi, təsəvvüründə canlandırıdığı, bir çox hallarda isə həyatdan alınan faktlar əsasında gördüyü ailəni təsvir etmişdir. Məhz bu zaman da şair istər-istəməz ailə-məişət məsələlərinə öz münasibətini bildirmişdir. Bu baxımdan şairin «Aygün» poeması is-

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə. III cild, s. 232.

¹ S. Vurğun. Əsərləri, 6 cildə, III cild, s. 234.

² S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, VI cild, s. 307-308.

tisna təşkil edir. S.Vurğun burada, bilavasitə yeni cəmiyyətin ailə-məişət problemlərini həll etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Oxucunun Aygünə rəğbətini başlıca səbəbi, hər şeydən əvvəl, S.Vurğunun Aygünün xarakterində Azərbaycan qadınlarına məxsus ən gözəl, ən qabaqcıl milli keyfiyyətləri-qeyrəti, namusu, ilk məhəbbətə etibar və sədaqəti tərənnüm etməsidir. Şairin yaradıcılığından aydın görünür ki, yeni həyat tərzinə keçid dövründə Azərbaycan qadınlarının üzünə həyat gülüməyə başlamış, keçmişin mənhus qara çadrası, qadın çöhrəsini bürüyən ah-fəqan, qəm-qüssə ömürlük torpağa tapşırılmış, qadınlıq uzun əsrlərin acı həqarətlərindən, qul vəziyyətindən azad olmuşdur. Artıq savadsızlığın daşını elliklə atan Azərbaycan qadınları arasında memara, bəstəkara, aqrónoma, müəllimə, həkimə, alimə, geoloqa, şairə, rəssama və s. daha tez-tez rast gəlmək olur. «Aygün» poemasında şair, bəstəkar Aygün obrazı ilə Azərbaycanın ailəcanlı, vəfalı, mehriban, təmiz qəlbli, namuslu qadınının orijinal surətini yaratmış, onu o qədər yüksək zövqlə, ideal bir obraz kimi təsvir etmişdir ki, hətta çəkinmədən öz övladı Aybənizin də həyatda Aygünə bənzəməsini arzulamışdır:

Mən bu sətirləri yazdığım zaman

Aybəniz yanımda xəyalə vardı.

Mənalər süzüldü baxışlarından,

Hələ gözləri də bir az yaşardı.

Sinəmdə dil açıb danışdı ilham:

Ömrümdə ən əziz bir gün olaydı –

Mənim Aybənizim, mənim qız balam

Hünərdə, namusda Aygün olaydı.¹

¹ S.Vurğun. Əsərləri, 6 cildə, III cild. s. 458.

Əsrin əvvəllərində feodal-patriarxal qayda-qanunların tüğyan elədiyi Azərbaycan mühitində patriarxal ailə ukladının güclü qalıqları saxlanılır və bunlar tamamilə şəriət qanunları çərçivəsində tənzim olunur, qazılar tərəfindən nizama salınırdı. Başlıca ailə forması monoqam və «ictimai inkişafın müəyyən mərhələsində bütün xalqlarda mövcud olan»¹ patriarxal ailələr idi.² S.Vurğunun poeziyasında, nitq, məruzə və məqalələrində nikahın bağlanması xüsusiyyətləri, onların tərkibi, funksiyaları, ailə üzvlərinin qarşılıqlı ünsiyyəti, ailədə qadının vəziyyəti, ailə qurulması zamanı icra edilən mərasimlər – nişan, elçilik, nikah, toy və ailə məişətində özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmış bir çox adət və ənənələr: yeni cəmiyyətin ailəsi, onun tərkibi, övlad tərbiyəsi, ailə məişətində meydana gələn yeni keyfiyyət dəyişiklikləri, yeni məişət tərzini və s. məsələlər etnoqrafik cəhətdən diqqəti daha çox cəlb edir. Bütün bu məlumatları analiz etdikdə biz XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ailə və ailə məişətinin bütün çalarlarını yaxından görürük. Şairin əsərlərindən aydın olur ki, XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ailəsində keçmişin mütərəqqi adət-ənənələrinin, məişət tərzində sınaqdan çıxarılmış zəngin vərdişlərin mövcudluğu ilə yanaşı, yeni adət-ənənələr də yaranmış, zəngin, hərtərəfli, yüksək mədəni səviyyəli, qarşılıqlı məhəbbətə, vəfa və etibara əsaslanan monoqam ailələr təşəkkül tapmışdır. Bu dövrdə qadına münasibət kökündən dəyişmişdir. Şairin özünün ailəsi bəhs olunan dövr üçün ailə məişətimizin və ailə münasibətlərimizin, eləcə də yeni cəmiyyət ailəsinin bariz nümunəsi olmuşdur.

Məlumdur ki, insanlar arasında mövcud olan və icra edilən adətlər, ənənələr, mərasimlər, insanların keçirdikləri həyat tərzinin spesifik xüsusiyyətlərinin toplusu ailə məişətini təşkil

¹ М.О.Косвен. Семейная община и патронимия. М., 1963, с. 18.

² Ətraflı olaraq bax: H.A.Quliyev. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri (keçmiş və müasir dövr). Bakı, «Elm», 1986, s. 5-15.

edir. Ailə ilə bərabər, cəmiyyət bir pillədən digərinə doğru yüksələn xətlə inkişaf etdikcə, ailə məişəti də inkişaf etmiş, yeni-yeni adət-ənənələr, mərasimlər hesabına daha da zənginləşmişdir. İnsanların həyatda bir-birlərinə bəslədikləri münasibət, davranış qaydaları, estetik və bədii zövqləri, duyum tərzı və düşüncələri ailə məişətində təzahür edir. S.Vurğun öz əsərlərində ailə məişətinə də geniş yer ayırmış, bəhs olunan dövrün məişətinə aid çox maraqlı məlumatlar vermişdir. Bütün yaradıcılığı boyu S.Vurğun Azərbaycan ailəsini qarşılıqlı məhəbbətə əsaslanan, nikahla yaradılan, yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik, bərabərhüquqlu fərdlərin ittifaqından yaranan ailə kimi görmək istəmiş, belə ailələrin sayının çox olmasını arzulamışdır.

NİKAH

Məlumdur ki, nikah bərabərhüquqlu kişi ilə qadının qarşılıqlı saf məhəbbətə, hörmətə və dostluğa əsaslanan, onlar üçün qarşılıqlı şəxsi və əmlak hüquqları və vəzifələri yaradan, ailə yaradılması, uşaqların doğulması və tərbiyə olunması məqsədini güdən, hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilmiş könüllü və azad ittifaqdır.¹ Lakin Oktyabr çevrilişinə qədər mövcud olmuş nikah formalarında bu prinsiplərə heç də tam əməl olunmamış, feodal-patriarxal dövrün qayda-qanunları nikah formalarına da öz təsirini göstərmişdir. S.Vurğunun yaradıcılığında xüsusi olaraq nikahın formalarından danışılmasa da, biz XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda mövcud olmuş nikah formalarının bəziləri haqqında, qısa da olsa, məlumatlar əldə edirik. Bu məlumatlar bəhs olunan dövrün nikah formalarının müəyyən edilməsində qiymətlidir.

Etnoqrafik ədəbiyyatdan məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərinə kimi Azərbaycanın ailə məişətində nikah münasibətlərinin ekzoqam və endoqam nikahlar olmaqla iki forması qeydə alınmışdır. Ekzoqamiya – yunanca ekzo (kənar, xarici), qamos (nikah), başqa sözlə desək, müəyyən kollektiv və qohumlar arasında nikah münasibətlərinin qadağan olunmasını təsdiq edən adət, endoqamiya isə yunanca endo (daxili), qamos (nikah) mənasını daşıyan, yəni qohumlar arasında nikah əlaqələrinə yol verən adət kimi qeydə alınmış və qəbul edilmişdir.¹

Tədqiqatlar göstərir ki, ekzoqamiya, ibtidai insan kollektivi daxilində mövcud olmuş nizamsız cinsi münasibətləri (promiskuitet) aradan qaldıran ilkin nikah formasıdır. Nikahın ibtidai-icma cəmiyyətindəki ilkin formalarını tədqiq edən L.H.Morqan və F.Engels qəbiləni endoqam, tayfanı isə ekzoqam adlandırmışlar; çünki vahid təsərrüfata malik olan və qan qohumluğuna əsaslanan qəbilə üzvləri arasında nikah əlaqələrinə yol verilmirdi. Əksinə, tayfa daxilində bir qəbilənin üzvləri başqa qəbilənin üzvləri ilə nikah əlaqələrinə girə bilərdilər.²

S.Vurğunun yaradıcılığının əhatə etdiyi XX əsrin birinci yarısında hər iki nikah forması mövcud olmuşdur. Şair bilavasitə onların adlarını çəkməsə də, verdiyi təsvirlər bunu sübut edir. Onun «Ölən məhəbbət» poemasında qələmə aldığı və əsasını qədim bir əfsanə təşkil edən nikah forması – qardaşla bacı arasında nikaha yol verilməsi və bunun təbii sayılması – endoqam nikahların ən ifrat forması olub, İslamdan əvvəlki dövrlə səsləşir. Bu poema haqqında danışan B.Vahabzadə yazır ki, poemanı oxuyan oxucu istər-istəməz düşünməli olur: «Görəsən bu adət

¹ H.A.Quliyev. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri (keçmiş və müasir dövr). Bakı, «Elm», 1986, s. 15-18; H.A.Həvilov. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 1991, s. 206; Q.Ə.Qeybullayev. Azərbaycanda endoqam nikahlar haqqında. – AEM, III buraxılış, Bakı, 1977, s. 160-173; H.M.Kuliyeva. Современная сельская семья азербайджанцев. Баку, 1992, с. 58-59.

² H.A.Həvilov. Göstərilən əsəri, s. 206.

¹ А.М.Белякова, Е.М.Ворожейкин. Советская семейная права. М., 1974, с. 87.

bizdə olmuşmu? Şair bunu haradan götürmüşdür?» Atəşpərəstliyin dini kitabı olan «Avesta»nın «Qat» hissəsində qohumların bir-biri ilə evlənməsi, xüsusən, bacı ilə qardaşın evlənməsi məsələlərindən danışılır və bu, müqəddəs hesab edilir.¹ Şair, «Avesta»nın tədqiqatçısı Z.A.Raqozinin belə bir fikrinə əsaslanır ki, «Avesta»nın «Qat» hissəsində məzdəkiliyin özünün meydana atmadığı, lakin tərəfdar çıxdığı və ardıcılarını sonradan bir sıra təhqirlərə məruz qoyan yaxın qohumların, hətta bacı-qardaşın bir-birinə evlənməsi kimi qərribə, ifrat adətlərin olmasına işarə edilmişdir. Bu cür adətlərə nəinki icazə verilmiş, hətta savab hesab olunurmuş.² S.Vurğun bu poemasında endoqamiyanın ifrat forması olan bu nikah qaydasını kəskin tənqid etmişdir. Öz qardaşına bütün reallığı başa salan, onu bu yoldan dönməyə çağıran qız, özünün sevgilisi də olduğunu açıb söyləməsinə baxmayaraq, qardaşı bu yoldan dönmür:

Bəs atan, bəs anan, nə deyər onlar?

Hər günün, hər elin öz adəti var.

Bütün bu insanlar tüpürər bizə,

Cəzalar verərlər hər ikimizə, –

deyə, adət çərçivəsindən çıxmayacağını bildirir. Nəticədə bu bakirə mələk özünü Arazın sularına ataraq rüsvayçılıqdan azad olur. Şair bu mənfur adəti, bu nikah formasını çox böyük ikrahla rədd edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə də Azərbaycan ailə məişətində ekzoqam və endoqam nikahlar qalmaqdadır. Xalqımız arasında endoqam nikahların əsasını təşkil edən dörd nikah qaydası – kroskuzen – dayı oğlu ilə bibi qızı və bibi oğlu ilə

dayı qızı arasında; ortokuzen – əmioğlu ilə əmiqızı və xala oğlu ilə xala qızı arasında olan nikah qaydaları hələ də fəaliyyətdədir. Belə nikah qaydaları xalqımızın qədim eposu olan «Kitabi Dədə-Qorqud»da da qeyd alınmışdır.¹ S.Vurğunun əsərlərində bu nikah qaydalarının adı çəkilməsə də, mövcud ədəbiyyat materialları onların fəaliyyətdə olduğunu sübut edir.

XX əsrin birinci yarısında evlənmək üçün iki yolla nikah əlaqələrinə girmək qaydası mövcud olmuşdur. Bunlardan birincisi qarşılıqlı razılıq əsasında, digəri isə qızların qaçırılması yolu ilə bağlanan nikahlar idi. Birinci nikahagirmə forması, adətən, görüb bəyənmək, araya adam salıb «ağız aramaq», elçi gedib «hə» almaq, nişan və toy mərasimi ilə başa çatırdısa, yəni razılıq əsasında edilirdisə, ikincidə, bir qayda olaraq, qızları zorla qaçıdırıb nikaha girməyə məcbur edirdilər. Tədqiqatlardan aydın olur ki, qızların qaçırılması əsasında bağlanan nikahlar çox uzaq keçmiş – ibtidai icma dövrünün ekzoqamiya adəti ilə sıx surətdə bağlı olmuşdur.² Keçmişdə ekzoqamiyanı yaradan səbəblərdən biri də müəyyən bir tayfada qadınların çatışmaması üzündən məhz başqa tayfalardan qadınların müntəzəm surətdə zorla qaçırılmasından ibarət olmuşdur. S.Vurğunun əsərlərində hər iki nikahagirmə qaydaları haqqında qiymətli məlumatlar verilmişdir. Şair əsrimizin əvvəllərində bu adətin mövcudluğunu «Macərə» poemasında poetik ştrixlərlə qələmə almışdır. Burada şair qadına bəslənən münasibətin həqarətliyiindən, azyaşlı qızların zorla qaçırılmasından, onların «günü» kimi «evdəki qadına üstəlik gətirilməsindən», nikahın qazı tərəfindən kəsilməsindən, «papaqla vurdular yıxılmadı, deməli, ərə verilə bilər» – ki-

¹ Э.С.Намазов. Брачные нормы и свадебная обрядность в эпосе «Китаби Дədə - Коркут» - Тезисы докладов конференции «Великий Октябрь и развитие археологической и этнографической науки в Азербайджане». Баку, 1988, с. 133.

² H.A.Quluyev. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri (keçmiş və müasir dövr). Bakı, «Elm», 1986, s. 20-21.

¹ B.Vahabzadə. Səməd Vurğun. Bakı, «Gənclik», 1984, s. 135.

² З.А.Рагозина. История Мидии. СПб., 1904, с. 130.

mi qadını alçaldan bir adətin məhnusluğundan acı duyğularla söhbət açmışdır:

*Söylə, yadımda on üç yaşında,
Sən gülüb oynarkən bulaq başında
Yanıdan yel olub bir atlı keçdi,
Atlının gözləri tək səni seçdi.
O səni top kimi alıb tərkinə,
Üstəlik apardı evindəkinə?..*

*İkinci axşam da əlində Quran
Kəsdi nikahını bir uzun qazı.
Çəkdiyin ahları duyduğu zaman
İnlədi dağlarda aşığın sazi.
Papaqla vurdular, sən yıxılmadın,
Deməli, mümkündür... Yazıldı adın.¹*

Qeyd etmək lazımdır ki, qızların götürülüb qaçırılması təkcə XX əsrin əvvəllərinə deyil, sonrakı illərə, hətta müasir dövrə də aiddir. Lakin müasir qızqaçırma adətinin mahiyyəti tamamilə dəyişmiş və o, yalnız ekzoqamiya ilə bağlı olan bir adət kimi qalmayıb, endoqamiya münasibətlərini də əhatə etməklə, iqtisadi amillərlə səciyyələnir. Qız qaçırmaqla nikahagirmə adətinin iki mühüm cəhəti qabarıq nəzərə çarpır: qızların özlərinin könüllüliyü əsasında (buna bəzən «qoşulub qaçma» da deyirlər) və zorakılıqla qaçırma. Hər iki halda iqtisadi müləhizələr, yəni maddi imkansızlıq və valideynlərin izdivaca razılıq verməməsi bu qayda ilə nikaha girmənin başlıca səbəbi olurdu. S.Vurğun «Komsomol poeması»nda Cəlalla Humayın arasında

kı dialoqda elçilik və qoşulub qaçmaq məsələlərinin təsvirini vermişdir:

– *Nə deyim, bəlkə də haqlısan, Cəlal,
Əlindən gəlirsə, elçi göndər, al...*
– *Yox, bu olmayacaq tezliklə, baban,
Bu işdən bir xəbər tutarsa, inan,
Başqa bir insana verəcək səni.
Çox zaman almayır sevən sevəni...*
– *Bəs onda neyləmək?*
– *Qoşulub qaçmaq!*

Başqa bir iqlimə doğru yol açmaq!
– *Yox, Cəlal, olmadı. Şahiddir hamı,
Görürkən yuxuda qaçaq babamı
Hönkürüb ağlaram əlimdə yaylıq...*
*Eşq üçün babamı atıb, tərk etmək
Ölümdən yamandır el-gün içində...*

*Sən onu axtar,
Hər nə sözün var
Özüylə danış,
Nə yad, nə tanış
Gülməsin ona...¹*

Göründüyü kimi, Humay qoşulub qaçmağa razı olmur, el qaydasınca elçi göndərilməsini və babasının (atasının) razılığının alınmasını arzulayır. Bundan sonra şair Humayın düşüncələrini qələmə alır. Humay odla su arasında qalıb: qoşulub qaçsa, babasını, qaçmasa isə Cəlalı itirmək qorxusu onu üzür. Humay bu əksliklər arasında çırpınır:

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 90.

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 39.

*Sözünü qaytarsam zorla aparar,
Yalan çıxmağımın qorxusu da var...
Babam da bir yandan belimi qırır,
Çəkilib dağlara, coşub hayqırır.
Onun çörəyilə boy-başa çatmaq,
Sonra yad oğluna qoşulub qaçmaq
İlana döndərər yenə babamı,
Onun xəsyətinə şahiddir hamı.
Fəqət neyləyim ki, sevdim Cəlalı,
Nə şöhrət, nə mənəş, nə dünya malı
Görünməz gözümə...¹*

Şair Azərbaycanda qoşulub qaçmaqla nikaha girməyin mövcudluğunu «Macəra» poemasında, zorla götürüb qaçma adətinin mövcudluğunu isə «Qız qayası» poemasında da qələmə almışdır.²

Göründüyü kimi, S.Vurğun Azərbaycanın ailə məişətində nikaha girməyin formaları və qaydaları haqqında xeyli məlumat vermişdir. Bu məlumatlara əsasən, XX əsrin birinci yarısında mövcud olan nikah formalarını qismən də olsa müəyyənləşdirmək mümkündür. Şairin tarixən yaranmış münasibət forması olan nikaha dair verdiyi məlumatları izlədikcə, mütərəqqi nikah formalarını yüksək qiymətləndirdiyini görürük.

Ailə-nikah münasibətləri cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olub, iqtisadi münasibətlərlə müəyyən edilir. Bu münasibətlərə ictimai-iqtisadi quruluş daxilində olan sosial münasibətlərin də təsiri inkaredilməzdir. Nikahı ailənin ilkin əsası hesab edən S.Vurğun qarşılıqlı məhəbbətə, hörmət və səmimiyyətə əsasla-

nan ailələrə üstünlük vermiş, daim belə ailə-nikah münasibətlərini tərənnüm etməyə çalışmışdır.

S.Vurğunun yaradıcılığında daha bir nikah formasına – qarışıq nikahlara da rast gəlirik. Müəllif ailə məişətində xalqlar dostluğu, millətlərin bir-birinə yaxınlaşması, ayrı-ayrı dinlərə və dillərə məxsus olmalarına baxmayaraq, fərdlərin ailə həyatı qurmaları məsələsini müsbət hadisə kimi qəbul etmiş, bunu hətta alqışlamışdır. Müharibə illərində yazılmış «İnsan» pyesində S.Vurğun gənc filosof Şahbazla Tatyananın toyu səhnəsini verir, azərbaycanlı oğlanla rus qızının nikahını alqışlayaraq:

*Tatyana! Şahbaz!
Bəxtiyar yaşayın! Həm də ülfətlə,
İlahi, müqəddəs bir məhəbbətlə! –!*

deyir.

Keçmişdə Azərbaycanın ailə məişəti üçün o qədər də səciyyəvi olmayan adətlərdən biri də eyni zamanda bir neçə qadınla nikaha girmək – çoxarvadlılıq (poliqamiya) olmuşdur. Məhəmmədin şəriətinə görə, hər bir müsəlman bir neçə arvad ala bilərdi. Lakin bu hüquqdan ancaq varlılar istifadə edə bilərdilər. Kasıb və ortabablar, iqtisadi vəziyyəti imkan vermədiyi üçün yalnız bir arvadla kifayətlənirdilər. İkinci arvad, bir qayda olaraq, birinci arvadın uşağı olmadıqda alınır ki, bu da «günü» adlanırdı.² Əsərlərindən məlum olur ki, şair çoxarvadlılığın qəti əleyhinə olmuş, təkkəbinliliyi üstün tutmuşdur. 1940-cı ildə Lenin ordenli Hərbi-Siyasi Akademiyada keçirilən gecədəki məruzəsində S.Vurğun «Kitabi Dədə-Qorqud» eposu haqqında danı-

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, IV cild, s. 342.

² H.A.Quliyev. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri (keçmiş və müasir dövr). Bakı, «Eim», 1986, s. 19; H.A.Həvilov. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 1991, s. 210-211.

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 45.

² Yəni orada, s. 90; s. 167.

şarkən qeyd edirdi ki, bu «qəhrəmanların həyatında çoxarvadlılıq yoxdur; hər bahadırın bircə arvadı vardır. Çoxarvadlılığı və başqa vəhşi adətləri yayan İslam şəriətinə qarşı xalqın saf əxlaqı, yüksək və müqəddəs məhəbbəti tərənnüm edilir».¹

Bununla yanaşı, şair «Çənə söhbəti» şerində çoxərliliyi də kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur. Çox nadir hallarda təsadüf edilən bu hal Azərbaycan qadını üçün səciyyəvi olmasa da, hər halda, belələri haqqında şair öz fikrini açıq söyləyir:

*Ömür-gün sövdası deyildir asan,
Çox gözəl olsa da zahirən insan
Yenə də ortada imtahan gərək.
Yoxsa ki, gündə bir eşqə gələrək
Hər ötən yolçuya könül bağlamaq,
Sonra da ardınca baxıb ağlamaq
Əskiklik gətirər hər insana, bil!
Nə erkək, nə qadın əyləncə deyil.*

Beləliklə, ailə-nikah münasibətlərindən bəhs edərkən S.Vurğun monoqam, təkkəbinli ailələrə üstünlük vermiş, nikahın nəsli davam etdirmənin ən səmərəli vasitəsi olduğunu göstərmişdir. Şair öz dövrünün oğlu olduğundan, məhz gələcəyinə inandığı sovet quruluşunu «yeni dövrən» kimi qəbul etmiş, sovet ailəsini isə bütün ailələrin ən kamili və əsl ailəsi kimi tərənnüm etmişdir.

ELÇİLİK, NİŞAN, TOY

S.Vurğunun yaradıcılığında Azərbaycan ailə məişətinin ən gözəl qaydalarından biri olan elçilik və toy haqqında da müəyyən məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Məlumdur ki, nikah əlaqələrinə girməyin müxtəlif formaları, adətən, elçilik, nişan və toyla nəticələnirdi. Elçilik ailənin qurulmasında ilk addım, oğlan evinin adamlarının toy üçün razılıq almaq məqsədilə qız evinə gəlişi idi. Adətən, qız seçilib bəyənildikdən, ilk növbədə qızın anasının ara arvadı tərəfindən «ağzı aranıb» münasibəti bilinəndən, qızın deyikli olub-olmadığı yoxlanıldıqdan sonra və elçilərin müəyyən bir gündə qız evinə gələcəkləri haqqında qız evinə xəbər göndərildikdən sonra elçilik adəti icra olunurdu. Qızları, bir qayda olaraq, valideynlər, oğlanın ailə üzvləri, nadir hallarda isə oğlanın özü bulaq başında, el şənliklərində, iməciliklərdə, ümumiyyətlə, mədəni-kütləvi yerlərdə görüb bəyənirdi. S.Vurğun «Xumar» poemasında belə bir elçilik səhnəsini təsvir etmişdir. Poemada nəzəri cəlb edən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, Xasay Əfəndi Xumarı özü görüb bəyənmiş, sonra elçi göndərmişdir. Xasay Əfəndi mənəb və şöhrət sahibidir, həm də Xumarın eşqindən Məcnun kimi dəli-divanədir. Burası da maraqlıdır ki, Xasay Əfəndinin elçiliyində ancaq qadınlar iştirak edir. Şair «bu günün yavrusu, bu əsrin qızı» adlandırdığı Xumarın elçilik səhnəsini aşağıdakı kimi verir:

*Xasay bir oğlandır, ona tay hanı?
Var adı, qulluğu, şöhrəti, şanı,
Başına and içir bütün qohumlar;
Tay-tuş içində də çox hörməti var, –
Deyərək Gülsənəm baş alıb gedir,
Hər kəs qarğasını qırğı zənn edir.
Boşaldır içini başqa birisi,*

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, s. 136.

Bir az savadlısı, dildən dirisi:

– Zənginmi, yoxsulmu, yoxsa sadəmi,

– Şəhər tanımışdır əmizadəmi...

O gün nümayişdə Xasay Əfəndi

Xumarı meydanda görüb bəyəndi.

Eşqini açmağa utanır özü;

Onun tapşırdığı beş kəlmə sözü

Deməyə gəlmişik. –

Anası qızın

İçindən gülərək lap xısın-xısın:

– Nə deyim, möhtərəm, əziz qonaqlar,

Sizin yanınızda xəcalətim var.

Xumar lap uşaqdır, indicə qalxır,

Nə çarşaf götürür, nə sırğa taxır.

Özü də erköyün böyüdüyündən

Söz verə bilmərəm bu sövdəyə mən.

Çünki dağdan ağır adamlarsınız,

Beş adam yanında siz də varsınız

Xumar gəlinliyə indi yaramaz,

O, ev saxlamağa uşaqdır bir az.¹

Ananın bu cavabı elçiləri düşünməyə məcbur edir. Xasay Əfəndi müntəzir qalaraq yol gözləyir. Müəllif Xasayın keçirdiyi həyəcanları, qısa da olsa, qələmə aldıqdan sonra yenidən elçilik səhnəsinin təsvirinə qayıdır:

Elçilər dil tökür: – Doğrudan Xumar

Uşaqdır hələlik və haqqı da var;

Baş-ayaq eləsin; bu olsa belə,

Birtəhər tovlayıb tutarıq dilə,

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 111-112.

Hələlik yaxşı bir nişan taxarıq,

Toyun vaxtına da sonra baxarıq.¹

Dərhal Xumar özü elçilər oturan otağa daxil olur və Xasay da, onun elçilərini də lağa qoyub rədd edir. Əsərin bu cür sonluqla bitməsi, – A.Zeynallının yazdığı kimi, – «süni və qondarmadır». Şairin «öz oğluna yar olmağa layiq bildiyi» Xumar kimi bir qızın birdən-birə belə əcaib hərəkət və rəftarını təsvir etməsi bir müddət qapıldığı solçuluq meyillərinin təsiri ilə izah etmək olar. Bu, «Sevil»də də, «Almaz»da da (C.Cabbarlı) arasında özünü göstərirdi.² Lakin bununla belə, Xumar tamamilə yeni ruhlu, yeni fikir və dünyagörüşlü bir qızıdır. Əgər «Macəra» və «Ananın dərdi»ndəki qadınları papaqla vurub istədikləri adama ərə verirdilərsə, Xumar elçiləri boru ilə qarşılayır, «hü-cuma tanklarla keçir komsomol» – deyər, onları qovur, bir sözlə, öz taleyini özü həll edir.³

S.Vurğun Azərbaycanın ailə məişətində əsrlərcə özünə yer alıb yaşayan, mütərəqqi toy adətlərimizdən olan elçiliyi həmişə müsbət qiymətləndirmişdir.

Məlumdur ki, uğurla başa çatan, «hə» alındıqdan sonra şirniyyat və çay süfrəsi ilə qeyd olunan elçilikdən sonra nişan mərasimi başlayırdı. Hər iki ailə tərəfindən razılaşdırılmış müəyyən bir vaxtda qız üçün nişan: bəzək şeyləri, nişan üzüyü, paltar, şirniyyat və b. sovqatlardan ibarət bəzəkli xonçalar gətirilirdi. Nişana qızın rəfiqələri də dəvət edilir, şənlik edirdilər. Nişan mərasimi haqqında S.Vurğunun əsərlərində müəyyən bir məlumata rast gəlmirik. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, bəhs olunan dövrə ailə məişətində nişan mərasimi mövcud olmamışdır. Nişan mərasimi elçiliklə toy arasında ara mərhələni

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 113.

² A.Zeynallı. Səməd Vurğun sənəti. Bakı, «Elm» 1990, s. 177.

³ B.Vahabzadə. Səməd Vurğun. Bakı, «Gənclik» 1984, s. 120.

təşkil edir. Oğlan evinin iqtisadi imkanından asılı olaraq nişandan toya kimi bir ildən üç ilə kimi vaxt keçirdi.

Ailə həyatının ən yaddaqalan, böyük sevinclə həyata keçirilən mərhələsi toy hesab olunur. İnsanların həyatında mühüm hadisə olan toy yeni ailə həyatının başlanğıcını qoyur, ayrı-ayrı ailələrin üzvləri olan oğlan və qız birləşərək yeni ailə qururlar. Əsrlər boyunca yaşadılıb, müasir dövrümüzdə də icra olunan toy mərasimi xalqın minilliklərdən gələn arzu və istəklərini özündə əks etdirən, zəngin adət və ənənələri qoruyub saxlayan el şənliyidir. Toy nikahın qeydə alınması ilə əlaqədar olan mərasim olub, onun tam şəkildə rəsmiləşdirilməsi, qızın ata evindən bəy evinə gətirilməsi ilə nəticələnir.¹

Toy çoxlu adət və ayinlərlə müşayiət olunan, qızbəyənmədən başlamış, gəlinin ər evində üzə çıxmasınadək davam edən çoxtəbəqəli, mürəkkəb mərasimdir. Bu mərasim prosesində icra olunan qaydalar, adətlər, ayinlər bəzi spesifik üsurlər istisna olmaqla, Azərbaycanın demək olar ki, hər yerində eyni olmuşdur.²

S.Vurğunun əsərlərində xalqımızın ailə məişətini bəzəyən bu böyük el şənliyi, ailə şənliyi haqqında geniş məlumatlar verilmişdir. Şair «Bakının dastanı» poemasında Bakıya qonaq gəlmiş səyyaha Azərbaycan xalqının müdrik adət-ənənələrindən danışır, Azərbaycan toyunun lirik mənzərəsini açıb göstərir. O, Azərbaycan toylarının necə böyük təmtəraqa, şənliklə keçirildiyini, toya gələnlərin, eləcə də gəlinin böyük zövqlə bəzəndiyini, yengənin gəlin qabağında qol götürüb oynamasını və s. səhnələri bir etnoqraf dəqiqliyi ilə təsvir edir:

*Şaqqıldadı qoşa zurna axşam çağı,
Dəmdan-dama haray saldı nağaralar.*

¹ Ş.Bünyadova. Nizami və etnoqrafiya. Bakı, 1992, s. 79.

² Q.Ə.Qeybullayev. Azərbaycanlılarda ailə və nikah. (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). I hissə. Tarixi-etnoqrafik tədqiqat. Bakı, Elm, 1994, s. 160.

*Min insanla doldu yolun solu, sağ –
Gəlin köçür! Gəlin köçür! Bərəkət var!..
Üzündəki lalə rəngli o al duvaq
Parıl-parıl ətrafına şölə salır.
İxtiyarlar ömrü açır varaq-varaq...
Subaylarsa ona baxıb ləzzət alır
Yengə süzür, şabaş yağır, ölmə, aman!..
«Qaşa vəsmə, gözə sürmə çəkilməmişdir».
Meydan qızır, gözlər qızır vurharaydan,
Elə bil ki, göy də yerə tökülmüşdür.
Yurdumuzda toxunulmuş al tirmələr,
Bu toydakı gözəllərin başındadır.
Xısın-xısın deyir yeni yetirmələr:
Köçən gəlin görən neçə yaşındadır?
Biri «on dörd», biri «on beş» deyir ona,
Görmək olmur o dilbərin cəmalını;
Qocalarsa göz gəzdirir tək boyuna,
Yerişindən nişan verir kamalını...
Hələ əllər, ağ biləkli ipək əllər,
Kəklik kimi xınalanmış, yaxşı baxın!
Öz eşqini, öz zövqünü duyan xalqın
Bir rəsmidir mən dediyim o gözəllər!
Qara kiprik tökülmüşdür yanaqlara,
Gözlərdəse göz-göz olmuş bulaq qaynar.
Hələ öpüş dəyməmişdir dodaqlara,
Hələ onda qüdsiyyətin şövqü oynar...¹*

Zənnimizcə, bu parçanın şərhə heç bir ehtiyacı yoxdur. Şair öz gördüyü, bilavasitə iştirakçısı olduğu Azərbaycan toyu-

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 317-318.

nun, gəlin köçən Azərbaycan gözəlinin real təsvirini vermiş, belə bir adətimizin olduğundan həтта qürrelənmişdir də!

Məlum olduğu kimi, toy – təkcə iki gəncin, ailənin, nəslin şənliyi və sevinci olmayıb, bütöv elin-obanın, şəhərin şənlik məclisi olduğundan, belə yığıncaqlar, bir qayda olaraq, müxtəlif xalq oyunları və rəqsləri ilə, güləş və cıdır yarışları ilə müşayiət olunurdu. S.Vurğun «Bakının dastanı» poemasında belə cıdır və güləş meydanları haqqında geniş məlumatlar vermişdir. Adətə görə, toy zamanı bir dəstə atlı cıdırçı çıxır, atlarının və özlərinin məharətini sınayırdılar. Bu yarışda hansı at müəyyən olunmuş yerə birinci çatardısı, onun yalmanına kəlağayı bağlanar, sahibinə müəyyən hədiyyələr verilərdi. Şair bu səhnəni aşağıdakı kimi təsvir etmişdir:

Aha!.. Qoşa qapılardan yeltək əsən

Atlıların üzündəki heybətə bax!

Qabaqdakı kəhər ata deyən əhsən,

Elə bil ki, nallarından od qopacaq.

Ağ çuxası vəznəlidir bizim Aslan,

Cıdır gedir, ara bir də tufəng səsi...

Bir də atəşpərəstlikdən adət qalan

Bayramlara zinət verən fişəng səsi...

Yaxşı bir at at buraxmaz öz yanına

Üstündəki qəhrəmanda ürək olsa.

Ağ kəlağay bağlanacaq yalmanına.

Sahibisə papağını yan qoyaraq,

Ortaqda pələng kimi dolanacaq...¹

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 318.

Şair bundan sonra güləş səhnəsinin təsvirinə keçir:

Meydan açın! Meydan açın! Dəstə-dəstə,

İndi gəlir o sınanmış pəhlivanlar,

Hanı şərbət? Əvvəl verin içsin onlar,

Sonra qurşaq tutacaqlar meydan üstə.

Vur nağara! Di şaqqılda qoşa zurna!

Öz odunla sən onları qızdır görək!

Pəhlivanlar şirlər kimi əlləşəcək,

Hər ana da güvənəcək öz oğluna.

Qabardıqca əzələlər, tunc sinələr –

Kim yıxılsa ad da düşür, san da düşür.

Bir ox kimi şəstə dəyir bu pis xəbər

Görürsən ki, qırğın olub qan da düşür.

Sən sadəcə vəhşət kimi baxma ona,

Günah varsa, şərfi də qeyrətdədir...

Hər zamanın bir hökmü var öz oğluna:

Baş əyməmək, basılmamaq fitrətdədir!¹

Şairin qələmə aldığı «Vaqif», «İnsan» pyeslərində və «Komsomol poeması»nda toy məclisləri haqqında söhbət açılsa da, geniş təfərrüat verilməmiş, bu səhnələrin bütün incəliklərinin göstərilməsinə cəhd edilməmişdir. Ümumilikdə götürüldükdə isə, S.Vurğun öz dövrünün toy adətləri haqqında ətraflı məlumatlar vermişdir.

TƏRBIYƏ

Ailə və ailə məişəti münasibətlərinin ən mühüm məsələlərindən biri də ailədə uşağın doğulması və onun tərbiyəsidir.

¹ S. Vurğun. Əsərləri, 6 cildə, III cild, s. 318-319.

Uşağın doğulması nəinki ataya və anaya fərəh gətirir, həm də onların üzərinə müəyyən vəzifələr qoyur. Doğulan təkə oğlan və ya qız deyil, doğulan, cəmiyyətin yeni üzvüdür. Onu böyütmək, oxutmaq, ölkənin layiqli vətəndaşı, ümumi işimizin ləyaqətli davamçısı kimi tərbiyə etmək lazımdır. Bu qayğının əhəmiyyətli bir hissəsi ailənin – cəmiyyətin ilkin ictimai özəyinin üzərinə düşür. İnsan cəmiyyətinin gələcəyi tərbiyədən asılı olduğuna görə insanın tərbiyəsi məsələsi bütün mütəfəkkirləri, eləcə də S.Vurğunu yaradıcılığı boyu daim düşündürmüşdür. Şairin əsərlərində irəli sürdüyü mütərəqqi fikirlər uşaqların və gənclərin tərbiyəsi, onların əsl mədəni və mənəvi cəhətcə inkişaf etmiş kamil insan kimi yetişməsinə xidmət etmişdir. Şair uşaqların tərbiyəsinin ilkin əsasını ailədə və məktəbdə görür, uşaq anadan olduğu gündən onun tərbiyəsi ilə məşğul olmağı zəruri hesab edirdi.

Məlumdur ki, ailə daxilindəki münasibətlər, ərlə arvadın ailəyə, həyata dünyabaxışı uşaqların tərbiyəsində özünün aydın izlərini qoyur. Qarşılıqlı hörmət, məhəbbət olan ailədə daim tərbiyə işi də düzgün aparılır, gələcək cəmiyyətin qurucusu olan kamil insan yetişir. Deməli, ailə, uşaq həddi-buluğa çatıb, dünyanı dərk edənə kimi onun tərbiyəsi ilə ardıcıl məşğul olmalı, onun cəmiyyətə layiq şəxsiyyət kimi yetişməsində mühüm rol oynamalıdır. S.Vurğunun əsərlərində bu barədə çox qiymətli fikirlər toplanmışdır. Şair uşaqların tərbiyəsindən danışarkən bizi xəbərdar edərək göstərirdi ki, «uşaq insandır! Onun sadə görünən oynaq, daim xoşbəxt və azad təbiətində böyük insanların bütün xassələri mövcuddur. Düşünmək, duymaq, sevmək, küsüb-incimək, ağlamaq, gülmək, qəzəblənmək, xatırlamaq, xəyala dalmaq, ümid və arzulara bağlanmaq, yaxşılıq, hörmət – bütün insan xassələri uşaq aləmində mövcuddur. Ona görə də biz uşaqla danışdığımız zaman insanla danışdığımızı, uşaq

üçün yazdığımız zaman insan üçün yazdığımızı unutmamalıyıq».¹

Şair haqlı olaraq qeyd edirdi ki, «uşaq qəlbini tərbiyə etdiyimiz zaman o qəlbə həyat və təbiətin həqiqətləri ilə qanad verməliyik. Bu həqiqət o qədər zəngin, rəngarəng, mənalı və gözəldir ki, onun heç bir bayağa, rəng və uydurmalara ehtiyacı yoxdur. Mən həyat həqiqəti dediyim zaman nəzərdə yalnız həyatın, varlığın müsbət cəhətlərini, zaman və məkanın müqəddəs hisslərini, əməl və arzularını – bir sözlə, Kainatın romantikasını nəzərdə tuturam. Mən bu həqiqət dediyim aləmdə yalnız yaxşılıq və səadət görürəm».²

Şair insan qüdrətinin, insan tərbiyəsinin ilk beşiyinin ana (valideyn) olduğunu daim nəzərə çarpdırırdı, bununla da övladın ilk tərbiyəçisinin valideyn olduğunu göstərirdi:

*Sən ey insan qüdrətinin ilk beşiyi böyük ana!
Pərvanələr dolanmışdır ətrafına yana-yana.
Qoy düşməsin əllərindən o kitablar, o dəftərlər,
Taleymiz, tərbiyəmiz tapşırılsın bu gün sana».³*

Şair «Ana və körpə» şeirində övladı yolunda hər cür əzab-əziyyətə dözən, onun yuxusunu pozmamalı üçün şəhərdən kəndə qayıdan dəstədən ayrılıb ağac kölgəsində öz körpəsinin yuxusunu almasını gözləyən Ana obrazı yaratmışdır:

*Yay günü... Yol üstü... Ağac kölgəsi...
Kölgədə bir gəlin oturmuş yalqız;
Od tökülür başına göyün nəfəsi,
Yatır qucağında südəmər bir qız...*

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, s. 311.

² Yəni orada, s. 312.

³ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, II cild, s. 36.

... *Uşaq yuxusunu alacaq indi,
Ana öz yoluna davam edəcək.*¹

Ailədə müəyyən tərbiyə alıb ayaq tutan və dil açan uşaq bağçaya gedir. Övladın dünyagörüşünün artmasında, hərtərəfli inkişafında bağça tərbiyəsinin də böyük rolu olduğunu S.Vurğun dəfələrlə göstərmişdir. Ailə tərbiyəsi bağça tərbiyəsi ilə birləşdikdə, bir-birini tamamladıqda onun səmərəsi daha yüksək olur. S.Vurğun yeni cəmiyyətin tərənnümçüsü kimi məktəbqədər tərbiyə müəssisələrinin uşaqların həyatında mühüm rol oynadığını, burada öyrədilən əyləncəli oyunların «hünər dərsi verdiyini», əmək və döyüş cəbhəsində olan valideynlərin öz uşaqlarından arxayın olduğunu göstərirdi. Şair «Uşaq bağçası» şeirində yazırdı:

*Suyun sahilində bir bağcacıq var
Çiçəkli, yarpaqlı, sarmaşıqlıdır.
Quş kimi dil açmış burda uşaqlar,
Bu bağça nə qədər yaraşıqlıdır,
Çiçəkli, yarpaqlı, sarmaşıqlıdır.*

*Günəşli gündüzlər nəslidir bunlar,
Gözləri açıqdır, üzləri şaddır;
Bu gün hünər dərsi verir oyunlar,
Bizim körpələrin qəlbi azaddır,
Gözləri açıqdır, üzləri şaddır.*²

Şair ailə tərbiyəsinə bütün tərbiyə növlərindən üstün tutduğunu qeyd edir, onu mühüm və zəruri hesab edirdi. S.Vurğun

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, II cild, s. 248.

² Yəni orada, s. 89-90.

na görə, valideynlər uşaqlarını kiçik yaşlarından başlayaraq həyata hazırlamağa, onun nəyə qabil olduğunu erkən üzə çıxartmağa, uşağı müstəqil inkişaf etdirməyə borcludurlar. Ailə tərbiyəsinə bir məktəb hesab edən şair «Bəsti» poemasında analara müraciətlə yazırdı:

*Bil ki, təmizdir südün,
Bir məktəbdir öyüdün
Sənə layiq bir əsər
Yazmamışdır şairlər
Ah, nə dünən, nə bu gün...*

*... Dahilər yaradan ey böyük Ana,
Şeirimin hər sözü alqışdır sana!
Alqış o boyasız, rəngsiz üzünə!
Alqış o hiyləsiz, təmiz sözünə!
Alqış əmdiyimiz halal südüne!
Bu gün də borcluyam hər öyüdüne...*¹

Göründüyü kimi, şair, övladın nə qədər böyüyüb başa çatmasına baxmayaraq, yenə də ana öyüdüne, ana tərbiyəsinə, valideyn nəzarətinə möhtacı olduğunu aydın göstərir.

Böyük şairin tərbiyəyə dair bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmiş mütərəqqi fikirləri, duyğu və düşüncələri, öyüd və nəsihətləri çox böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir. O, insanları daim yaxşılığa, bəd əməllərdən çəkinməyə, xeyirxah işlər görməyə, zəhmətə alışmağa, şan-şöhrət və mənsəb ardınca qaçmağa, nikbin olmağa, vüqarla yaşamağa, öz gəsinin şöhrətinə paxıllıq etməməyə, şərəflə ömr etməyə, öz yerini bilməyə, bir

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 233-235.

sözlə, məhəbbət dolu ürəklə, təmiz məsləklə yaşamağa səsləyirdi:

*Nə xoşbəxtdir bu aləmdə seven ürəklər!
Məhəbbətin meyvəsidir müqəddəs insan!
Saf arzular, saf əməllər, təmiz diləklər
Yaranmışdır məhəbbətin ilk mənasından...
Oğlum, oğlum! Kimə yoldaş olsan əzəldən,
Ömrün boyu eşqə can ver, yaşa vüqarla.
Öz oğlunun, öz qızının sifətinə sən
Şərəfli bir ata kimi bax ıftixarla!
Sən də, qızım, gözəl balam, sevsən ürəklə,
Yaman gündə ayrı düşmə öz peymanından!..
Ömrün boyu yaşasan da yavan çörəklə,
Başqasının şöhrətini düşünmə bir an!..*

S.Vurğun ailə tərbiyəsi haqqında fikirlərini «Aygün» poemasında daha qabarıq şəkildə göstərmişdir. Poemanın əsas surətlərindən olan Əmirxan obrazını yaratmaqla şair, erköyün böyümüş, bütün istəklərinə müsbət cavab verilmiş, xətrinə deyilməmiş, evin yeganə oğlu olduğu üçün həddən artıq səxavətlər içərisində süsləndirilən bir uşağın gələcəkdə özü ailə qurarkən düşdüyü psixoloji anları qabarıq qələmə almış və beləliklə, göstərməyə çalışmışdır ki, tərbiyənin əsası ailədə qoyulmalı, onun təməli olmalı, tərbiyə düzgün istiqamətləndirilməlidir. Şair bütün əsər boyu Əmirxanın «tərbiyəsi ilə məşğul olur», onun tərbiyəsində «anası ağsaçlı müəllimənin» buraxdığı yanlışlıqları düzəltməyə çalışır. Şairə görə, «gah kaverkot, gah da şevyot paltar geyinən, qoluna qızıl saat taxıb pul üstündə anası ilə sözləşən, beş yaşı tamam olmamış böyüklərlə oturub-duran»² Əmirxanın uşaq tərbiyəsi tamamilə yanlış aparılmışdır. Anası

ilə sözləşən bugünkü uşaq, gələcəkdə ailəsində narazılıq yaradır, Aygünü incidir, içkiyə qurşanıb öz övladının tərbiyəsi ilə məşğul olmaq iqtidarında olmur və beləliklə də qadını Aygünün evi tərk etməsinə səbəb olur. Bütünlüklə ailə-məişət mövzusunə həsr olunmuş bu əsərdə Əmirxan tərbiyə olunur. Beləliklə, şair əsərdə ən böyük alim, filosof və psixoloqları düşündürən yenidən tərbiyə məsələsinə toxunmuş, Əmirxanı, həyata daha açıq gözlə baxmağı bacaran bir ata kimi öz ailəsinə qaytarmaqla yeni cəmiyyətin ailəsini, bu ailədə tərbiyə məsələlərini həll etməyə çalışmışdır.

S.Vurğunun 1947-ci il üçün uşaqlara Yeni il təbriki, böyük şairin ağsaqqal öyüdü və tərbiyə haqqında ən gözəl fikirləridir. Əziz balalarımıza müraciətlə şair deyirdi ki, «gözəl və xoşbəxt Vətənimizin şirin və dadlı neməti sizsiniz. Övladları xoşbəxt və çalışqan bir xalqın gələcəyi daim parlaq və böyük olar... Qoy elm ilə hünər sizin zinətiniz olsun. Hünərsiz elmin səmərəsi olmadığı kimi, elmsiz hünər də nəticə verməz. Təmiz ürək, dostluğa sədaqət, məslək eşqi uğrunda fədakarlıq, Vətənimizə məhəbbət, həm də sonsuz bir məhəbbət sizin yaraşığınız olsun! Ata-analarınıza və böyüklərə hörmət sizin vicdan borcunuzdur! Öz müəllimlərinizi də sevin. Müəllimlərinizin zəhmətinə qiymət verin, onların başını ucaldın. Atalar demişlər ki: «Ustadına kəm baxanın gözələrindən qan damar!»»¹

S.Vurğunun «Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq» məqaləsi onun təlim-tərbiyə haqqındakı mühakimələrinin əsası, gənc nəslin tərbiyəsinin proqram sənədidir. Şair burada uşaq mənəviyyatını dərinlən təhlil etmiş, onun layiqli vətəndaş kimi yetişməsi üçün lazım olan tərbiyə üsulları və təlim metodları haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Şairə görə, uşaqlara sərbəstlik verilməli, onların təlim-tərbiyəsi düzgün istiqamətləndirilməli, ətraf mühitin, ailənin, məktəbin uşağa müsbət təsir et-

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 408.

² Ycnə orada. s. 442.

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, VI cild, s. 5.

məsinə çalışmalı, onlarda sadəlik, təbiilik, vətənsəvərlik, milli iftixar, insana və təbiətə məhəbbət, xəyali və romantik hisslər, məslək və əqidə sahibi olmaq kimi nəcib duyğular aşılmalıdır. Bütün bunlar bugünkü uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, gələcək həyata və əməyə hazırlanmasında, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməsində bilik, bacarıq və vərdislər əldə etməsində, ümumiyyətlə, mənən kamil insan kimi həyata qədəm qoymasında olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.¹

Xatırladaq ki, biz bu bölmədə ancaq S.Vurğunun ailə tərbiyəsi haqqında fikirləri və mülahizələri ilə tanış olduq. Şairin tərbiyə haqqında fikir və düşüncələri təkcə bununla məhdudlaşmır. Onun əsərlərində mənəvi tərbiyə məsələləri, xüsusilə də tərbiyənin formaları: əxlaq tərbiyəsi, əmək tərbiyəsi, estetik tərbiyə, fiziki tərbiyə və s. məsələlər geniş şəkildə qoyulmuş, müəllif bütün yaradıcılığı boyu bu problemi – tərbiyənin insan cəmiyyətində rolu probleminin həllinə çalışmışdır. Bütün bunlar bizə XX əsrin birinci yarısında ailə məişətində tərbiyənin əhəmiyyətini açıb göstərməyə və onun metodlarını etnoqrafik cəhətdən öyrənməyə kömək edir. Şairin özünün ailəsi və tərbiyə etdiyi üç övladı da ailə-məişət münasibətlərində tərbiyənin roluna əyani misaldır. Bunu şairin «Xavər» adlı şeirindəki aşağıdakı misraları da təsdiq edir:

Yusifin, Vaqifin görüm var olsun!

Aybəniz hamıdan bəxtiyar olsun!

Yüz il də Vurğuna Xavər yar olsun!

Ən əziz sirdaşım, köməyim sənsən.²

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild. s. 311-326; C.Quliyev. Səməd Vurğun yaradıcılığında vətənpərvərlik və beynəlmilətçilik. Bakı, 1959.

² S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, II cild. s. 280.

QONAQPƏRVƏRLİK

Azərbaycan xalqının ailə məişətini rəvnəqləndirən, daim diqqət mərkəzində olan tərbiyəvi əhəmiyyətli adətlərindən biri də qonaqpərvərlikdir. Əsrlərin sərt sınaqlarından çıxaraq saflaşsa-saflaşsa, zənginləşə-zənginləşə bu günümüze qədər gəlib çıxan qonaqpərvərlik adəti xalqımız arasında çox geniş yayılmış, qonaq «Allah qonağı», yəni Allah tərəfindən göndərilmiş ən əziz, müqəddəs sima hesab edilmişdir. Ümumiyyətlə, heç bir xalqın mənəvi dünyasını qonaqpərvərlik adəti olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu adət xalqın fəaliyyətini, eyni zamanda, əldə etdiyi uğurları əbədləşdirən ədəb xəzinəsidir. Milli xarakter, özünüdərk və digər milli dəyərlərin məcmusu bu ədəb xəzinəsində çox aydın əks olunur.¹ Qonaqpərvərlik elə bir adətdir ki, dövrün sosial-iqtisadi və siyasi durumundan asılı olmayaraq mövcud olur, cəmiyyətin bütün sosial təbəqələri tərəfindən eyni cür qəbul olunur. Yeganə fərqləndirici cəhəti ondan ibarət olur ki, müxtəlif sosial təbəqələr maddi imkanlarından, iqtisadi vəziyyətlərindən asılı olaraq bu adəti müxtəlif cür icra edirlər. Yenə də burada qonaqpərvərlik adətinin mahiyyəti dəyişilmir, onun icrası gedişində müxtəlif fərqlər özünü büruzə verir. Belə ki, çox zaman bu adətlər «kasıbın olanından», «varlının səxavətindən» prinsipi üzrə həyata keçirilir.

Tarixi-mədəni inkişaf prosesində qonaqpərvərlik adəti xeyli zənginləşir və yeni keyfiyyət dəyişiklikləri qazanır. Dövrün müxtəlif sosial-iqtisadi və siyasi münasibətlərindən (feodal, kapitalist və sosialist münasibətləri) asılı olmasa da, qonaqpərvərlik adətinə bu münasibətlərin təsiri inkaredilməzdir. Lakin bununla belə, bu adət özünün ənənəvi xüsusiyyətlərini qoruyub

¹ Şirin Bünyadova. Azərbaycan qonaqpərvərliyi. Bakı, «Elm», 2005, s. 10-11.

saxlamış, ulularımızdan bu günümüze ərnağan kimi gəlib çatmışdır.

Azərbaycan qonaqpərvərliyi vaxtilə Yaxın Şərqdə və Rusiyada geniş şöhrət qazanmışdır. I Pyotrun Dərbənddə yaşayan azərbaycanlılar, knyaz Dolqorukinin Bakı və Salyan əhalisi, Şamaxı Hərbi Qubernatorunun Şuşa əhli tərəfindən, A.Bestujevin Quba, M.Y.Lermontovun Qusar camaatı, Kazan Universitetinin professoru İ.Berezinin A.Bakıxanov tərəfindən mehribancasına qarşılınması və onlara göstərilən qonaqpərvərlik buna misal ola bilər.¹

Qonaqpərvərlik, hər şeydən əvvəl, ailə daxilində icra olunan adətdir. Heç şübhəsiz, ailə münasibətlərinin öyrənilməsində qonaqpərvərlik adətinin vacib rolu vardır. Məhz buna görə bu adəti öyrənməklə biz ailə məişətinin bəzi xüsusiyyətlərini də açə bilərik.

Səməd Vurğunun əsərlərində qonaq və qonaqpərvərlik mövzusu baş mövzulardandır. Şair «Bir qonağam bu dünyada!» – deməklə, bütün insan cəmiyyətinin bu dünyada qonaq olduğunu və bununla da qonağın müvəqqəti olduğu üçün əziz və müqəddəsliyini sübutə yetirmək istəmişdir. İnsanlar arasında əsas ünsiyyət vasitələrindən biri olan qonaqpərvərlik adətinin qonağın qarşılınması, saxlanması və yola salınması kimi üç mühüm mərhələsi mövcuddur. S.Vurğunun əsərlərində qonaqpərvərlik adətimiz haqqında verilən məlumatlar, XX əsrin birinci yarısında bu adətin icra səviyyəsi haqqında geniş materiallar verir.

Bəhs olunan dövrdə hər bir ailə iqtisadi imkanı daxilində, hətta bəzən bu imkandan da yuxarı səviyyədə öz qonağını qarşılamağı, saxlamağı və yola salmağı özünə mənəvi borc hesab edirdi. Qonaqpərvərlik adəti təkcə tanışlar, dostlar və qohumlar arasında geniş yayılmış bir adət olmayıb, müxtəlif yolçular, səy-

yahlar, səfərə çıxanlar, bir sözlə, yad adamların qonaq kimi qəbul olunmasını da istisna etməirdi. Məhz tanış olmayan yad adama qulluq göstərmək, onun rahatlığını təmin etmək qonaqpərvərlik adətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə daxildir.¹

Bütün dünya xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da ailə məişətində qonağın qarşılınması prosesi öz səmimiyyəti, mehribanlığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu haqda S.Vurğunun əsərlərində ətraflı məlumatlar vardır. Adətən, əziz qonağı qarşılayarkən onun ayağının altında qurban kəsərdilər. S.Vurğun xalqımızın bu gözəl adəti haqqında yazırdı:

*Qoyunlar, quzular düzdə, bələndə,
Səs-səsə verişib mər-mər mələrmiş.
Qapıya bir əziz qonaq gələndə,
Xınalı erkəklər qurban gələrmiş.²*

Səməd Vurğun qonaq qarşılamağın, adətən, ağsaqqalın vəzifəsi olduğunu vurğulayırdı. Qapıya qonaq gələndə ilk dəfə onun qarşısına ağsaqqal çıxar, iltifat göstərərdi. Xalqımızın bu gözəl adətini şair «Muğan» poemasında çox böyük şairənəliklə qələmə almışdır:

*... Çıxır qarşımıza qoca bir çoban,
Çiyini yapıncılı, boyu çinartək.
Azacıq çal düşmüş qaşlar altından
Qırğı baxışları gülümsəyərək,
Yerindən quş kimi qalxır ayağa,
Hələ bükülməmiş onun qaməti;
Açıq bir alınla gəlir qabağa –
Belədir ellərin gözəl adəti.³*

¹ Ş.Bünyadova. Nizami və etnoqrafiya. Bakı, «Elm». 1992, s. 148.

² S.Vurğun. Əsərləri. 7 cildə, I cild, s. 218.

³ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 376.

¹ H.Quliyev. Qonaq və qonaqpərvərlik. «Elm və Həyat» jurn. №4, 1971, s. 8.

Xalqımızın ailə məişətində qonaq həmişə hörmətlə qarşılanmış, evdə bir tikəsini belə qonaqsız yeyə bilməyən ailələrin səmimiyyəti S.Vurğunun heyran etmişdir. Bu incə xüsusiyyətin insan oğluna məxsus olduğunu şair «Ayın əfsanəsi» poemasında Ayı torpağa endirərək cütcü ilə görüşdürdüyü səhnədə poetik şəkildə məharətlə ifadə etmişdir. Poemada cütcü öz bağlamasını açaraq oradan bir parça pendir-çörək çıxarıb Ayın qabağına qoyur və yeməyi təklif edir. Ay isə təəccüblə soruşur:

Soruşdum: bu nədir?

Dedi: – çörəkdir!

Qonaqsız boğazdan ötməyəcəkdir!¹

Doğrudan da, daha çox azərbaycanlılara – xalqımıza xas olan bu xüsusiyyətlər bu gün də ənənə kimi davam etdirilir, xalqın mənəvi dünyasının zənginliyindən xəbər verir.

Qonağı hörmətlə qarşıladıqdan sonra, bir qayda olaraq, onun şərəfinə xüsusi süfrə açılar, ləziz yeməklər verilər, qonağın rahatlığı üçün hər cür şərait yaradılardı. S.Vurğunun «Aygün» poemasında belə bir qonaqlıq məclisi haqqında söhbət açılmışdır:

... Başdan ayağadək geyib qırmızı,
Məclisə gün kimi şölələr yayır.
Gələn qonaqlara bu ellər qızı
Üstü zəfəranlı plov paylayır.
Yayılmış nanənin, reyhanın ətəri,
Süfrədə rəngbərəng şərəblər da var.
Otağa sığmayır gül dəstələri,
Sağ olsun səmimi, mehriban dostlar.²

Eyni fikirləri «Klim Vorosilova» (yoldaşlıq məktubu) şeirində davam etdirən şair bu böyük sərkərdəni öz evinə qonaq dəvət edir, xalqımızın qonaqpərvərlik adətinin bir çox çalarlarını göstərməyə nail olur:

Aç bizim qapını öz evin kimi, –
Əzəldən böyükdür anamın qəlbi.
Oturaq yanaşı, duraq yanaşı,
Axsın sevincimdən gözümin yaşı.
İndi bol çörəyim, bol çayım da var,
Səninçün ayrıca çarpayım da var.
Qadınlar adından tutsun əlini
Anamın evdəki cavan gəlini.
Üstü zəfəranlı bir plov yeyək,
Bu günün eşqinə mahnılar deyək.
Desin Koroğludan bir ağız aşığı.
Nə lazım dünyada sözsüz yaraşıq?
Eşit həqiqətin incə səsini,
Bülbülün «Qarabağ şikəstəsi»ni.¹

Bu parçada şair qonağın dəvət olunması, şərəfinə bol süfrə açılması, qonaq üçün ayrıca otaq və yumşaq çarpayı ayrılması, qonaqlıq məclislərinin sazlı-sözlü, şikəstəli-muğamatlı olduğunu qeyd etmiş, XX əsrin birinci yarısında qonaqpərvərlik adətinin ayrı-ayrı çalarlarını oxucuya çatdırmışdır.

Səməd Vurğun öz əsərlərində qonaqpərvərlik adətinin daim yaşadılmasını, qapıya gələn qonağın yanında ev sahibinin daim xoşsifət, ürəkli olmasını, varını-dövlətini əsirgəməməsini

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə. III cild, s. 262.

² Ycnə orada, s. 488.

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, I cild, s. 225.

arzulayırdı. «Daşsalahlı yoldaşlara» şeirində biz bunun bir daha şahidi oluruq:

... *Axıb gəlsin hər qapıya Damcılının bulağı,
Cərgə-cərgə qatar vursun üzüm bağı, nar bağı.
Qapımızdan kəsilməsin qonaqların ayağı
Ev sahibi utanmasın dostu, yarı görəndə.¹*

Qonağın saxlanması, ona layiqli hörmət göstərilməsi məsələsi S. Vurğunun daim düşündürmüşdür. Qonağı «canından əziz tutan», diqqətimizi «ellərin ruhuna baxmağa» yönəldib «bizdən bir əziz qonağın incimədiyini» fəxrətlə söyləyən şair, «Xanlar» pyesində bu məsələni bütün qabarıqlığı ilə göstərməyə çalışmışdır. Xanların qonağı olan dostlarının izinə düşən jandarm-lar onları tutmağa gəlirlər. Qonaqların da, Xanların da gizlənməsini təklif edən anası Qızıyətər jandarm-ların qarşısına çıxır. Jandarm-lar qaridan, hökumətdən qaçaq düşən qonaqlarının yerini göstərməyi tələb edəndə Qızıyətər onlara belə cavab verir:

*Oğul! Bir qayda var eldə, obada:
Qonaq əziz olar, qaçaq olsa da
Onu ələ vermək namərdlik olar.²*

Bu sözlərin müqabilində xeyli döyülüb-söyülən Qızıyətər qarı jandarm-ları hey-rətə gətirən aşağıdakı sözləri də söyləyir:

*Fələyin zindanı kürəyimdədir,
Zalımın zənciri biləyimdədir,
Qonağın yerini soruşursunuz? –
Yarın ürəyimi, ürəyimdədir!..³*

Budur xalqımıza xas olan ən əziz hisslər! Budur xalqımıza xas olan nəcib duyğular, cəsarətli hərəkətlər! Özünün ölümünə razı olan, lakin qonağının adına bir azca belə ləkə gəlməyini istəməyən Ana obrazı S. Vurğunun düşünüb tapdığı və səcdə etdiyi ən ləyaqətli obrazdır.

Şairin özünün də qonaqpərvər olduğunu, daim Azərbaycanı gəzərkən ellərin-obaların qonağı olduğunu müasirləri döndöndə qeyd etmişlər. Şairin hər kəndə, hər obaya gəlişi qonaqpərvərlik adətimizin ən bariz nişanəsi olmuşdur. Onu sazla-söz-lə, aşiq məclisləri, ləziz yemək süfrələri ilə qarşılamışlar. Şair bütün bunları «Talistan» poemasında göstərmişdir:

...*Kəndi dolaşıram yedəyimdə at,
İçimdə bir qüvvə əmr edir: yarat!
Qarşıma müxtəlif insanlar çıxır,
Kəfimi soruşur, əlimi sıxır.
Hər gələ, qapıma qonaq düş, – deyir,
Bu ağ günlərimlə gəl öpüş, – deyir.⁴*

Səməd Vurğunun əsərlərindən gətirdiyimiz bu misallar bir daha göstərir ki, bəhs olunan dövrdə xalqımızın qonaqpərvərlik adəti geniş şəkildə icra olunmuş, qonaq evin əzizi, hörmətli adamı sayılmışdır. Mənəvi dünyamızda özünəməxsus yer tutan, xalqın mənəvi simasını yetərincə göstərə bilən qonaqpərvərlik adətimiz zaman-zaman mövcud olaraq bu günümüzün də ən urvatlı adətlərindəndir.

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə. II cild, s. 124.

² S. Vurğun. Əsərləri. 7 cildə. IV cild. Bakı, 1988. s. 209.

³ S. Vurğun. Əsərləri. 7 cildə, IV cild., s. 213.

⁴ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə. III cild, s. 216.

DƏFN

Azərbaycan xalqının ailə məişətində dəfn və onunla bağlı olan mərasimlər də özünəməxsus yer tutur. Sosial-iqtisadi inkişafın bütün mərhələlərində toy adətləri ilə yanaşı, dəfn adətləri də mövcud olmuş, toy xalqa sevinc və fərəh bəxş etmişsə, dəfn (yas) daim qəmlə, kədərlə, ağlaşma ilə müşayiət olunmuşdur. Dəfn adətlərinin şüurlu xarakterini qeyd edən S.A.Tokarev yazırdı ki, ölənə dəfni, onun haqqında yaxın qohumları və dostlarının yaddaşında möhkəm xatirə yaradılması, ehsan vermək və s. kimi adətlər nəticədə dəfn adətlərinin tədriclə dini xarakter almasına gətirib çıxarmışdır.¹

Məlumdur ki, dəfn adətləri ölənə dəfn olunması, ona ehsan verilməsi, mərhuma və bütövlükdə ölüm hadisəsinə olan münasibətdir. S.Vurğunun yaradıcılığında bilavasitə dəfn adətləri ilə bağlı təsvirlər azlıq təşkil etsə də, şair, hər halda, ölüm hadisəsinə öz münasibətini bildirmiş, yeri gəldikcə dəfn adətlərimiz haqqında müəyyən məlumatlar vermişdir. C.Cabbarlının vəfatının 10 illiyinə həsr olunmuş xatirə gecəsində söylədiyi nitqində S.Vurğun göstərirdi ki, «ölüm ayrılığı çox amansız, həm də heç bir vüsala ümid verməyəcək bir ayrılıqdır. Lakin vaxtsız ölümün kabusu isə daha amansız, daha dəhşətli, daha uğursuz bir kabusdur».² S.Vurğun ölümün dəhşətli hadisə olduğunu, insan varlığını sarsıdan xəbər olduğunu qeyd etmiş, həmişə vaxtsız ölümün doğurduğu kədəri acı notlarla tərənnüm etmişdir:

*Döyür pəncərəmi qışın rüzgarı,
Vaxtsız ölümüdür üstümə gələn?
Çəkilin gecənin qaranlıqları...*

*Ömrə son sözümü deməmişəm mən,
Vaxtsız ölümüdür üstümə gələn?*

Əsərlərindən məlum olur ki, böyük şairin ölüm, ölümsüzlük, əbədi həyat, axirət dünyası, dirilik çeşməsi və s. haqqında güclü fəlsəfi mühakimələri olmuşdur. Şair insan həyatında ən dəhşətli hadisə olan ölümü təbii proses kimi qəbul edir, onun insan oğlunun həyatı ilə əkiz yarandığını, ölümə çarə olmadığını, həyat üçün yarananlara ölüm yaraşmadığını poetik şəkildə belə ifadə etmişdir:

*Ölüm böyük bir kitabdır oxunduqca varaq-varaq
Nələr deyir bu dünyadan min bir ürək dil açaraq...
Ölüm əkiz yaranmışdır ömrümüzə əzəl gündən,
Şaxta vurub yel əsdikcə bu şahmarın boz üzündən
Neçə bahar qurban gedir qurd ağızlı qarlı qışa;
Məncə ölüm yaraşmayır həyat üçün yaranmışa.²*

Bu misraları ilə şair ölümün poetik cizgilərini çəkmiş, sanki ölümün özünə ölüm diləmişdir. Şair «Bulaq əfsanəsi» poemasının əvvəlindəki ricətdə bir daha ölümün fəlsəfi mənasını izah etməyə çalışmış, ölümün özündə başqa cür həyat olduğunu iddia etmişdir. O, ölümü iblisə, həyatı isə bir mələyə bənzətməmiş, «ölüm olmasa, həyat olmaz» – nəticəsinə gəlmişdir. Burada şair, fəlsəfədə mövcud olan əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanununu bir daha təsdiqləmiş, ölümün isə həyatla əvəz edildiyini şairənə surətdə tərənnüm etmişdir:

*Deyirlər bəşərin cocuqluq yaşı
Daima titrəmiş ölümə qarşı...*

¹ С.А.Токарев. Религия и история народов мира. М., 1965, с. 603.

² S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild. s. 301.

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, I cild, s. 218.

² Yəni orada. II cild, s. 187.

*Ölüm! O matəmin pərişan səsi
İnsanın ilk dərdi, ilk fəlsəfəsi
Açırsız, qapısız dəniz kimi lal,
Üstündə çırpınıb döyünmüş xəyal...*¹

Poemada şair ölümün böyük dahiləri, filosofları düşündürdüynü, cahanın sirlər yuvası olduğunu, həyatın ölüm nəticəsində məhv olduğunu, dilbər gözəllərin torpağa gömüldüyünü qeyd etdikdən sonra:

*Sanma ki, qorxuncdur ölüm daima,
Onda da gizlənir bir canlı mənə
Onsuz bu dünyanın olmazdı sonu,
Səadət və həyat yaratmış onu.
Onsuz açılmazdı şüur və xəyal,
Donardı bir yerdə arzu, ideal.
... Ölümə çırpınır axır kainat;
Ölüm də başqa bir sevdalı həyat!² –*

fikirlərini söyləyərək, həyatla ölümün bir-birini tamamladığını, dialektik vəhdətini göstərmişdir.

Böyük şair ölümə münasibət məsələsində böyük kədəri duysa da, onu qəlbən yaşasa da, həmişə nikbin olmuş, ölüm kabusunu özünə yaxın buraxmamış, sənətkar insanın ölməyib əbədiyyətə qovuşduğunu söyləmişdir. Bunu biz şairin Pekin xəstəxanasında xəstə yatarkən yazdığı:

*Vaxtsız əcəl, məndən kənar dayan, dur,
Qürbət eldə can vermərəm ölümə!*

*Qılıncını məndən kənar dolandır,
Onu bil ki, qələm alsam əlimə.
Qürbət eldə can vermərəm ölümə!..¹ –*

misralarında və ya böyük bəstəkar Ü.Hacıbəyovun vəfatı ilə əlaqədar yazdığı «İnsan qəlbinin tərənnumçüsü» adlı məqaləsində də görürük. Bu məqalədə şair yazırdı ki, «insanın əsl qüdrəti bütün dərdlərə, matəmlərə və vaxtsız ölümlərə qalib gəlməkdə ifadə olunur. Üzeyir də bir insan, bir sənətkar olaraq ölümün zülmətindən yüksəklərdə dayanan bir qüdrətin təmsalidir. O, həyatın müvəqqəti yox, əbədi bir övladıdır, çünki hər böyük sənətkarın, dahi və filosofun, böyük dövlət və siyasət xadimlərinin qüdrəti onların şəxsi məziyyəti deyil, mənsub olduqları xalqın həyat qüdrətidir.

Xalq həyatı isə əbədidir, ölməzdir...

*... Ölüm sevinməsin qoy, ömrünü vermir bəda
El qədrini canından daha əziz bilənlər.
Şirin bir xatirətək qalacaqdır dünyada,
Sevərək yaşayanlar, sevilərək ölənlər».²*

Şairin Üzeyir bəy haqqında dediklərini onun özünə də şamil etmək olar. S.Vurğun öz əsərlərində məxsusi olaraq dəfn adətlərimiz haqqında söhbət açmamışdır. Lakin onun yaradıcılığına səpələnən pərakəndə məlumatları bir yerə topladıqda, XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın ailə məişətində mövcud olmuş dəfn adətləri haqqında təsəvvürlər əldə etmək mümkün olur.

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə. II cild, s. 296.

² Ycnə orada, VI cild, s. 106-113.

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 189.

² Ycnə orada, s. 189-190.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, dəfn mərasimində iştirak edənlər və mərhumun yaxın adamları, qohumları tünd parçadan (qara, göy) paltar geyirlər. S.Vurğun matəm rənglərindən danışarkən qara rəngin matəm rəmzi daşdığını göstərmişdir. «Komsomol poeması»nda Humay nişanlısının – Cəlalın ölümündən sonra matəm paltarı geyir:

*O vaxtdan bəridir Humayım mənim,
Təpədən dırnağa geyinmiş qara.
Duyub-düşündükcə donur bədənim,
Heyranam qızdakı bu duyğulara!..¹*

Şair burada «Heyranam qızdakı bu duyğulara!..» – misrasını yazmaqla, xalqımızın dəfn adətlərinə böyük hörmət bəslədiyini bir daha sübut etmişdir.

Adətən, dəfn mərasimi çox böyük kədərlə, yasla keçirdi. Mərhumun yanına, ölməmişdən qabaq öz valideynləri, yaxın qohumları yığışır, ona halallıq verirdilər. Şair «Komsomol poeması»nın «Humayın ölümü» fəslində dəfn adətlərimizin bu hissəsini çox böyük ustalıqla qələmə almış, xalqımızın dəfn adətlərinə yaxından bələd olduğunu göstərmişdir. Xəstə Humaydan hələ də ümidini üzməyən ağbirçək anası ağlayır, saçını yolur, «Mən ölüm, can bala, qıymaram sana» – deyərək «dünyanı xəlpk edən» Allaha yalvarır, «bütün dövlətini, malını Humayın başına sadağa deyir»:

*Başının üstündə titrək əliylə
Ağlayır ixtiyar, ağbirçək ana;
Danışır ömrünün bu son gülüylə:
«Mən ölüm... can bala... qıymaram sana...»
Ağlayır ixtiyar, ağbirçək ana.*

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 70.

*O görür qızının yazıq halını,
Qəfəsdə quş kimi özünü yeyir.
Bütün dövlətini, bütün malını,
Humayın başına sadağa deyir,
Qəfəsdə quş kimi özünü yeyir.*

*Yolur birçəyini ağlayır asta,
Humay matəmini bilməsin deyər.
«Dünyanı xəlpk edən ey böyük usta!»
Deyərək yalvarır, yaxarır göyə,
Humay matəmini bilməsin deyər!¹*

Mərhum vəfat edən kimi onun evinə adamlar – qohumlar, tanışlar, qonşular, həmkəndliləri toplaşmağa başlayırdı. Üstünə qara kəlağayı çəkilməş cənazə ortalığa qoyulur, adətən mərhumun yaxın qohumları ağlayırdı. Bəzən də xüsusi səriştəli «ağır»lar – xəlpk matəm mərasiminin biliciləri çağırılırdı ki, onlar əzbərdən dedikləri matəm sözləri ilə iştirak edənləri ağlamağa sövq edirdilər. Bu dəfn adəti «ağlaşma» adlanırdı.² S.Vurğun «ağlaşma» mərasimini təsvir etmiş, onun, «insanı odsuz-ocaqsız yandırmasını» və nəhayət, «həyatın vəfasızlığını», «dünyanın bir yandan boşalıb bir yandan dolmasını», «insan cəmiyyətinin gəldi-gedər olmasını», «sirdaşa sırı verməyən dünyada düşünən beyinlərin bir torpağa çevrilməsini», «ömrün ötərgi bir səs olduğunu» acı kədərlə təsvir etmişdir:

*Üstünə çəkilən kəlağay qara,
Donmuş yanağında iki damla yaş.*

¹ S. Vurğun. Əsərləri, 6 cildə, III cild, s. 75-76.

² Р.П.Эфендиева. Традиционная погребально-поминальная обрядность азербайджанцев (конец XIX-начало XX вв). – Автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. ист. наук. Л., 1989, с. 8; Yənə də onun: О погребально-поминальной обрядности азербайджанцев (по материалам Таузского района). – Материалы II научной конференции молодых ученых, посвященной 40-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне. часть II, Баку, 1987, с. 330.

*Bənzəyir tutulan ağ buludlara,
O, artıq olmuşdur heçliyə yoldaş;
Donmuş yanağında iki damla yaş.*

*Səhərin qoynunda ağlaşma səsi
İnsanı yandırır odsuz-ocaqsız.
Nədir kainatın bu mənzərəsi,
Yaşayanmı haqsız, ölənmə haqsız?
İnsanı yandırır odsuz-ocaqsız...¹*

Tədqiqatlardan aydın olur ki, vəfat edən şəxsin (mərhmun) üstündə molla Quran oxuyur, meyidi sidr-kafur (kamfora, stili kafur) qarışdırılmış təmiz su ilə «mürdəşir» («qəssal») adlanan yuyucu «yüyət yeri»ndə yuduqdan sonra kəfənə bükür. Qadınlar üçün kəfən üç və ya yeddi hissədən, kişilər üçün isə iki və ya beş hissədən («fitə», «köynək», «xələt», «çalma», «bağ», qadınlar üçün həmçinin «rübənd») ibarət olurdu.² S.Vurğunun yaradıcılığında kəfənin ancaq adı çəkilsə də, onun ağ parçadan biçildiyi göstərilirdi:

*Əsir bahar yeli qəlblərimizə,
Lakin arxasınca kəfən geyir qış.*

(«Həyat fəlsəfəsi»)

*Açıq yaranmışdır bizim nənələr,
Kəfəndir a balam, sərapərdələr.*

(«Vaqif»)

¹ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, III cild, s. 77.

² P.П.Эфендиева. Традиционная погребально-поминальная обрядность азербайджанцев (конец XIX-начало XX вв.). – Автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. ист. наук. Л., 1989, с. 8-9; N.M.Quliyeva. Azərbaycanın qərb zonasının dəfn mərasimi haqqında. – Kirovabadın (indiki Gəncə) maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II Elmi konfransın materialları. Bakı, «Elm», 1987, s. 42; H.A.Həvilov. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, 1991 s. 221.

Mərhumu qəbirstanlığa gətirmək və torpağa tapşırmaq üçün, bir qayda olaraq, taxtadan düzəldilmiş, matəm rəngli (qara, göy, qırmızı) örtük çəkilmiş tabuta qoyur, həmin tabutu isə «xərək», «mafə», «məhvər» və ya «cənazə»yə yerləşdirirdilər.¹ S.Vurğunun əsərlərində mərhmunun tabuta qoyulması, onun xalq kütlələrinin müşayiəti və orkestrin çaldığı matəm marşının sədaları altında qəbirstanlığa gətirilməsi, qəbrin üstündə mərhmunun əməlləri haqqında nitqlər söylənməsi, tabutu məzara sallayaraq ana torpağa tapşırmaq və s. kimi XX əsrin birinci yarısında mövcud olan dəfn adətlərimiz haqqında məlumatlar verilmişdir. Şair «Səriyyənin ölümü»², «C.Cabbarlı böyük bir sənətkar kimi»³, «Bakının dastanı»⁴, «Xanlar»⁵ kimi əsərlərində dəfn adətlərimiz haqqında danışmış, dəfn (yas) mərasiminin üzücü, ağır kədərini bütün varlığı ilə yaşamışdır. Biz bunu böyük şairin, C.Cabbarlının dəfninin 10 illiyi ilə əlaqədar xatirə gecəsində söylədiyi nitqində də görürük. O, yazırdı:

*«Ölmək! O geniş körpünü hər kəs keçəcəkdir;
Bir badə ki, ondan bütün aləm içəcəkdir!»*

Ölüm fəlsəfəsinin həm dəhşətini, həm də təbii bir zəruriyyət olmasını yüksək bədii dillə ifadə edən bu şeir Cəfərdən ayrıldığımız gün bizə az-çox təsəlli verirdi».⁶

¹ P.П.Эфендиева. Традиционная погребально-поминальная обрядность азербайджанцев (конец XIX-начало XX вв.). – Автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. ист. наук. Л., 1989, с. 8-9.

² S.Vurğun. Əsərləri. 7 cildə, I cild, s. 120-121.

³ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, s. 301-302.

⁴ Yəni orada, III cild, s. 346-356.

⁵ S.Vurğun. Əsərləri. 7 cildə, IV cild, s. 129.

⁶ S.Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, s. 302.

Beləliklə, S.Vurğunun əsərlərində Azərbaycanın ailə məişətində uzun əsrlərdən bəri icra olunan dəfn adətlərimiz haqqında xeyli məlumatların olduğunu aşkara çıxardıq. Bu adətlərin öyrənilməsi göstərir ki, müxtəlif ictimai-iqtisadi formasiyalar çərçivəsində onlar müəyyən dəyişikliklərə uğrasalar da, bütövlükdə qorunub saxlanmış, xalq məişətində indi də icra olunmaqdadır.

NƏTİCƏ

Bəşəriyyətin bədii təfəkkür tarixində yetişən dahilər içərisində özünəməxsus yer tutan, hələ sağlığında ikən poeziyamızın klassikinə çevrilən, əlli illik ömrünün otuz ilindən çoxunu şeirə, sənətə həsr edən, ictimai fəaliyyətində xalqımızın mədəniyyətini daim zənginləşdirən Səməd Vurğunun elmi və bədii yaradıcılığı yaşadığı dövrün sosial-siyasi həyatı, nümayəndəsi olduğu xalqın məişət və mədəniyyəti, adət-ənənələri, ailə münasibətləri ilə sıx bağlı olduğundan, Azərbaycan xalqının mədəni-məişət tarixinin müxtəlif sahələrinin araşdırılması üçün əvəzsiz etnoqrafik mənbədir. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan xalqının məişət və mədəniyyətini, onun adət-ənənələrini, inam və etiqadlarını, dərini, qəmini, sevincini, kədərini, maddi və mənəvi mədəniyyət sahəsində qazandığı zəngin nailiyyətləri bütün incəliklərinə qədər romantik bir pafosla tərənnüm edən ikinci bir sənətkar yoxdur – qənaətinə gəlsək, zənnimizcə, səhv etmərik. Bu mənada elmi və bədii yaradıcılığına, ictimai fəaliyyətinə etnoqrafik mənbə kimi müraciət etdiyimiz xalq şairi Səməd Vurğunun ədəbi irsinin təhlili və tədqiqi maraqlı etnoqrafik nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Səməd Vurğunun ədəbi-bədii irsinin tarixi-etnoqrafik qaynaqlarını müəyyənləşdirmək üçün onun şəxsi həyatına, yaşayıb-yaratdığı dövrün ümumi mənzərəsinə geniş nəzər salınmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, bu dövr olduqca keşməkeşli olub, Azərbaycan tarixində Böyük Oktyabr bolşevik çevrilişinin «qələbəsi», Azərbaycanda ilk müstəqil demokratik qurum olan Azərbaycan Demokratik Respublikasının rus imperiyasının işğalçı XI ordusu tərəfindən süquta yetirilməsi, 28 aprel çevrilişi, xarici hərbi müdaxilə və daxili əksinqilaba qarşı vətəndaş müharibəsi, daha sonra dinc quruculuq illəri – sənayeləşdirmə və kollektivləşdirmə hərəkatı, otuzuncu illərin ağır repressiya faci-

ələri, faşist Almaniyasına qarşı müharibə, müharibədən sonra bərpa işləri, sosializmin tam və qəti «qələbəsi» və s. kimi hadisələrlə səciyyələnir. Əsrin əvvəllərində baş verən bolşevik çevrilişi tarixin təkərini yeni səmtə yönəlmiş və yeni ictimai-siyasi quruluş – sosializm quruluşu meydana gəlmişdir. S.Vurğun da öz xarakteri, sosial-siyasi mahiyyəti, həmçinin iqtisadi hadisələri ilə seçilən belə bir dövrdə – sosializm dövründə yaşayıb-yaratmış, dövrünün poeziya kəhkəşanında ən parlaq ulduz kimi işıq saçmışdır. Ədalət naminə qeyd etməliyik ki, bu dövr Azərbaycan xalqının tarixində, taleyində, sosial-siyasi və mədəni həyatında yeni quruluş kimi mütərəqqi rol oynamışdır. Xalqımızın həyatında mədəni inqilab qələbə çalmış, savadsızlıq ləğv edilmiş, başqa xalqların elm və mədəniyyəti ilə yaxından tanışlıq və qarşılıqlı təmas nəticəsində elm və mədəniyyətimiz inkişaf etmişdir. Şairin əsərlərində Azərbaycan həyatı və tarixinin tamamilə yeni dövrü, xalq yaradıcılığı və istedadının yeni, gözəl xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri əks olunmuşdur. Onun bədii təfəkkürünün işığında tərənnüm olunan Azərbaycan – digər xalqlarla birlikdə ağ günlər uğrunda mübarizə apararaq böyük gələcəyə doğru irəliləyən, öz taleyini dünyanın qabaqcıl xalqlarının taleyi ilə, mübarizəsi ilə bağlayan, mədəni-siyasi inkişafın müasir yolunda nailiyyətlər qazanmağa can atan Azərbaycandır. Səməd Vurğun arzuladığı ideal cəmiyyəti sosializm sisteminin simasında görmüş, bütün yaradıcılığı boyu onu tərənnüm etmişdir.

Səməd Vurğunun zəngin bədii irsində tərənnüm olunan etnoqrafik məsələlərin qoyuluşu və həllində ənənəvilik ilə müasirliyin qarşılıqlı vəhdəti, birinin digərini tamamlaması prinsipi bütün qabarıqlığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu vəhdət özünü Səməd Vurğunun əsərlərində işıqlandırılan bütün etnoqrafik məsələlərdə (maddi və mənəvi mədəniyyət, ailə və ailə məişəti) büruzə verir. Şair etnoqrafik məsələləri «keçmişdə və indi» məntiqilə

saf-çürük edir, hər bir maddi və mənəvi mədəniyyət elementi-nin, eləcə də ailə-məişət münasibətlərində mövcud olan adət və qaydaların keçmişdə vəziyyətini və müasir dövrdə durumunu real həyatı faktlarla göstərir. Onun əsərlərində toplanmış etnoqrafik materiallar Azərbaycan xalqının keçmiş ilə müasir həyatı arasında körpü rolunu oynayır. Bu nəticəni şairin aşağıdakı fikri də təsdiq edir: «Müasir ədəbiyyat xalq idrakından, xalq mədəniyyətindən danışdığı zaman, onun mənəvi keçmişinə böyük hörmət və məhəbbətlə yanaşmalı, tariximizin həyat və mübarizə səhifələrini ilham və ürəklə vərəqləməlidir... lakin biz tarixin uzaqlarına getdiyimiz zaman belə, yenə öz əsrimizin övladı olduğumuzu unutmamalıyıq. İnkişaf yalnız qabağa, irəliyə getməkdir».¹

Səməd Vurğunun ictimai fəaliyyətində və poetik dünyasında xalq məişətinin geniş əksi, maddi və mənəvi dünyamızın sonsuz çalarları, ailə və ailə məişəti məsələlərinin qoyuluşu və müsbət həllinin kökləri böyük şairin xalq həyatı ilə billavasitə bağlılığındadır. «Vurğun sənətinin kökü xalqın bağrında, Azərbaycan torpağındadır. Buna görə də onun misralarında yarpız ətri, bülbül cəh-cəhi, Azərbaycan çorəyinin dadı-duzu var. Bu sənət torpaqdan cücərdiyi üçün onda sözlərin axarı təbii, hisslər səmimi, fikirlər ürəyəyatımlıdır. Demək, Vurğun sənətinin gücünü, qüdrətini, nüvəsini mənsub olduğu xalqın həyatına, məişətinə, folkloruna, bir sözlə, kökünə bağlılığında aramalıyıq»² – yazan xalq şairi B.Vahabzadə nə qədər haqlıdır. Məhz buna görə də Azərbaycan xalqının etnoqrafiyası Səməd Vurğun yaradıcılığında, demək olar ki, tam əhatə olunmuş, şair özü görkəmli bir etnoqraf kimi xalqımızın adət və ənənələrinə, məişətinə,

¹ S. Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, V cild, s. 345-346.

² B. Vahabzadə. Səməd Vurğun. Bakı, «Gənclik», 1984 s. 7.

milli xüsusiyyətlərinə bütün incəliklərinə qədər bələd olmuş, onları təsvir etməyi məharətlə bacarmışdır.

Böyük şairin əsərlərində etnoqrafik məsələlərin bəhs olunan dövrdəki vəziyyəti və onların təkamülü, yeni-yeni adət-ənənələrin hesabına zənginləşməsi məsələsi də ön planda durur. Maddi mədəniyyət elementləri (yaşayış məskənləri və xalq yaşayış evləri, geyimlər və bəzəklər, yeməklər və içkilər, xalq nəqliyyatı vasitələri), mənəvi mədəniyyətimizin elm, musiqi, xalq bayramları sahələri və bu sahələrlə bağlı bir çox adətlər, mərasimlər, eləcə də ailə məişətinin nikah, elçilik, nişan, toy, tərbiyə, qonaqpərvərlik, dəfn kimi sahələrində bu təkamülü, yeni keyfiyyət dəyişikliklərini aydın görmək mümkündür. Şairin əsərlərində öz əksini tapan və yalnız XX əsrə aid olan etnoqrafik terminlər də xalqımızın bu dövr etnoqrafiyasının yeni ənənələr hesabına xeyli zənginləşdiyini göstərir.

Yaradıcılığına etnoqrafik baxımdan müraciət etdiyimiz xalq şairi Səməd Vurğunun zəngin ədəbi-bədii irsi, ictimai fəaliyyəti xalqımızın həyatı ilə sıx bağlı olmuş, onun tərənnümünə xidmət etmişdir. Bu mənada Səməd Vurğun – Xalq – Etnoqrafiya bağlılığı daxili mənəvi tutumu ilə bir-birini tamamlayır. Xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyəti, həmçinin ailə məişəti sahəsində mühüm mərhələ təşkil edən Səməd Vurğunun ədəbi-bədii yaradıcılığının etnoqrafik cəhətdən araşdırılmasının vacibliyi, XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan etnoqrafiyasını öyrənmək üçün bir mənbə rolu oynamasının əsas dəyəri də bundadır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev C. Səməd Vurğun poetikası. Bakı, «Gənclik», 1976.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. I cild. Bakı, «Elm», 1988.
3. Azərbaycan tarixi. III cild. Bakı, 1973.
4. Arzumanov V. Ədəbiyyətə qovuşan sənət. Bakı, «Gənclik», 1976.
5. Axundov A. Nizami Gəncəvi və xalq yaradıcılığı. – Azərb.SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), № 2, 1954.
6. Babayev T.A. El ocaq başına yığışar. Bakı, 1998.
7. Babayev T.A. Qurban bayramı. – Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası jurnalı. № 2, 2003.
8. Bağrov B. Dostluq və qardaşlıq nəğməkarı. Bakı, 1976.
9. Bağrova B. Unudulmaz sənətkar haqqında xatirələr. – Qalacaqdır dünyada... Bakı, 1973.
10. Bayramov Q. Vurğun poeziyası. Bakı, 1976.
11. Bünyadov T.Ə., Ağayeva D.X. Azərbaycanda çörəkbişirmə qaydalarından. – ATDM, III cild. Bakı, «Elm», 1960.
12. Bünyadov T.Ə. Qədim Azərbaycanda nəqliyyat vasitələri. – Azərb.SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası), № 3, 1961.
13. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı, 1969.
14. Bünyadova Ş.T. Nizami və etnoqrafiya. Bakı, «Elm», 1992.
15. Bünyadova Ş.T. Azərbaycan qonaqpərvərliyi. Bakı, «Elm», 2005.
16. Bədəlbəyli Ə. Şeir və musiqi. – Qalacaqdır dünyada... Bakı, 1973.
17. Cavadov Q.C. Səməd Vurğun poemalarında Azərbaycan etnoqrafiyasının bəzi məsələlərinə dair. – «Azərbaycan» jurn. 1971. № 8.
18. Cavadova E.Y. Sətirlərdə döyünən ürək. Bakı, «Azərnaşr», 1988.
19. Cəlil M. Xalq şairi Səməd Vurğun. Bakı, «Azərnaşr», 1966.
20. Cəfərov M.C. Səməd Vurğun. Bakı, «Azərnaşr», 1966.
21. Cəfərov M.C. Sənət yollarında. Bakı, 1975.

22. Dadaşzadə M.A. Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı. Bakı, 1958.
23. Dadaşzadə M.A. Səməd Vurğunun dramaturgiyası. Bakı, 1964.
24. Dadaşzadə M.A. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, 1968.
25. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mədəniyyəti. Bakı, «Elm», 1985.
26. Dilbazi M. Böyük şair haqqında kiçik xatirələr. – Qalacaqdır dünyada... Bakı, 1973.
27. Düma A. Qafqaz səfəri. Bakı, «Yazıçı», 1985.
28. Əmirov F. Şeyrin, sənətin Vurğunu. – Qalacaqdır dünyada..., Bakı, 1973.
29. Əsədova S.D. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda zərgərlik incəsənəti. Bakı, 1978.
30. Əfəndiyev P. Səməd Vurğun və xalq yaradıcılığı. Bakı, «Yazıçı», 1992.
31. Əhmədov Ə.K. «Dədə-Qorqud» dastanında bəzi yeməklər haqqında məlumat. – Azərb.SSR EA Məruzələri. XXXII cild, 1976. № 6.
32. Əhmədov F. Sovet hüququnun əsasları. Bakı, «Maarif», 1978.
33. Fərzəliyev T. Atalar sözləri və məsələlərin özünəməxsusluğu və digər xüsusiyyətlərinə dair. – Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. VII kitab, Bakı, «Elm», 1981.
34. Gəncəvi N. «Xosrov və Şirin». Bakı, «Elm», 1981.
35. Hacıyev İ.M. Azərbaycan SSR qərb rayonlarında yaşayış məntəqələri haqqında. – Azərb. SSR EA Tarix İnstitutu aspirantlarının I Elmi Konfransının materialları. Bakı, 1965.
36. Həvilov H.A. İnsan, məişət, mədəniyyət. Bakı, 1981.
37. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, «Elm», 1991.
38. Hüseyn M. Ədəbi qeydlər. – «Ədəbiyyat qəzeti», 9 iyun 1941.
39. Hüseyn M. Ədəbiyyat və sənət məsələləri. Bakı, «Azərnəşr», 1958.
40. Hüseyn M. Səməd Vurğun. – S.Vurğun. Əsərləri, 6 cildə, I cild. Bakı, 1960.

41. Hüseynov H. Vətənpərvər şair Səməd Vurğun. Bakı, «Azərnəşr», 1942.
42. Xalqımızın deyimləri və duyumları. Bakı, 1988.
43. Xəlilov X.D. Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992.
44. İbrahimov M. Bir əbədi sənət var. – «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 13 noyabr, 1976.
45. İbrahimov T. Yadigar. – «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 6 aprel, 1974.
46. Kərimov T.M. XIX əsrdə Azərbaycanda karvan (dəvə) nəqliyyatı haqqında. – Azərb. SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1968, № 4.
47. Qalacaqdır dünyada... S.Vurğun haqqında xatirələr. Bakı, 1973.
48. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanda endoqam nikahlar haqqında. – AEM, III buraxılış. Bakı, 1977.
49. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlılarda ailə və nikah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). I hissə. Tarixi-etnoqrafik tədqiqat. Bakı, «Elm», 1994.
50. Qorki M. Ədəbiyyat haqqında. Bakı, «Azərnəşr», 1950.
51. Quliyev H. Qonaq və qonaqpərvərlik. – «Elm və həyat» jurnalı, № 4, 1971.
52. Quliyev H.A. Məişətimizdə adət və ənənələr. Bakı, 1976.
53. Quliyev H.A. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri (keçmiş və müasir dövr), Bakı, «Elm», 1986.
54. Quliyev C. Səməd Vurğun yaradıcılığında vətənpərvərlik və beynəlmiləçilik. Bakı, «APİ nəşri», 1959.
55. Quluyev C. Səməd Vurğun yaradıcılığında estetika məsələləri. Bakı, «Azərnəşr», 1976.
56. Quliyev Ş.A. Azərbaycanda çəltikçilik. Bakı, «Elm», 1977.
57. Quliyeva N.M. Azərbaycanın qərb zonasının dəfn mərasimi haqqında. – Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr olunmuş II Elmi Konfransın materialları. Bakı, «Elm», 1987.
58. Quluzadə C. Türk-monqol təqvimi. «Bakı» qəzeti, 22 mart, 1983.

59. Mən ellər oğluyam. (S.Vurğun haqqında xatirələr), Bakı, «Gənclik», 1984.
60. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, «Elm», 1977.
61. Mustafayev A.N. Şirvanda xalq nəqliyyatı vasitələri. – AEM, III buraxılış, Bakı, 1977.
62. Mustafayev A.N., Cavadov Q.C. Qobustanda dəvəçiliyin etnoqrafik tədqiqinə dair. – AEM, V bur. Bakı, 1985.
63. Müştəq M. Nişan üzüyü. – Qalacaqdır dünyada..., Bakı, 1973.
64. Nəzirli Ş. Vurğun keçib bu yerlərdən... Bakı, «Gənclik», 1978.
65. Nəsirli M.N. Azərbaycanın bəzi içkiləri haqqında. – AEM, I bur. Bakı, 1964.
66. Nəsirli M.N. Yaşayış evinin mənşəyinə dair. – AEM, III bur. Bakı, 1977.
67. Paşayev S. Nizami və xalq əfsanələri. Bakı, 1983.
68. Rzayev N. Əcdadların izi ilə. Bakı, 1992.
69. Rəhimov S. Xalq şairi. – Qalacaqdır dünyada..., Bakı, 1973.
70. Rəcəbov Q.Ə. Azərbaycanda süd məhsullarının hazırlanmasının xalq üsulları. – AEM, III bur. Bakı, 1977.
71. Salamzadə Ə.V., Sadıqzadə Ə.Ə. XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda yaşayış binaları. Bakı, 1961.
72. Səməd Vurğunun aforizmləri. Bakı, «Azərnəşr», 1987.
73. Şaiq A. Ellər şairi. – Qalacaqdır dünyada..., Bakı, 1973.
74. Şarden. Səyahətnameyi-Şarden. cild I, Tehran, 1335-1336 h.t.
75. Şamilov S. Şairlə görüşlərim. – Mən ellər oğluyam. Bakı, 1984.
76. Talıbzadə K. Sənətkarın şəxsiyyəti. – Mən ellər oğluyam. Bakı, 1984.
77. Tixonov N. Xatirələrimizdən səhifələr. – Yollar, rizlər (1947-ci il). – Mən ellər oğluyam. Bakı, 1984.
78. Vahabzadə B. Səməd Vurğun. Bakı, «Gənclik», 1984.
79. Vəkilov M. Unudulmaz xatirə. – Qalacaqdır dünyada..., Bakı, 1973.

80. Vəkilov M. Ömür dedikləri bir karvan yolu. Bakı, «Yazıçı», 1986.
81. Vəkilov M. Səməd Vurğunun tərcümeyi-halı. – Səməd Vurğun. Əsərləri. 6 cildə, I cild, Bakı, 1960.
82. Vəkilov R. Səməd Vurğunun ədəbi-tənqidi görüşləri. Bakı, «Yazıçı», 1982.
83. Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1970.
84. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ənənəvi qadın baş geyimləri (qərb zonasının materialları əsasında). – ÜİLKİ-nin 70 illiyinə həsr olunmuş Elmi Konfransın materialları. Bakı, «Elm», 1989.
85. Vəliyev F.İ. XIX əsrdə Azərbaycanın qərb zonasının köç və köç yolları haqqında. – Azərb.SSR EA Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), № 2, 1989.
86. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın qərb zonasının qadın bəzəkləri. – Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1992-ci il çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının məruzələrinin tezisləri. Bakı, BDU nəşri, 1992.
87. Vəlixanova F. Səməd Vurğunun poeziyasının rus dilinə tərcüməsi. Bakı, 1968.
88. Vurğun S. Əsərləri. 6 cildə, I cild, Bakı, 1960.
89. Vurğun S. Əsərləri. 6 cildə, II cild, Bakı, 1960.
90. Vurğun S. Əsərləri. 6 cildə, III cild, Bakı, 1961.
91. Vurğun S. Əsərləri. 6 cildə, IV cild, Bakı, 1963.
92. Vurğun S. Əsərləri. 6 cildə, V cild, Bakı, 1972.
93. Vurğun S. Əsərləri. 6 cildə, VI cild, Bakı, 1972.
94. Vurğun S. Əsərləri. 7 cildə, I cild, Bakı, 1985.
95. Vurğun S. Əsərləri. 7 cildə, II cild, Bakı, 1985.
96. Vurğun S. Əsərləri. 7 cildə, III cild, Bakı, 1986.
97. Vurğun S. Əsərləri. 7 cildə, IV cild, Bakı, 1988.
98. Zeynallı A. Səməd Vurğun sənəti. Bakı, «Elm», 1989.

99. Авдеев М. Мильско-Карабахская степ. Баку, 1929.
100. Азербайджанская кулинария. Баку, 1982.
101. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку, 1960.
102. Ахмедова В.А. Традиционное хлебопечение в Азербайджане (историко-этнографическое исследование), Баку, 1997.
103. Белякова А.М., Ворожейкин Е.М. Советская семейная пра-ва. М., 1974.
104. Березин И.П. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Ка-зан, 1850.
105. Белицер В.Н., Маслова Г.С. Против антимарксистических извращений в изучении одежды. – СЭ, № 3, 1954.
106. Богданов Л.Ф. Персия... СПб., 1909.
107. Бондарчик В.К. Евдоким Романович Романау. Минск, 1961.
108. Бондарчик В.К., Чигринов И.Г. Николай Яковлевич Ники-форовский. Минск, Изд. АН БССР, 1960.
109. Бунятова Ш.Т. Этнографические мотивы в произведениях Низами. – Автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. ист. наук. Ба-ку, 1991.
110. Велиев Ф.И. Материальная культура западной зоны Азер-байджана в XIX- начале XX вв. (историко-этнографическое ис-следование). Баку, 1996.
111. Вениаминов Б. Селение Салахлу и татарские сказки, запи-санные в нем. – СМОМПК, вып. 3, отд. 2, Тифлис, 1883.
112. Гаджиева С.Ш. Материальная культура кумыков XIX-XX вв. Махачкала, 1960.
113. Гарданов В.К., Мамбетов Г.Х. Хан-Гирей и его «Записки о Черкесии». – КЭС, т. VII, М., «Наука», 1980.

114. Герзи Г. Путешествия в южные провинции России приле-жавшие к Каспийскому и Черному морям. – «Отечественные за-писки», 1839, № 4, т. III, отд. 5 (Домоводство, сельское хозяйст-во и промышленность вообще).
115. Гулиева Ш.Г. Магическая семерка в народном празднике Новруз. – Материалы II Научной Конференции молодых уче-ных, посвященной 40-летию Победы Советского народа в Вели-кой Отечественной войне. часть II, Баку, «Елм», 1987.
116. Гулиева Ш.Г. Обрядовая символика в празднике весны (Ба-хар байрамы). – в кн: Тезисы докладов конференции «Великий Октябрь и развитие археологической и этнографической науки в Азербайджане». Баку, «Елм», 1988.
117. Гусейнов М.М. Авейдагские палеолитические пещерные стоянки. – Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук, Тбилиси, 1960.
118. Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана. Баку, 1985.
119. Джавадова Э.Ю. Быт и культура азербайджанского народа в трудах Гасанбека Зардаби. – Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук, Минск, 1986.
120. Джафарзаде И.М. Следы древнейшей культуры человека на территории Азербайджана. – ССПИА, вып. 1, Баку, 1949.
121. Джарфарзаде И.М. Древнейший период истории Азербайд-жана (по археологическим данным). – в кн: Очерки по древней истории Азербайджана. Баку, 1956.
122. Джафарзаде И.М. Наскальные изображения Кобыстана. – ТИИАН Азерб. ССР. т XIII, Баку, 1958.
123. Джебраилова М.Н. Национальная пища Азербайджана. – МСПИАЭИ 1970 г. в Азербайджане. Баку, 1971.
124. Девону Луготит-турк. Индекс. Ташкент, 1967.
125. Древнетюркский словарь. Л., 1969.

126. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. т. 1, кн. 2, СПб., 1871.
127. Ерицов А.Д. Экономический быт государственных крестьян Казахского уезда Елисаветпольской губернии. – МИЭБГКЗК, т. II, вып. 3, Тифлис, 1886.
128. Замятин С.Н. Разведки по каменному веку в Азербайджане осенью 1953 г. – ТИИАН Азерб. ССР. т. XIII, 1958.
129. Зубарев Д. Казахская дистанция. – ОРВЗК. часть II, СПб., 1836.
130. Ильина М.И. Древнейшие типы жилищ Закавказья. М., 1946.
131. Каракашлы К.Т. Материальная культура азербайджанцев. Баку, 1964.
132. Катанов Н. Тюрко-монгольское летосчисление. – Изв. СВАИ. т. I. Казан, 1920.
133. Керимов Т.М. Народные транспортные средства Азербайджана в XIX- начале XX вв. (историко-этнографическое исследование). Баку, 2004.
134. Керимов Т.М. Из истории транспортных средств Азербайджана. – АЭС, вып. 5, Баку, 1985.
135. Кёсаоглы . Кочевой быт Казахского уезда. – ЭВА, № 10-11 (71-72), 1925 г.
136. Кильчевская З.А. Азербайджанский женский костюм XIX века из села Оджек Халданского района. – МКА, т. 2, Баку, 1951.
137. Косвен М.О. Семейная община и патронимия. М., 1963.
138. Кулиева В.М. Кибитка на эйлагах полукочевых тюрок Казахского уезда. – Изв. ООИА. № 5, Баку, 1928.
139. Кулиева Н.М. Современная сельская семья азербайджанцев. Баку, 1992.
140. Курылев. В.П. Хозяйство и материальная культура турецкого крестьянство (новейшее время), М., «Наука», 1976.

141. Лисициан С.Д. Очерки этнографии дореволюционной Армении. – КЭС, т. XXVII, М., 1955.
142. Матейко Е.И. Опыт исследования украинских исторических одежд. – МСПИАЭИ 1964 года в СССР. (тезисы докладов). Баку, 1965.
143. Мехтиев А.М. Деревянное зодчество Азербайджана. Баку, 1987.
144. Намазов Э.С. Брачные нормы и свадебная обрядность в эпосе «Китаби Деде-Коркут». – в кн: Тезисы докладов конференции «Великий Октябрь и развитие археологической и этнографической науки в Азербайджане», Баку, «Елм», 1988.
145. Нариманов И.Г., Исмаилов Г.С. Акстафинское поселение близ г. Казах. – СА, № 4, 1962.
146. Народы Кавказа. т. I, М., 1960.
147. Народы Кавказа. т. II, М., 1962.
148. Пантюхов И.И. О пещерных и позднейших жилищах на Кавказе. Тифлис, 1896.
149. Пиотровский Б.Б., Флиттнер Н.Д. История техники древнего Двуречья. – в кн: Очерки по истории и техники Древнего Востока. М-Л., 1940.
150. Пиралов А.С. Кратких очерк кустарных промыслов Кавказа. Тифлис, 1900.
151. Писарчик А. Таблицы двенадцатилетнего животного летосчисления. – Материалы южно-туркменстанской археологической экспедиции. вып. 1, Ашхабад, 1949.
152. Рагозина З.А. История Мидии. СПб., 1903.
153. Рустамов Я.А. О поселении и крестьянском жилище азербайджанцев Карабахской зоны. – АЭС, вып. II, Баку, 1966.
154. Сухарева О.А. Вопросы изучения костюма народов Средней Азии. – в кн: Костюм народов Средней Азии. М., 1969.
155. Степанов Н.Н. М.В.Ломоносов и русская этнография. – СЭ, № 5, 1961.

156. Таракияма. Об условиях жизни кочевников-скотоводов в Азербайджане. – Изв. ООИА, № 3, 1926.
157. Токарев С.А. Религия и история народов мира. М., 1965.
158. Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. М., 1963.
159. Харчев А.Х. Брак и семья в СССР. М., 1964.
160. Щерблякин И.П. Два жилища типа карадам в сел Караханлы Таузского района 1933 г. (репродук. с зарисовки). НАИИАН Азерб. Республики. инв. № 5608.
161. Эфендиев Р. Ювильное искусство Азербайджана. Баку, 1964.
162. Эфендиева Р.П. Традиционная погребально-поминальная обрядность азербайджанцев (конец XIX – начало XX вв.). – Автореф. дисс. на соис. уч. степ. канд. ист. наук. Л., 1989.
163. Эфендиева Р.П. О погребально-поминальной обрядности азербайджанцев (по материалам Таузского района). – в кн: Материалы II научной конференции молодых ученых, посвященной 40-летию Победы Советского народа в Великой Отечественной войне. часть II. Баку, «Елм», 1987.
164. Этнография каракалпаков XIX - начало XX века (материалы и исследования). Ташкент, 1980.

QƏBUL OLUNAN İXTİSARLAR

АЕМ	– Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi.
АТДМ	– Azərbaycan tarixinə dair materiallar.
АЭС	– Азербайджанский этнографический сборник.
Изв. ООИА	– Известия общества обследования и изучения Азербайджана.
Изв. СВАИ	– Известия северо-восточного археологического института.
КЭС	– Кавказский этнографический сборник.
МИЭБГКЗК	– Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края.
МКА	– Материальная культура Азербайджана.
МСИАЭИ	– Материалы к сессии, посвященной итоги археологическим и этнографическим исследованиям.
НАИИАН Азерб. Республики.	– Научный архив Института истории Академии Наук Азербайджанской Республики.
ОРВЗК	– Обзорение российских владений за Кавказом.
СА	– Советская археология.
СМОМПК	– Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.
ССПИА	– Сборник статей по истории Азербайджана.
СЭ	– Советская этнография.
ЭВА	– Экономический вестник Азербайджана.
ТИИАН	– Труды Института истории Академии Наук.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	5
I FƏSİL	
SƏMƏD VURĞUN VƏ ONUN YAŞADIĞI DÖVR.....	10
II FƏSİL	
MADDİ MƏDƏNİYYƏT.....	36
YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ VƏ EVLƏR.....	37
GEYİMLƏR VƏ BƏZƏKLƏR.....	52
YEMƏKLƏR VƏ İÇKİLƏR.....	68
NƏQLİYYAT VASİTƏLƏRİ.....	82
III FƏSİL	
MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT.....	91
XALQ YARADICILIĞI.....	92
AŞIQ SƏNƏTİ.....	106
XALQ BAYRAMLARI.....	114
MUSIQI.....	124
ELM.....	132
IV FƏSİL	
AİLƏ VƏ AİLƏ MƏİŞƏTİ	
AİLƏ.....	140
NİKAH.....	148
ELÇİLİK, NİŞAN, TOY.....	157
TƏRBIYƏ.....	163
QONAQPƏRVƏRLİK.....	171
DƏFN.....	178
NƏTİCƏ.....	187
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....	191
QƏBUL OLUNAN İXTİSARLAR.....	201

FƏZAIL İMRAN OĞLU VƏLİYEV,
RƏŞAD NAZİM OĞLU ƏFƏNDİYEV

SƏMƏD VURĞUN VƏ AZƏRBAYCAN ETNOQRAFİYASI

NAŞİR
Qoşqar İsmayloğlu

NƏŞRİYYAT REDAKTORU
Fəridə Ələsgərli

TEXNİKİ REDAKTORU
İlham Niftəliyev,

ÇAPA MƏSUL
Cavad Əliyev,
Azərzan Yunusov.

Çapa imzalanmış 02.10.2006,
formatı 60x84 1/16,
ç.v. 12.75
Sifariş K-23
Sayı 500

Kitab
"ÇİNAR-ÇAP" fərdi müəssisəsinin
nəşriyyatında nəşrə hazırlanmış
və
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.

✉ AZ0025. Bakı şəhəri, Xocalı pr., 24.
☎ Tel.: (+99412) 4902757, 4989555, 4937255

